

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
akad. Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ
İNSTITUTU

“MAARİF VƏ MƏDƏNİYYƏT”
JURNALINDA
ELMİ ARAŞDIRMALAR

Toplayan, ərəb əlifbasından çevirən,
tərtib edən və ön sözün müəllifi
BARAT OSMANOVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

BAKI - 2013

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Elmi redaktor: **GÖVHƏR BAXŞƏLİYEVƏ,**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər: **XALİDƏ QULİYEVƏ-QAFQAZLI,**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

SƏDAQƏT QASIMLI,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

KƏMALƏ ƏLƏKBƏROVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

**“MAARİF VƏ MƏDƏNİYYƏT” JURNALINDA ELMİ
ARAŞDIRMALAR.** Bakı, 2013, 324 səh.

Kitabda 1923-cü ildə Bakıda nəşr olunan “Maarif və Mədəniyyət” jurnalında türk və Azərbaycan alimlərinin çox dəyərli və indi də aktuallığını qoruyan problemləri əhatə edən elmi məqalələri toplanmışdır.

İSBN 978-9952-672-46-13

© AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, 2013

ÖN SÖZ

1986-cı ildə XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan mətbuatında Türk ədəbiyyatının öyrənilməsi mövzusunda araşdırma aparmağı qərara aldım. Bu məqsədlə AMEA-nın Füzuli adına əlyazmaları fondunda tədqiqata başladım. Bir çox qəzet və jurnalları araşdırdıqda, diqqətimi 1923-cü ildən nəşr olunmağa başlayan «Maarif və Mədəniyyət» jurnalı cəlb etdi. Həmin jurnalda, toplu şəkildə, o dövrün ədəbi, elmi mühitini əks etdirən məqalələr, məlumatlar, xəbərlər dərc olunurdu. XX əsrin əvvəllərindən başlayan elmin, ədəbiyyatın, tarix, dil və türkşünaslığın öyrənilməsi ilə yanaşı, yeni fikirlərin, ideyaların meydana gəlməsi və mətbuata yol açması, türk ədəbiyyatı, o cümlədən şərq ədəbiyyatının da araşdırılmasına diqqəti artırmışdır. «Maarif və Mədəniyyət» jurnalında Əmin Abid, Salman Mümtaz, Əli Nazim, Bəkir Çobanzadə, Cabbar Əfəndizadə, Zeynəttulla Nuşirəvan və s. kimi gənc azəri alimləri fəaliyyət göstərirdilər. Onlar klassik və müasir ədəbiyyatı tədqiq edərkən, onu daha çox Türk ədəbiyyatı ilə əlaqələndirməyə çalışırdılar.

«Maarif və Mədəniyyət» jurnalında yerli alimlərlə yanaşı, Bakı Dövlət Universitetində dərs demək üçün dəvət olunan Türk alimlərinin, həmçinin rus, tatar tədqiqatçılarının məqalələri də, demək olar ki, hər nömrədə dərc olunurdu. Bununla yanaşı jurnalda Avropa alimlərinin Azərbaycanla bağlı məqalələri və Azərbaycan gənclərini maraqlandıra biləcək digər əsərləri də tərcümə edilərək çap olunurdu.

Jurnalda Türk ədəbiyyatına, ədəbiyyatşünaslığa aid məqalələri, əsasən İsmayıl Hikmət və Mühiddin, Fuat Köprülü, Mehmet Ali Ayni kimi dövrünün məşhur alimləri yazırdılar.

XX əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısında İstanbulda təhsil almış Əmid Abid və Əli Nazim kimi azəri gənclərin də türk və Azərbaycan ədəbiyyatı, dili haqqında maraqlı elmi məqalələri dərc edilirdi.

«Maarif və Mədəniyyət» jurnalında çox fəallıq göstərən İsmayıl Hikmətin «Əruz və heca vəznləri» adlı beş məqaləsi çap edilmişdir.

Onu söyləmək yerinə düşər ki, o dövrdə əruz və heca vəz-ni, lirika, ahəng, ədəbi tənqid və s. ədəbiyyatşünaslığa və ədə-biyyat nəzəriyyəsinə dair nəzəri mövzularda, heç bir əsər yazıl-mamış, yazılsa da, çox və səthi bilgilər verilmişdir.

Yazdığı bu sanballı məqalələrlə İsmayıl Hikmət, demək olar ki, Azərbaycanda ədəbiyyat nəzəriyyəsinin ilk nümunələrini yaratmışdır. O, əruz və heca vəznləri haqqında elmi tədqiqat apararkən, bu vəznlərin Türk ədəbiyyatında işlənmə xüsusiyyət-ləri ilə də oxucuları tanış edir. Həmin məqalələri çapa hazırlayan zaman biz, professor Əkrəm Cəfərin «Ərüzün nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu» kitabındakı fikirlərlə qarşılaşdırarkən, İsmayıl Hikmətin çox dəqiq və düzgün elmi nəticələr çıxardığının şahidi olduq.

O, Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında da tədqiqatlar apar-mış, hətta məzuniyyəti dövründə Leninqrada (indiki Sankt-Peter-burq B.O.) və Moskva kitabxanalarında işləyərək, klassik Türk və Azərbaycan şairlərinin, mütəfəkkirlərinin əsərlərini axtarıb tapmış və onların barəsində bir sıra məqalələr çap etdirmişdir.

İsmayıl Hikmət, hətta ilk olaraq, «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» (Bakı, 1925) adlı bir tədqiqat işi də çap etdirmişdir.

Yenə də Türk alimi Mühiddin «Türkçənin təkamülü tarixi» adlı iki məqaləsində Türk dilinin inkişafı haqqında qiymətli elmi fikirlər söyləmişdir.

Türk alimi Mehmet Ali Ayni isə iki azərbaycanlı mütəfək-ir şairi haqqında çox gözəl məqalə yazmışdır.

İstanbulda təhsil alıb Azərbaycana dönmüş gənclərdən biri olan Əmin Abidin Azərbaycan ədəbiyyatı, türk ədəbiyyatı və dili haqqındakı məqalələri də öz elmiliyi və geniş diapazonu ilə diqqəti cəlb edir.

Tanınmış dilçi alim Cabbar Əfəndizadənin «Ümumi ədəbi Türk dili məsələsi», «Türk dili və Azərbaycan türkçəsi» adlı məqalələri jurnalın ruhuna uyğun əsərlərdəndir.

Mahmud Kaşqarının «Divanil-Lügət-it-Türk» əsərini tədqiq edən Mirzə Möhsün bu əsərlə oxucularını tanış edərkən onu «türk lisaniyat və ədəbiyyatı üçün ən böyük əhəmiyyəti haiz olan» əsərlərdən biri olduğunu qeyd edərək, onu yüksək qiymətləndirir.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan mətbuatı səhifələrində türklərə və onların qədim tarixinə xüsusi marağın artdığı hiss olunur.

Ziya Gökalpın, Əli Bəy Hüseynzadənin yazdıqları əsərlərin təsirlə Azərbaycan qəzet və jurnallarında bir sıra məqalələr dərc olunmuşdur. XX əsrin 20-ci illərində, hətta sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində də bu maraq və həvəs bir müddət davam etmişdir.

Bir çox mətbuat orqanlarında olduğu kimi «Maarif və Mədəniyyət» jurnalında da türklərə, türk tarixi və mədəniyyətinə, qədim abidələrinə aid bir çox məqalələr çap olunurdu.

Professor Jozeinin «Türk millətinin tarixi səhnəyə ilk çıxışı» adlı iki məqaləsi və «Orhon kitabələri»nə həsr edilmiş tədqiqatı bu marağın göstəricilərindəndir.

«Türk millətinin tarixi səhnəyə ilk çıxışı» adlı məqalələrdə Joze türklərin qədim tarixi haqqında çox maraqlı məlumatlar verir. «Orhon kitabələri» məqaləsində də müəllif bu qədim abidəni hər tərəfli tədqiq edərək onun haqqında müfəssəl elmi fikirlər söyləyir.

Rus alimi Meşşaninovun «Urartu xətti-mixisinin göstəriciləri ilə Azərbaycan haqqında əski tarixi məlumat» məqaləsi müəllifin ilk dəfə mixi yazılı abidələrdə Azərbaycan haqqında məlumatları axtarması və bunları mətbuatda çap etdirməsi Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi baxımından çox qiymətlidir.

Bunlardan başqa, müxtəlif türk xalqlarının tarixi, mədəniyyəti, dili haqqında maraqlı yazılara da jurnalda geniş yer verilmişdir.

Professor Joze həmçinin «Türkoloji haqqında ərəb məxəzləri» adlı məqaləsində türkologiyaya həsr olunmuş bir neçə əsər haqqında məlumat verərkən, XIV-XVI əsrlərdə Yaxın Şərqdə və Misirdə türk dilinin nə qədər geniş yayıldığını söyləyir.

Ümumiyyətlə, «Maarif və Mədəniyyət» jurnalında dərc olunmuş məqalələr dərin və hərtərəfli elmi tədqiqatın məhsuludur. Məsələn: Professor Qotiya Xəzər mədəniyyəti haqqındakı məqalələrində ərəb alimlərindən İbn Məsudi, İbn Haukal, İbn Dastın əsərləri ilə yanaşı yunan tarixçilərinin yazılarına, gürcü xronikasına, rus salnamələrinə, Bizans və Avropa alimlərinin tədqiqatlarına, İoann Qotskinin məktublarına müraciət etməklə birlikdə Firdovsinin «Şahnamə» əsərindən də faydalanmışdır. O, əldə olan sənədlərə əsaslanan bilgilərdən bəhs edərkən bir sıra alimlərdən fərqli olaraq, onlara çox ehtiyatla, obyektiv və dəqiq yanaşmağa çalışır, faktlara tənqidi münasibət bildirib, düzgün nəticə çıxarmaq üçün bilgiləri bir-birilə tutuşduraraq şərh edir və bu yolla oxucunun özünə də düzgün qənaətə gəlmə imkanı buraxır.

Əlbəttə, bu məqalələrdə dövrünün çox az əldə edilə bilən bilgilərindən meydana gələn mübahisəli fikirlər də mövcuddur və oxucu onları çox asanlıqla müəyyənləşdirə bilər. Məs: Türklər və türk dili haqqındakı bəzi məqalələrdə türklərin-uyğurların öz mədəniyyətlərini İrandan və Hindistandan götürdüklərindən (Təhsin Kunduxov), Orhon əlifbasının isə Suriya əlifbasından alındığından bəhs edilir (prof. Joze). Professor Joze, hətta gələcəkdə bu əlifbanın İran mənşəli olduğunun sübut olunacağına ümid etdiyini söyləyir. (Lakin bilindiyi kimi sonrakı tədqiqatlar Orhon əlifbasının qədim türk əlifbası olduğunu sübut etdi və elm aləmi də bunu qəbul etdi).

Qədim türklər haqqındakı məqalələrin əksəriyyətində isə türk tayfalarının özlərinə məxsus mədəniyyətləri olduğunu, at yetişdirmək müharibə ləvazimatları və hətta paltarları ilə Çinə böyük təsirləri olduğunu yazırlar.

Bu kitabda toplanan məqalələrin müəlliflərinin demək olar ki, hamısı ələ aldıkları mövzularla gənc Azərbaycan elminin bünövrə daşlarını qoyanlardır və onlar bu mövzuları mətbuata gətirməklə Azərbaycan elminin inkişafına təkan verdilər. Bu da qərəbədir ki, həmin müəlliflər ağızbirliyi ilə elmi araşdırmaların davamını gələcək nəsillərə həvalə etmiş, onlara bu yolda tədqiqat aparmağı tövsiyə etmişlər.

Bu məqalələrdə ümumi bir cəhət də ondan ibarətdir ki, gələcəkdə bu araşdırmaların daha geniş və daha elmi olacağına ümid etmişlər.

Təəssüf ki, sovet rejimi və ideologiyası alimləri bu yoldan uzaqlaşdırmış və onlar bu ideologiyaya xidmət edərək, Azərbaycan elmini başqa istiqamətə yönəltmişlər. Jurnalda dərc edilən məqalələri tədqiq edərkən də bu cəhət aydın hiss olunur.

Bu alimlər elmi marksist metodologiyasına əsaslanaraq tədqiqat aparmağı qarşılına məqsəd qoymuş və ələ aldıkları hər bir mövzuya sovet ideologiyası baxımından yanaşaraq, onları yerli-yersiz tənqid edirdilər. Məs: Gözəl tədqiqatlar müəllifi Əmin Abid İsmayıl Hikmətin Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında ilk toplu tədqiqat əsəri olan «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kitabının «marksist metodologiyasına əsaslanmadan yazıldığını» irad tutur. Gənc alimlərdən Əli Nazim də bu kitab haqqında «bizim marksizm əsaslarına tamamilə zidd və tamamilə düşmən bir xarakterdə» olduğunu söyləyərək daha çox ifrata varır.

Bu təsirə qapılan türk alimləri belə öz elmi əsərlərinə bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşmağa cəhd göstərirlər.

Türk alimi Mühiddin «ictimai müəssisələrin təkamüllərini izah etmək üçün kullanılacaq ən iyi üsul tarixin materyalist təkamülünə aid prinsiplərdir» deyərək, öz tədqiqatlarında

toxunduğu məsələləri «materialist üsulu ilə bərabər tədqiq etdim» prinsipilə yazmağa çalışır.

Yenə də türk alimlərindən İsmayıl Hikmət bu təsirlə orta əsr şairi Əhməd Bağdadinin yaradıcılığını tədqiq edərkən, onun dünyagörüşünə irad tutaraq yazır: «Lirik və coşkun bir qəlbə sahib olan şair bu qüdrətli feodal bir həyatın doğurduğu mistik və simvolik zehniyyətə uymasa, özünü həyatdan uzaqlaşdıran xəyal və mövhumat içərisinə atan təsəvvüfün qucağına atılmasa idi, necə gözəl, həyatı əsərlər verə bilərdi» (Maarif və Mədəniyyət, 1926, sayı 9).

İsmayıl Hikmətin məcburən, istəmədən orta əsr təfəkkürünə bu müdaxiləsi bu gün insana qəribə görünsə də, dövrünün tələbindən irəli gəlmiş göz qabağındadır.

Biz «Maarif və Mədəniyyət» jurnalında dərc olunan məqalələrin Türk filologiyasına aid olan hissəsini «1920-ci illər Azərbaycan mətbuatında Türkiyə ədəbiyyatının tədqiqinə dair materiallar» (Bakı, 2004) adı ilə nəşr etdirdik.

Topladığımız materiallardan qalanını bu kitabda nəşr etdirməyi qərara aldığımız. Bu məqalələri çap etdirərkən müəlliflərin elmi potensialı, dünyagörüşü baxımından olduğu kimi, yazı üslubu, dili, ifadə tərzini haqqında da təsəvvür əldə etmək üçün, onların jurnaldakı çap variantını saxlamağı uyğun gördük ki, bu da Azərbaycan mətbuatında XX əsrin 20-ci illərində gedən proseslərin və dəyişikliklərin izlənilməsi və öyrənilməsi cəhətdən çox əhəmiyyətlidir.

Həmin məqalələri nəşr etdirməkdə bir məqsəd də XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda elmin səviyyəsini göstərmək və həmçinin o dövrdə mətbuat səhifələrində çıxış edən və sonralar repressiya qurbanı olan, bilərəkdən adları unudurulmağa çalışan alimləri yenidən müasirlərimizə xatırlatmaq və xatirələrini yad etməklə yaşatmaqdır.

Barat Osmanova,

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Ə D Ə B İ Y Y A T

Mehmet Ali Ayni

Seyid Yəhyayi-Şirvani

(İstanbul darülfünun professorlarından Mehmet Ali Ayni Bəyin Azərbaycan həkiməsindən Seyid Yəhyayi-Şirvaniyə dair 1921 sənəsində Bakıda oxumuş olduğu bir mühazirənin xülasəsidir).

Azərbaycanın yetirmiş olduğu böyük zatların əsərini əhya üçün son günlərdə Azərbaycan Şuralar Hökumətinin göstərməkdə olduğu arzu və himmət bütün maarif mühiblərini mədyünişükran edəcək bir təşəbbüsdür. Bu məşkur məsaiyə hər kəsin əlindən gəldiyi qədər müavinət və iştirak etməsini borc bildiyimdən böylə bir xidmətə bən də kamalı-müsərrətlə koşmaq istədim. Əsasən İstanbul darülfünununda beş sənə qədər tarix fəlsəfə ilə fəlsəfeyi-islamiyyə oxutmuşdum. Tədrisatım əsasında azərbaycanlı iki böyük zatın əsərləri pek ziyadə nəzəridiqqətimi cəlb etmişdi ki, bunların biri şamaxılı Seyyid Yəhya, digəri naxçıvanlı Baba Nemətulla idi. İştə sizə bu gün bu iki zatdan bəhs etmək istiyorum. Bunlardan Baba Nemətullanın pek məruf və məqbul bir təfsiri vardır. Bu təfsirə, əhli-indində o qədər müstəsna bir qiymət verən səbəb Nemətullanın sələfdən keçən müfəssirlərdən, məsələ üləma Carah, Zəməxsəri. Fəxri Razi, Qazi Beyzavi gibi zatların təfsirlərinə müraciət etməmiş və o kitabı öz vicdanından melhamə olaraq yazmış bulunmasıdır. Osmanlı ədiblərindən Kiritli Əhməd Muxtar Əfəndi ilə bəzi yaranı aralarında pul toplayaraq tevil tərzində olan o təfsiri İstanbulda təb etdirmişlərdi. Nemətullanın İstanbulda Nur Osmaniyyə kitabxanasında ararkən bir risaləsi əlimə keçdi.

Fəlsəfənin antoloji, yəni vücudun mahiyyət, tavr və ətvarinə dair olan bu qiymətdar kitabı gərək mülahizələrinin

qiymət və rəsanəti gərək üslubunun ciyadət və münəqqəhiyəti etibarilə Qərbin buna mümasil ən mötəbər fəlsəfə kitablarına tərcih etməkdə tərəddüd etməməli. Nemətulla Anadoluda Konya vilayətinə tabe Akşehir qəzasında mədfundur.

Seyid Yəhyaya gəlincə onun nə qədər ali bir rütbəyə malik olduğunu şimdi verəcəyim izahat göstərəcəkdir.

Bakıda mədfun olan bu zat 850 sənəyi-hicriyəsində Şamaxıda doğmuşdur. Babası Seyid Bəhaəddindir. Seyid Yəhyanın daha kiçik yaşda ikən alnında parlayan zəkəvat nuru hər kəsin gözünə çarpdığından zamanın ən böyük alimlərindən Sədrəddin onu yanına alıb təlim və tərbiyə etmiş və bilaxirə kendinə damad edinmiş idi. Yəhya mürəbbisinin vəfatından sonra Şamaxıyı buraxıb Bakıya gəlmişdi.

O vaxt Bakı hökmdarı Xəlil Bəy idi. Xəlil Bəy Seyidi möhtərəmə layiq və müstəhəqq olduğu hörməti göstərməkdə kusur etməmiş və Seyidin kəmalət-i şöhrəti az vaxt içində bütün islam məmləkətlərinə yayılmışdı. Bunun üzərinə pərvanələrin nura koşması kabilindən, hər yerdən və bilxassə Anadolunun içərilərindən bir çox həqiqət və mərifət aşıq və muştəqları Bakuya koşmuşlardı. Bunların içindən bəziləri Seyid Yəhyadan pek böyük istifadələr etmişlər və mənən yüksək məqamlara ermişlərdir.

Ərzincanlı Pir Mehmet Bəhaəddin ilə İzmir vilayətində Kantirəli Ömər Dədə işte o zümrəyə daxil olanlardandır. Bu gün Osmanlı türkləri arasında müxtəlif Ədlan Şəbaniyə, Sünbülü-Sənaniyə, Ramazaniyə, Carahiyə, Şəmsiyə, Əhmədiyə, Misriyə, Üşaqiyə təriqləri hep bu Pir Mehmet Bəhaəddin vasitəsilə və məşhur Gülşəniyə təriqi də Ömər Dədə vasitəsilə Seyid Yəhyaya bağlanmışdır. Çünki Seyid Yəhyaya yetişmişlərin bəziləri Ərzincana yerləşmiş olan Bəhaəddinin xidmətinə və digər bəziləri Ömər Dədənin nəzdinə gəlib dərs almışlardı. Bu Ömər Dədəyi Seyid Yəhya Qarabağ, Gəncə və Təbriz cihətlərinə göndərmişdi. Bilaxirə Rövşəni ləqəbini alan Ömər Dədənin türk ədəbiyyatında dəxi mövqei yüksəkdir Zira:

Çün doğub tutdu cihan yüzünü hüsnun günəşi
Kim ola sevməyə bu vəchilə sən mahivəşi
Türk, kürd və əcəm və hind bilirlər ki, səni
Haşimisin, ərəbisin, mədənisin kursini

beytlərilə başlayan neməti-melhuz gibi nəfais söyləmişdir. Təbrizdə mədfun olan Ömər Dədə kendisi gibi böyük bir zat daha yetişdirmişdir ki, Gülşəni ləqəbilə məşhur alim olan Diyarbakırlı İbrahimdir. Özü türk olan bu İbrahimin kəmalat-i elmiyə və ədəbiyəsində Mevlana Cəlaləddin Ruminin məsnəvisinə nəzirə olaraq söylədiyi “Kitabi-mənəvi” bir şahidi-bəliğdir.

Ömər Dədənin Təbrizdə vəfatından sonra yerinə keçən Gülşəni, İsmail Səfəvinin Təbrizi zəbti üzərinə orada qalmayıb Misirə getmişdir.

O vaxt Misir çərkəs köləmənləri əlində idi. Elm və fəzliyyət hər yerdə, hər zaman möhtərəm olduğundan misirlilər Gülşəni haqqında fəvqəladə etibar etmişlər və kendisinə müəzzəm bir zaviyə inşa etmişlər. Gülşəni İbn əl-Qarsın da vətəni olan Misirdə o qədər hörmətə məzhur olmuşdu ki, sokağa çıxdığı vaxt xalq alim ayaq basdığı yerlərin toprağını qarıb yüzlərinə sürtmək üçün bir-birlərini çiyənlərmiş. Şimdi Seyid Yəhyanın məzarı nərədədir? Bilən yoxmuş. Fakat bunun bəncə o kadar əhəmiyyəti yoxdur. Zira, məsələn, həməən üç bin sənəlik Homerosun nərədə doğduğu, nərədə öldüyü bəlli deyilsə, hətta sahihən öylə bir adam varmıdı, bu belə şübhəli isə əlyaum “İliada” və “Odissey”in yüz binlərcə kimsə tərəfindən kəmaliləzzətlə və təqdir ilə oxunmasına mane ola bilmiş mi? Tabii, hayır. Bax, Mövlana Cəlaləddin Rumi bunu nasıl xəbər vermiş;

Bəd əz vəfat torbəti-ma dər zəmin məcu
Bər sinehayi-mərdom arif məzari mast.

Xülasə Seyid Yəhya şöhrətini təmin edən ən mühüm əsəri «Virdəlsitar»ıdır. Zira hər sabah bu virdi yüz binlərcə müsəl-

manlar oxumadadır. Seyidin bu virdi eyblərimizin ortaya çıxmasını təmənni ilə başlar. Vəki hər dövrdə yaşayan insanların eybləri yüzlərinə vurulsa bunun nə kadar fəsadlar və rəzalətlərin zühuruna səbəb olacağını düşünürsək, Seyidin bu təmənnisinin insanlar barəsində nə kadar ali bir mərhəmət və şəfqət hissilə mötəşəf olduğunu təkid edərək. Seyyidin bu virdində pek əhəmiyyət verdiyi bir təmənnə də qəlbin təhəyyatıdır. Filhakika insanların bilxassə övgün kəmal-i təhsir və iştiyaq ilə talib olduqları hüsur və sükuni istehsal üçün tədbiqinə mütəvəssil olunan tədabirin dəxi hüsni -icrasına cülusi-niyyət və təhəyyat qəlbədən müəssir özgə bir keyfiyyət göstərilə bilər ki, bilməm? Bu Virdelsitarı müxtəlif məmləkət alimləri mütəəddid dəfələrlə şərh etmişlərdir. Başlıca şərhələr Abdullah əş-Şərafavinin, İstiyablı Şah Vəliullahın, Tireli Kara Çələbi Mehmet, İstanbul ədiblərindən Müstəqimzadə Sadəddinin, Kostamonulu Ömər Fuadın, Nüsuhizadə Kamaləddin Əfəndi mərhumundur. Bu şərh-i-nəfis 1287-ci sənəyi-hicriyədə İstanbulda mətbəəyi-amirədə çap edilmişdir. Seyid Yəhyanın Virdelsitarından başqa pek mühüm özgə əsərləri daha vardır. Bunlardan biri «Əsrar ət-talibin»dir ki, hikmət-i sufiiyəyə aid mötəbər və klassik bir kitabdır. Piri-möhtərəm bunu bilcümlə əkvam-i islamiyə arasında lisan-i müştərek olan ərəbcə ilə yazmışdır. Kastamonlu Bektaş İsmail Bəy namında bir zat bu kitabı türkcəyə tərcümə etmiş isə də maattassüf şimdiyə qədər təb edilməmişdir.

Seyid bu risaleyi-mübarəkəsinə ürf-i islamiyyəyə təbiən elmin mədh və sitayişilə başlayır və bunun mədar-i iftixar olan fəza elminin ən dəyərlisi olduğunu söylüyor. Bundan sonra kainatın nasıl xəlq olduğunu təsvir edir. Məlumdur ki, düşünən insanları şimdiyə qədər çox yoran məsələlərdən birisi də budur; Başım üstündə duran və dolanan bu binlərcə yıldızlar, Ay və Günəş nədir? Bu nəhayətsiz ümman içində bizim yerimizin mövqei nədir? Biz nəyiz, vəzifəmiz nədir? Nəyədən gəldik nəyəyə gedəcəyiz? Qələmin kendinə xas üsullarla bir surət-i qətiyyədə həllindən aciz qaldığı bu məsələlər digər böyük

adamlar gibi Yəhyayı da işğal etmiş, fakat onun bu suallara verdiyi cavablar həm kendi məşrəb və məqsədinə, yəni insanları fəzilət və səadətə sövq edəcək surətdə mürəttəbdir. Bununla bərabər Yəhyanın bu xüsusdakı mülahizələri ümumi-hazirənin istinaclarını da münafi deyildi. Zira Yəhya xilqət məsələsində olan vücud-i mütləqdən bir nur peyda və digər əksamın bu nurdan mərtəbə mərtəbə sadır olduğunu söylədiyinə görə xəlqın “exusulo” olduğuna mail deyil deməkdir. Yəhya xilqətin bərəsindəki bu nəzəriyyəsinə yazdıqdan sonra insanların nə qədər şövkət və dövlət sahibi olursa olsunlar günün birində qara topraq altına girəcəklərini xəbər verərək, kendilərini qəflət uykularından oyandırməğa çalışır. “Biz bu dünyaya oturmağa, yeyib içib, oynamağa gəlmədik”, diyor Seyid, bundan sonra elmi təsnif ediyor. Elmlərin təsnifi məsələsi bir çox alimləri işğal etmişdi. Əsrimizdə dəxi bu məsələ üzərinə böyük kitablar yazılmışdır. Yəhyanın mülahizələrinə görə insan olan bədəninin mənəfəti- maddiyə və mənəviyyəsinin hüsuli üçün lazım olan elmləri, ondan sonra ruhun səadəti üçün mügtəzi elmləri təhsil etməlidir. Yəhya elmləri “zahir” və “batın” deyə ikiyə ayırıyor və təbii elmi-batinə daha ziyadə əhəmiyyət ətf edərlər. Seyid xülasəsi, rütbə və istikmal-i nəfsə matuf olan bu risaləsindəki təlimatında insanı mənəvi korluğa sövq, yəni özünü həqiqəti görməkdən mən edən əxlaqi-zümmənin nə olduğunu sayıyor. Bunlar kibir, həqd, həsəd, paxıl, acib, kizip, qiybət və qeyridir. Bu çirkin huyları Seyid açıq bir lisan ilə tərif etmişlər. Çün diyor ki: bu insanın kendisindən daha, ona bir mövcud bulunduğuna qail olmaqdır.

İnsanların müsəvat müəlləqəsini elan edən yeni inqilabçılar üçün Seyidin bu qövli mühüm bir sənəddir, paxıl üçün də diyor ki, «bu kendi malından ən dəyərsizi, hətta özünə lüzumu deyil, məzirəti olan bir şeyi bilaxırə verməyə qıyamamaqdır». Seyidin burada pek mühüm mülahizeyi-əxlaqiyyəsi vardır ki, zikrindən vaz keçəməm: Məlumdur ki, elmi tərbiyədə də hökmən arasında münaziəli məsələ vardır, əcaba

cavablar tərbiyə ilə təbdil və islah edilə bilirmi, ediləməz mi? Seyid, bu imkana qail olaraq, diyor ki, “hər kəsdə səadət və şəqavət qabiliyyəti vardır. Öylə isə bu kişi məhzən seyiddir və ya şəqi-i məhzdir” demək caiz olmaz. Bəlkə “həsənati, seyyiatına qalib isə seyiddir və ya o biləks o kimsənin seyyiati, həsənati üzərinə qalib isə şəqidir” deməlidir. Bunun qeyri və əksini söyləmək zəlalətdir». Seyid Yəhyanın «Əsrar-ət-talibindən» başqa «Kəşfəl Qülob», «Mənazir-əl Aşiqin, Rümüzül İşarat», «Səhar Mənazil», «Həft iqlim», «Ətvarül Qülob», «Beyanül Elm» ünvanlı əsərləri vardır.

Bunlar İstanbulda Nur Osmaniyə kitabxanasında 4902 və 4904 nömrəli məcmuəyə daxildir. Əhli-indində pek qiymətədar olan bu risalələrin xəttləri də fəvqəladə nəfisdür.

Yəhyanın bunlardan başqa Gülşənzadə “Solatına” dair yazdığı bir şərh vardır. Salman Mümtazın qövlünə görə əslən azərbaycanlı olan filosof namdar Mahmud Şəbüstərinin mütəəddid əcnəbi lisanlarına tərcümə və bir çox alimlər tərəfindən şərhinə himmət edilmiş bulunan bu Gülşənzadə Seyid Yəhyanın dəxi nəzəri tədqiqinə məzhər olmuşdur.

Bakı 1921 19 haziran

***Maarif və Mədəniyyət,
1923, № 4-5***

Böyük Azəri şairi Həbibinin çox qiymətli bir şeiri və nəzirələri

Bütün türk ədəbiyyatında bir ehtiram mövqeyi tutan o böyük şair Füzulinin ustalığını etmiş olduğu tarixi vəsiqələrdən anlaşılan Həbib¹ də Azərbaycanın hicri IX əsrin sonlarında Ağqoyunlu türkmənlərindən Uzun Həsənin oğlu Yaqub Bəyin zamanında yetişən qiymətli bir şairdir.

Çobanlıqla yaşar bir fəqir cocuq ikən zəka və səciyyəsin-dəki qüvvətlə hökmdarı heyrətlərə düşürərək zamanının ən yüksək şeir və ədəb sənətkarlığına mazhər olan və Azərbaycanın idarəsi Səfəviyə hökumətinə getdiyi sıralarda Şah İsmail Səfəvi gibi keyf və istibdadından başqa amir və nasih tanımayan bir şah tərəfindən də təqdir edilərək «Məliküşşüəra»lıq ləqəbilə təltif olunan Həbibinin maaləsəf çox az əsəri əldə edilə bilmişdir. Hər gün yeni bir səfahət və cinnətə səhnə olan səfəviyə sarayından gördüyü iltifata rəğmən qaçan, uzaqlaşan bu səmimi, bu saf şair səyahət təriqilə bir çox yerləri dolaşmış, Bağdadda yaşamış, gənc şair Füzuliyə ustalıq etmiş, nəhayət Anadolu içlərinə keçərək, İstanbula qədər getmiş, orada ölüb qalmışdır. Bu uzun səyahətlərdə keçən həyatı tamamilə və ətrafilə məzbut olmadığı gibi əsərləri də bir yerə cəm edilərək divan halinə gətirilməmişdir.

Hicri X başlarında İğdirli Hacı Kamalın vücuda gətirdiyi «Cəmiən-nəzair» adlı böyük bir məcmuədə mövcud olan bir takım qəzəllərindən başqa Füzulilərə, Ruhilərə, Ziya Paşalara qədər örnək və ənmüzəc təşkil edən qiymətli bir müsəddəsinin yalnız ilk bəndi Həsən Çələbi təzkirəsində², ondan nəklən də

¹ Həbib haqqında müfəssəl məlumat «Türk ədəbiyyatı tarixi»nin azərb.qismində mövcuddur.

² Kınayızadə Həsən Çələbi təzkirəsi, əl yazması, səh. 151.

Faiq Rəşadın Tarixi-Ədəbiyyatı-Osmaniyyə¹ adlı əsərində zikr edilməkdə, Füzuli tərəfindən təxmis edilmiş bir qəzəli də Füzuli divanında görülməkdə idi.

Füzuli gibi bir şairin ustadı olan Həbibinin əsərlərini əldə etmək Azərbaycanın urfanı tarixində həm dil, həm də şeir və sənət nöqtəyi-nəzərindən çox böyük bir qiymətə haiz olacaqdır. Gərçi bu ana qədər “Həbib” məxləsli bir çox qəzəllər ələ keçirmiş isə də, bu məxləsdə başqa bir çox şairlər də mövcud olduğundan onları doğrudan doğruya Azərbaycan şairi Həbibiyə isnad həm tarixi, həm lisani bir xəta təşkil edərdi. Bu xüsusda böyük bir qeyd ehtiyatı lazımdı.

Bu dəfə Leninqrad kitabxanalarındakı tədqiqatımız əsnasında əldə etdiyimiz çox əski əl yazmaları bizə Həbibinin həqiqi və əsil bir əsəri olan bir müsəddəsini, həm də gərək müasiri və gərək xələfləri olan böyük şairlərin nəzirələrilə bərabər əldə etmək fərsətini bəxş elədi. Bütün ədəbiyyat və ürfan maraqlılarını məmnun edəcəyini bildiyimiz bu vəsiqələri tez əldən nəşr etməyi bir vəzifə ədd etdik.

Həbibinin müsəddəsi²

Dün gördüm ol nigarı tərəbnak u ərcümənd
Kafur əlilə dəstələmiş ənbərin kəmənd
Baxdım şikənc türrəsinə zar və məstəmənd
BİR şəxs-i natəvan oturur gərdənində bənd
Kimdir bu miskin ol nə rəsəndir dedim, dedi
Zülfüm kəməndi tutucu³ canın durur sənin.

¹ Tarixi-Ədəbiyyatı-Osmaniyyə, 10. Faiq Rəşad, s. 340.

² Leninqrad ümumi kitabxanasında (Voq.600) nömrədə müqəyyəd bulunan əlyazması bu mənzuməyi Füzuliyə nəzirə olaraq göstərməkdə isə də bu bir (zühul) əsəridir. Həbibinin müsəddəsi orijinaldır. Füzuli, Ruhi, Nizami, Ziya Paşa və bir az dəyişikliklə Nakam ona nəzirə yazmışdır.

³ Bu kəlimə Həsən Çələbi təzkirəsində (səh. 161) «tutqunu». Faiq Rəşadda (səh. 349) «tutsağı» və Leninqrad Asiya muzesində mövcud 311 nömrəli yazma nüsxədə də «Tutuqlu» surətində zəbt olunmuşdur.

Çəkmiş kəmalə¹ furud² izzü-cahini
Ənbərlə doldurub başa geymiş külahini
Əbrin yüzündən aldı və ərz etdi mahini
Gördüm yüzündə danə xali-siyahini
Şol³ müşki-lalə üzrə nədəndir dedim, dedi
Canında əksi- dağ nəhanındürür sənin

Ləl və göhərlə şöylə yapışmış dudağınə⁴
Müşki-xotən həvəsdən ulaşmış yanağınə
Dürri-Nəcəf havadan asılmış qulağınə
Çox danə danə nəsnə dökülmüş ayağınə
Hey hey bu nə əqiqi-Yəməndir dedim, dedi
Gözdən axan cigərdəki qanın dürür sənin.

Keşnilə⁵ çıxdı gülşənə ol sərv-i-gülzar
Əlvan meyvə daməninə dökdü şaxsar
Ben gördüm anda püstə u badam u sib u nar
Bülbül⁶ oxurdu ariz bağında zar zar
Bülbül nədir bu nə çəməndir dedim, dedi⁷
Bağ-i çəməndə morği-rəvanındürür sənin.

Göz gördüyüncə gönlüm olur⁸ hüsnu maili
Eylər dəli bu işvə ilə⁹ neçə akili

¹ Bu kəlimə Asiya müzesi nüsxəsində «kəmanə» diye məzbuldur.

² Bu kəlimə Asiya müzesi nüsxəsində «quzum» tərzində zəbt olunmuşdur.

³ Asiya müzesi nüsxəsində «ol musun» deyə yazılıdır.

⁴ Bu misra Asiya müzesi nüsxəsində «lələ göhər dəstilə yapışmış dudağı» tərzindədir.

⁵ Bu kəlimə Asiya müzesi nüsxəsində «kəşfedə» surətindədir.

⁶ Asiya nüsxəsində «Bir morğ oxurdu» diye məzbuldur.

⁷ Bu misra Asiya nüsxəsində «Ol morğ nə morğ» bu nə çəməndir dedim, dedi» surətində zəbt olunub.

⁸ Asiya müzesi nüsxəsində «oturdu», «olurdu».

⁹ Asiya müzesi nüsxəsində «pəriliklə» yazılıdır.

Sehr eyləmə yüzündə yenə rahi-Babili¹
Bənd etmiş² anda bir neçə sahibi-nəzər dili.
Çin³ söylə bu nə rahi-zəgəndir, dedim, dedi
Ey çox xətalı kəndir məkanındürür sənin.

Yaşım yürüdü su gibi ol sərvə-suyinə
Göz baka kaldı xalu-xətti-buyi-ruyinə⁴
Piranə sər könül bakıb ol kuğuyinə⁵
Aklandı tiftək dil onun rəngi ruyinə⁶
Bu nə xocəstə sərü-səməndər dedim, dedi
Bəxti-seyyidi-həmər cavanındürür sənin.

Hər kəs oyandı bu çəmən u ayin u came-xəbab⁷
Gəl çıxdı pür hin yakasından açıb niqab
Şəb düşdü canə cümlə afəti tutdu tab⁸
Ol dem ki doğdu cəhəti-Şərqdən aftab⁹
Bir zərrə gördüm anda rəhindir dedim, dedi
Bu söz yıxın Həbibə kamanındürür sənin.

Həbibinin bu müsəddəsi hər iki yazmada da bəzi yanlışlıqlar və dəyişikliklərlə zəbt edilmiş olmasına rəğmə, hiss həyəcanındakı sadəlik və səmimiyyət etibarilə bizə böyük bir

¹ Bu misra Asiya müzesi nüsxəsində «Gözülə sehr edər neçə bin rahi-Babilidir» sürətində zəbt olunmuşdur.

² Asiya müzesi nüsxəsində «bənd olmuş»dur.

³ Asiya müzesi nüsxəsində «çin» yazılır.

⁴ Asiya müzesi nüsxəsində «xətt-u rəngi-buyinə» tərzindədir.

⁵ Asiya müzesi nüsxəsində bu misra: «piranə sər yıxıb sırrı xətti muyinə» şəklindədir.

⁶ Asiya müzesi nüsxəsində: bu misra Aldatdı tiftək onun xətti-muyinə sürətindədir.

⁷ Asiya müzesi nüsxəsində bu misra: «Zəld oyandı əz-çəmən damən cama xəvab» şəklindədir.

⁸ Ümumi kitabxana nüsxəsində: «Şəb düşdü» diyə başlayan misra 4-cü misranı təşkil etməkdədir.

⁹ Asiya müzesi nüsxəsində bu misra: «Şol dem ki, çıxdı qalei-şərqdən aftab» tərzindədir.

həqiqəti göstərir. Bu müsəddəsdə fars ədəbiyyatının şəkli, vəzni, bədii və sənai təsiri qüvvətli və aşkar olmaqla bərabər diqqətə şayan bir cəhəti vardır ki, o da sadə, insani və həyati olmasıdır. Heç bir təsəvvüf, şəmmə din kokusu mövcud deyildir. Təşbeh və istiarələr, cinas və tənəsüblər İran ədəbiyyatının istinsaxidir.

Bu qədər var ki, səmimi sincerite və ifadəsindəki dolğunluğa rəğmən, xüsusiyyəti şayan-i nəzərdir.

Hey hey bu nə əqiqi- Yəməndir dedim, dedi
Gözdən akan cigərdəki qanındürür sənin

ifadəsi həqiqətən Füzulinin ustadına yakışır kalbi, hissi bir təhəyyücdür və heç şübhə yox ki, sadə, səmimi və təbii bir şeirdir. İştə bu mənzumeyi başdan aşağıya oxurkən Füzuliyi yetişdirən atəşli, həyəcanlı bir ustadın dadlı, fakat titrək, bəsit, fakat səmimi sədasını eşitir gibi oluruz.

Füzulinin nəzirəsi

Dün sayə saldı başıma bir sərvsər bülənd
Kim qəddi dilruba idi rəftarı dilpəsənd
Güftərə gəldi ta ki, açıb ləli-nuşxənd
Bir püstə gördüm anda dökər rizə rizə qənd
Sordum məgər bu dərci-dəhandır dedim, dedi.
Yox yox dəvayi-dərd təhanındürür sənin.

Əymiş hilal üstünə tərəf külahını
Çox dilşikəstənin göyə yetirmiş ahını
Zülf dağıtdı gizlədi əbr içrə mahını
Gördüm yüzündə halqai-zülfi-siyahını
Ol puç o tapu çox nərəsindir dedim, dedi
Dövri-rəhmində rəşəi-canındürür sənin.

Vermiş fərrix şəmi-ruxi-gün çırağına
Salmış şikəst sərü-qəddi gül budağına

Dün sərvətək basanda qədəm göz bulağına
Bir neçə xardan ələm ermiş ayağına
Gül bərginə batan dikəndir dedim, dedi
Müjganı çeşm-i əşk fəşanındürür sənin.

Seyr ilə saldı bağa gəzər ol səmənüzər
Ənva zib u ziynət ilə fəzli-nui-bahar
Dönmüş gül üzrə sünbüli-giysuyi-müşkbar
Yakmış ayağına yenə gülbərg tək nigər
Nəsrinə rəngi-lalə nədəndir dedim, dedi.
Qəmzəm xədəngi tökdüyüm qanındürür sənin

Seyl sirişkim oldu rəvan xari-huyinə
Can valeh oldu lələ-ləb u gofti-kuyinə
Dil düşdü dam silsiləi-müşki-buyinə
On lahza kim sataşdı gözüm zülfi-ruyina
Əqrəbi-müməyyəz vətəndir dedim, dedi.
Vəhm ilə kim xatırlı Quranındürür sənin

Düşmüş üzərü üzərə məcbul səlasili
Aşuftəhal edib nicə bi səbru bi dili
Əqlimi valeh eylədi şəkil u şəmaili
Göz gördü qamətin dil u can oldu maili
Və bu nə türfə sərvə-çəməndir dedim, dedi
Mənzur didəi-nigaranındürür sənin.

Dün sübhəmə ki lalə u nəsrin salıb nigab
Gül çöhrəsindən aldı səbə pərdəi-hicab
Gülzarə çıxdı seyriylə ol ruşgi-afitab
Şəbnəm nisar etdi günəş löləi-xoşab
Löləmi yoxsa dürri- Ədəndir dedim, dedi.
Əbsəm Füzuli eşq rəvanındürür sənin¹

¹ Leningrad ümumi kitabxana (Vost.600) nömaraları əl yazması məcmuə və divanı. Füzuli 1288 İstanbul basması, səh. 91-92.

Füzulinin nəzirəsi xəyal, təşbih və istiarə cəhətilə Həbibinin müsəddəsindən daha parlaq isə də əsliyat və səmimiyyət etibarilə digəri tovfıq etməkdədir. Həbib zamanına yaxın olan şairlər doğrudan doğruya Həbibinin müsəddəsini oxuyaraq tənzir və təqlid etmişlərsə də zaman uzaqlaşdıqca tənzir modeli mövqe və qabiliyyətini Füzulinin nəzirəsi almışdır və bu heysiyyətlə də bir növ əsliyat-qiyməti-inqilab etmişdir. Tıbkı əski klassikləri model ittixaz edərək vücudə gətirilən bir takım adların zaman ilə model və ənmüzəc ittixaz olunacaq bir təqdir mövqeyinə çıxdıqları gibi Füzulinin bu nəzirəsi də klassik bir əsər mahiyyəti alaraq özündən sonra gələn bir çox şairlər tərəfindən tənzir edildiyi gibi, bizzat əsər də əsli (original) zənn edilmiş, hətta divanına belə sadəcə müsəddəs ünvanı ilə keçmiş, nəzirə olduğundan bəhs belə edilməmişdir.¹

Həbibinin bu əsərini tənzir edənlərdən biri də hicri X əsrin I dərəcə şairlərindən olan Bağdadlı Ruhidir.² Ruhinin nəzirəsi də türk ədəbiyyatının qiymətli vəsiqələrindən birini təşkil etməkdədir. Çünki o da Ruhinin 1287 sənəyi-hicriyəsində İstanbulda təb edilən «Külliyatı-əşari-Ruhi Bağdadi» ünvanlı divanında təb edilməmişdir. Binaənəleyh mətbu, tarixi və bədii bir ədəbi vəsiqədir ki, IX və X hicrət əsrlərindəki ədəbi türk dili və bədii qiymət və hüviyyəti haqqında qüvvətli bir şahid təşkil edər.

Nəzirə-Ruhi Bağdadi³

Zülfü-siyahını ol bala pəsənd⁴
Salmışdı boynuma sanasın ənbərin kəmənd
Rəftara gəlmiş nazla ol sərvsər bülənd.
Oldu o dəmdə hür u pəri-zar u müstəmənd
Kandan bu hürü ol nə rəsəndir dedim, dedi
Cismi-nəzəri-ruhi rəvanındürür sənin

¹ Divan-i Füzuli, səh. 91.

² Ruhinin həyat və asarı haqqında müfəssəl məlumat. «Türk ədəbiyyatı tarixi» hicri X əsr qismində verilmişdir.

³ Leningrad ümumi kitabxana (vost.600) númeralı məcmüə.

⁴ Bu misra nöqsandır. Görülür yazan adam bir kəliməsini atlamışdır.

Dil valeh oldu zülfi-xətti-ruyi-muyinə
Xuni-sərişkim axdı o dəm səru-süyinə
Heyrətdə qaldı tuti anın göftü-quyinə
Həmrəng olub qönçə anın rəngi-ruyinə
Bir püstə gördüm anda dəhandır dedim, dedi.
Cəlladi-qəmzə dökdüyü, kanındürür sənin.

Gülzarə çıxdı naz ilə ol sərvi-gülizar
Güllər qızardı və xəcalətdən əydi baş çinar
Gül daməninə dökdü o dəm meyveyi-şaxusar
Rəşkindən isə oldu çəmən sahne lalə zar
Sərvürəvan fəzayi-çəməndir dedim, dedi
Yox nəxli-baği-ömri-cəvanındürür sənin.

Qaldırdı bir təəyyünü və göstərdi kakülü
Divanə eylədi bəni şəkli-şəmayili
Gördüm yüzündə halqa ol səlasili
Hər halqasına dərdilə bir neçə aqili
Ol piç piç zülfü nədəndir dedim, dedi
Kərdi-qəmərdə əks və xanındürür sənin.

Bənzərmi sorxi-ruyin ilə gül yanağına
Ya ləl u göhər olamı həmsər dodağına
Basdıqda ol pəri pa ayağın göz bulağına
Və-----¹
Dehdeh nə türfədürri-Ədəndir dedim, dedi
Səhni-çəməndə əşki-rəvanındürür sənin.

Bir gün ki çıxdı qübbəi-əflakə aftar
Ruxsarı üzrə gördüm anın ənbərin tənab
Gül arizini açdı və rəf eylədi niqab
Güllər gibi qızardı yüzi əyləyib hicab
Dilbər ləbin, əqiqi-Yəməndir dedim, dedi
Ruhi, dəvayi-dərd zəmanındürür, sən²

¹ Misra əksikdir

² Leninqrad ümumi kitabxana (vost. 600).

Daha Ruhinin nəzirəsini oxurkən Həbibinin, Füzulinin də əsərlərini görmüş olduğunu aşkar surətdə görürüz. Gərək fikir və hisslərin ifadəsi və rəvişi, gərək onları ifadə üçün kullanılan kəlimələr, bu cəhəti tamamilə aydınlaşdırmaqda və qətiləşdirməkdədir. Zamanının böyük şairlərindən olan Ruhi bu nəzirəsilə qüdrət və sənətkarlığını isbat və hətta bu xüsusda Həbibiyə tovfiq belə edir. Fakat ondakı təbii doğuş, ondakı təbii söyləyişə yetişmiyor. Bunda bir təkəllüf, bir tasannu kokusu var. Həqiqətdə Ruhi də zamanında ən aydın və ən qüvvətli yazan, hətta Füzulidən də açıq və sadə şeir söyləyən bir şair ikən bu nəzirəsində o qüdrət və qabiliyyəti Həbibinə dərəcəsinə deyildir.

Bir də aynı əsrin şairlərindən olduğu ifadəsindən anlaşılan Caminin¹ nəzirəsini oxuyalım.

Gördüm çəməndə seyr edər ol sərusər bülənd
Yanında sayəvəş sürünüyor nicə dərdmənd
Tirkəş----- erməmək üçün anə güzənd²
Zəngin ləbində xali komuş atəşə sipənd
Bu nə ləl və bu nə müşki-xütəndir dedim, dedi
Canında tazə dağı-nihanındürür sənin.

Dəndan əyib aqlamaqdan çeşmi əşkbar
Ağızda nitəkim sədəf dür şah var
Bənzətmək üçün ana, binai-guş ol nigar
Takındı guşvari-yi-rəngini-tab dar
Yarəb bu nə əqiqi-Yəməndir dedim, dedi
Kipriklərin ucundakı qanındürür sənin.

¹ Hicri IX əsrdə yaşamış. Lətifinin dediyinə görə, Vilayəti-Əcəmdə çox səyahət etmiş, hətta Molla Hacı ilə də tanışmış və türk təzkirələrinə Cami-i Rumi namilə qeyd olunmuş, dərviş məşrəb bir Cami vardır. Bu nəzirənin onun olması ihtimali ziyadədir. Vilayəti mücəssimə demək əsasən Xorasan, Təbriz gibi mədəniyyət mərkəzləri deməkdir. Molla Camiyi görə Hüseyn Baykara zamanına yetişən Camiyi-Ruminin Həbibiyi də görmüş olması çox mühtəməldir. IX əsrin sonları ilə X əsr başlarına idrak etmiş bir türk şairi ola bilər.

² Misra naqisdir.

Xızır zamanə var isə xətti-üzaridir
Abı-həyat ləbləri can çeşmei-saridir
Çahi zəqən yanında anın bir pınaridir
Ya hövzi dilkeşa yeri gülşən kənaridir
Ya aşıyanı-morği çəməndir dedim, dedi
Bağı-cinan içində məkanındürür sənin.

Sünbüllərin ki badi-səba etdi tarümar
Qıldı beni həva ilə aşüftə rüzgar
Belinə qövr olunca girehçi və tabdar
Bəxti-siyahdan oldu neçə üqdə aşikar
Can rıştəsində bu nə şikəndir dedim, dedi
Könlün səfalığına nişanındürür sənin.

Cam-ı ləbin ki dopdolu safi şərabdır
Bu danə danə bənlərin anda hübabdır
Ya qönçədir ki, jalələri müşkinabdır
Ya şəhdü-şəkər üstünə qonmuş zübabdır
Ol qönçədə bu jalə nədəndir dedim, dedi
Eyni savad didəyi-canındürür sənin.

Dil bənd olalı kakülü ənbər nişan ilə
Gəlməz zəbanə üqdeyi-halım bəyan ilə
İllaki Xızır olub xətti-biz ol dəhan ilə
Qəmdən aman verər bana mehrünişan ilə
Bu nicə xəttidir, ol nə rəsəndir dedim, dedi
Üqdə-i lisanü-hirz əmanındürür sənin.

Ol tifli-nazənin ki, dəxi narəsidedür
Bu hüsn u bu lətafət ilə nuri-didedir
Tərligin tazəliyın səməndən güzidedir
Aya nidəm keçər vehmi sərkeşidedir
Ol qədd nə qədd bu nə bədəndir dedim, dedi
Ömrü-diraz bəxti-rəvanındürür sənin.
Seyriylə səbzəzarə gəlib etdi çox qərar

Heyrətdə qaldı anı görüb sər-u cüybar
Şol təki döktü varini yolunda şaxsar
Oldu şükufə zar qamu xalu pek güzar
Ey gül yanaklı, bu nə səməndir dedim, dedi
Şol qətrə qətrə əşki-rəvanındürür sənin

Cami bu dövr içində aya Xosrov camal
Vəsf miyanın eyləmədə ərz edib kamal
Can rıştəsinə söz deyu nəzmə eyləmiş lal
Başdan ayağa nükteyi-barın u pür xayal
Bari bu nicə nəzmü-hüsndür dedim, dedi
Dürr xəyal u silki-bəyanındürür sənin.¹

Bu nəzirə səbk və rəbt etibarilə zamanının sənət etibarilə qiymətdar əsərlərindən sayılır. Şairin həqiqətdə sərih surətdə kim olduğunu biləmədiyimiz, haşiyədə də göstərdiyimiz vəchlə Cami Rumi olması ihtimali, zaman etibarilə də qüvvətli olduğunu söylədiyimiz zat hər halda IX əsr sonları və X əsr dəvamı – müddətincə fars ədəbiyyatını təqlidən təsəlləfi (Suobe) və təsənnü (Ariffeciel) bir şəkil alan türk ədəbiyyatının səciyyəvi bir tipidir. Bu yazıda türk dili ünsüründən ziyadə fars ərəb ənasirinə təsadüf edəriz. Dil ədəbi inkişafə doğru getdikcə, əski ədəbiyyatımız da bu səciyyəyi həməən hər mühitdə aynilə göstərmişdir. Gərək Xoranda parlayan cığatay ədəbiyyatı Lətifiləri, Nəvailərilə, gərək Təbriz, İsfahan, Qəzvində yüksələn azəri ədəbiyyatı Həbibiləri, Xətəiləri ilə, gərək Bursa, İstanbul, Amasya gibi mərkəzlərdə yaşayan Osmanlı ədəbiyyatı Şeyxiləri, Əhmədiləri, Necatiləri ilə hep aynı ruh, hep aynı zihniyyət, hep aynı mahiyyət və sənətə doğru iləriləmişlər və bir nöqtədə toplaşmışlardı. Bunun üçündür ki, islami ərəb, fars və türk ədəbiyyatları arasında mahiyyətdən, şəklən və sənətdən həməən heç bir fərq görülməməkdədir.

Həbibinin müsəddəsini tənzir edən şairlər sadəcə öz əsr və ya özünə yaxın olan əsrlər şairlərindən ibarət ədd edilməməlidir.

¹ Leninqrad (vost. 600) nüməralı ümumi kitabxanədə mövcud yazma əsər.

Əvvəlcə də söylədiyimiz gibi Həbibinin və onu təqlid və tənzir edən Füzuli və Ruhinin əsərləri kəlimənin xüsusi bir mənasına görə klassik bir tip, bir ənmüzəc olmuş yaşadığımız əsrə gəlincəyə qədər bir çox şairlərə nümunə olmuşdur. Məsələ, keçən əsrin Türkiyə ədəbiyyatında böyük bir şeir və ədəbi simasını təşkil edən Əbdülhəmid Ziya da bu müsəddəsi tənzirən:

Əzm eyliyəndə başa dün ol nəxli-pürqürür
İzhari-gülüstanə verib tazə bir sürür
Etdi kənar hövzi-nəşimənin hüzur
Su içrə əksini görücek həmcu sərünür
Bu qədmə yoxsa sərü-çəməndir dedim, dedi
Tazə nihalı-gülşəni-canındürür sən¹

bəndilə başlayan şeirini yazmışdır. Yəni Azərbaycanın Şərq zehniyyətilə qüvvətli şeir yazan və yaxın zamanlarda ölənlə qiymətli şairi İsmail Bəy Nakamın:

Kuyi-nigarə dün gedib eylədim bəha
Guş eyləyib fəğanımı ol türki-dilruba
Dərdimi bildi, heyrətimi gördü cabaca
Rəhm etdi halimə dedi, ey ərzi-bəla
Kim eyləmiş bu dərdə səni mübtəla, dedim
Bən bilməm özgə, aşıqi-heyranınam sən².

bəndilə başlayan müsəddəsi də həp o mənbədən ilham və dərs alan əsərlərdəndir. Bu əsərlər öz başlarına tarixi və lisani bir qiyməti haiz olmaqla bərabər bizim klassik ədəbiyyatımızın necə vücuda gəldiyini, nəzirəciliyin nə böyük bir qüvvətlə yaşadığını göstərmək etibarilə də sayanı-diqqət vəsiqələrdəndir.

Maarif və Mədəniyyət,
1926, № 8 (31)

¹ Əş'ari Ziya 1298. İstanbul, səh. 37.

² Bilgi məcmuəsi.

Əruz və heca vəznləri (1)

Türk dilinin sadəliyə doğru şəri addımlarla getdiyi bu son yıllarda dil məsələləri ilə uğraşanları ən çox məşğul edən işlərdən biri də əruz və heca vəznləri məsələsi olmuşdur. Bəziləri mütləq surətdə əruza tərəfdar olmuşlardı və heca vəzninin lisanı ibtidailiyə çevirəcəyindən zövqünü, ahəngini, güzelliğini bozacağından bəhs etmişlər və türk şeirinin, türk ədəbiyyatının ancaq əruz sayəsində şah əsər yarada biləcəyini, əruz tərki edilərsə türk şeirinin də sönüb gedəcəyini iddia etmişlərdir. Bunlar arasında o qədər iləri gedənlər olmuşdur ki, iddialarına koru koruna bir taasub qatmaqdan kendilərini alamamışlardı. Atalarımız «Alışmış qudurmuşdan betərdir» derlər doğrudur. Bu gibilər də gördüklərinə, duyduklarına o qədər alışmışlar, o qədər bağlanmışlardır ki, onları fena da olsa, zərərli də olsa o itikatlarından, o imanlarından çevirmək kabil olmaz.

Taassubları mühakimələrinə mane olur. Alışqanlıqları gözlərinə pərdə çəkir. Əruzun ahənginə alışmış, əruz ilə yazan şairləri oxuya-oxuya kor olmuş tərəfdarları bu fikirlərindən vaz keçirmək onları dindən çıxarmaq qədər güc və bəlalı bir işdir.

Xususi ilə sənəti zorlukda görənlər, müvəffəqiyəti güclükdə arayanlar əruzun məftunu olmuşlardır. Elmi ədəbiyyat cərəyanına qapılan təsnif sahibi şairlər yanlarında heca vəznindən bəhs açılmasına təhəmmül bilə edəməzlər. Müddəamızı isbat üçün Faiq Rəşad mərhumun şu sözlərini gözədən keçirəlim: «Barmaq hesabı üzrə şeir tanzimi pek eski zamanlardan bəri məlum idi. Fakat o zamanlarda belə makule sözlər (qoşma, ezgi, mani, divan) və bəzən kail və nazımlarının mənsub bulduqları tavaifə nisbətə, varsağı flan gibi isimlərlə ozan əruza mutabık və tarif marufinə sadıq olan həqiqi şeirlərdən tefrik edildiyi gibi bunları söyləyənlər də “saz şairləri, çukur şairləri, qahvə

şairləri» namları ilə əsl şüaradan ayrı tutulurdu. Elhasil mani, koşma, ezgi yolundakı sözlər qəzəllərdən, qəsidələrdən, rübailərdən, kıt'ələrdən nasıl ayrı isə, Gövhərilər, Aşık Ömərlər və daha bilməm kimlər Bakılardan, Füzulilərdən başqadır.

Barmak hesab ilə söylənən yavaların (Faiq Rəşad İstanbulun əski ədəbiyyat lisanına mənsub istedadlardan biridir. Bunun üçün halk şeirlərinə «yava» diyor ki, «yava» boş söz deməkdir) minəlkadim şeirdən add edilmədiyi bu gün əldə sayısız divanlar, mecmualar və sair bir takım mənzumələr möcud və mütedavil olduğu halda ezgilerin, qoşmaların, manilərin bir kaç ami və eminin mecmualarından, cönglərindən başqa yerlərdən cayı-kabul bulamamış olması ilə sabitdir».

İşte bütün bu iddialarda bir tərəfگیرlik konusu var. Fena bir itiqat sənələrcə ədəbiyyat müəllimliyi yapan Faiq Rəşad mərhumu da dərin bir hata uçurumuna yuvarlamakda gecikmiyor. Mərhum barmaq hesabı, yəni heca vəznilə yazılan yazılara «yava» deməyə varacaq qədər nəzakətdən uzaqlaşıyor, əsəbiləşiyor, Gövhərilərə, Aşık Ömərlərə şair sənətini belə çox görüyor, çünki bunlar xalq şairi, yazdıqları şeirin vəznini də heca vəznidir.

Zavallı ustad bir sözün şeiriyyəti vəznilə bulunamayacağını düşünəmiyəcək qədər qafletə düşüyor. Acaba hər hangi bir sözün şeir olabilməsi üçün əruz ilə yazılmış olması kafi gələbilirmi?

Vəzn bir az şəklə, bir çox da ahəngə aiddir. Ahəng şeir deyil, bəlkə şeirin bir laziməsidir. Çox ahəngdar olan bir söz heç də şeir olmaya bilir. Heç ahəngi olmayan bir sözün pek güzəl, pek yaxşı bir şeir olabilməsi kimi... Əgər ahəng üsul olsaydı şeir musiki müradifi olmaq lazım gəlirdi. Şeiriyyəti hissələrimizə, təsirlərimizə hitabındakı qüvvət və qabiliyyətlə ölçülür.

Heca vəznilə yazılmış öylə şeirlərimiz vardır ki, əruz ilə yazılmış ən güzəl qəsidələr onların kölgəsinə yetişməz, ami və ümmi öylə aşığılarımız vardır ki, sözləri bütün nöqsanları, bütün naqisləri ilə ən yüksək, ən bəliğ şeirlərimizin üstündədir.

Yinə öylə şairlərimiz vardır ki, sözləri mevzun və pür-təmtəraq və xoş əda olmalarına rağmən qupquru söz olmaqdan qurtulamamışdır. Bir aşiq Yunusa şair deməkdə tərəddüd etmiyoruz da kos koca bir Muallim Naciyə şair sənətini vermək üçün çox, həm də pek çox düşünürüz.

Saz şairi olmaq adilik demək deyildir. Atalar «şair, şair doğar anadan» derləmiş. İşte həqiqət bundadır.

Əruz və heca məsələləri isə bir az əsri və ictimai, bir az təəmmül və təqlidi, bir çox da zevki və fitri bir işdir. Həm də lisan və ədəbiyyat məsələlərində ikinci belki də üçüncü dərəcədə qalması üçün əbədən bir işdir.

Pınar senin ne belalı başın var
Baş ucunda elvan elvan taşın var
Pınar senin baş ucunda yatmalı
Ak suyuna göz yaşları katmalı
Yarı alıp bu diyardan kaçmalı
Aman da kızlar bir su da verin bardaktan
Yanaktan
Dudaktan
Yarımın da sesi de gelir İraktan
Çoraktan
İrmaktan

türküsu bütün sadəliyinə, bütün ibtidailiyinə rağmən yanan bir qəlbin, həyəcanlı bir ruhun fəryadıdır. Başdan aşağı bir şeirdir, həm də səhli-mümtənu (pek kolay göründüyü halda təqlidi güc olan ifadəyə «səhli-mümtəni» denir) denəcək bir şeir. Bununla bərabər təmtəraqlı, təntənəli bir əruz vəznilə deyil, barmaq hesabılə, heca vəznilə yazılmışdır. Bunun yanında o koca Məsud Xərabatinin (Müəllim Nacininin mahləslərindən biridir) şu təmtəraqlı:

Mehbanında hem güftar, hem girdar alidir
Tealiperverim, neş etdiyim əfkar alidir
Tabiri eylemişdir elfat erbabı-kafilden
Enisi safmen olmaz dil bidar alidir

Uzaqdan seyr edib de ehli sayı etme istisgar
Küçüktür sanma zira nücumi-kisvedar alidir
Bulur hembirlik ahli hünerden bihüner rifat
Gel hoşbu ile oldukça hemdem har alidir
Anın mesud çeşmi razbin ister temaşa
Görünmez her suhen pürtaze mənazar alidir

təliqəsi mənasız kalmaz mı?

Çukur şairləri deyə hakim görmək istədikləri avami
şairlərin öylə aşiqanə şeirləri, öylə kalbi həyəcanları, öylə hissi
sanihaları vardır ki. insan oxurkən qeyri-ixtiyarı gözlərinin
yaşardığını görür.

Ey gazilər - yol göründü yine qarip serime
Dağlar, taşlar dayanamaz benim ahu zarime

Dün gece yar hanesinde yastığım taş idi
Altım toprak, üstüm yaprak, yine gönlüm hoş idi

Və

Şu karşiki dağda bir kuzu meler
Kuzunun feryadı bağrımı deler
Eşinden ayrılan böyle mi çiler
Gel kuzum meleme vaz geçmem senden
Ölürüm ayrılmam bir tanem senden

gibi nə kalbi-fəryadlar vardır.

Bu təbii sanihaları sadə gözəlliklərinə məftun olan bir çox
kimsələr də heca vəzninə «mali vəzn» ismini verərək, bütün
qüdrət və qabiliyyəti bu vəzndə bulacaq qədər ifrata varıyorlar.
Və bir çox bədiələr yaratmış olan şairləri, bir çox aşkları,
həyəcanları tərənnüm etmiş bulunan əruz şairləri inkar edəcək
dərəcədə kadrnaşünaslıq göstərmək istiyorlar. Hətta şeirimizin,

ədəbiyyatımızın tərəqqi edəməməsini əruza itaf etməyə kalkışırlar.

Əruzçuların iddiası nə qədər boş, nə qədər mənasız isə hecaçlıların iddiaları da o qədər çürük və təməlsizdir.

Əhməd Hikmətin dediyi kimi «bunların birini digərinə tərcih etməyə kalkışmaq əbəsdir. İkisinə də ruhumuz yabançı deyildir. İki tərəzdən də ləzzət bulabılırız. Birsə ninəmizin dadlı dili, digəri hocamızın lisani-tasalüfidür. Ruhumuz səmimiyyətə və təsəlliyyətə möhtac olduğu, məsələ sıcak yaşlarımızın yanaqlarımızı yaddığı, cigərparəməzdən ayrıldığıımız zamanlar

Hasret beni cayır cayır yakarken
Bedenimde buzdan bir el yürüyor
Hayaline çılğın çılğın bakarken
Kapanası gözümü kan bürüyor
Dağda, kırdı rast gelirse bir dere
Göz yaşlarım akıtarak çağlarım
Yollardakı ufak ufak izlere
Senin sanır, baka baka ağlarım
Can isterken hasret o dile yansın
Varlık beni elil elil soruyor
Bu kayqıya yürek nasıl dayansın
Bedenciğin topraklarda çürüyor

(Ricaizade Ekrem)

deyə boynumuzu təslimat ilə bükəriz. Ruhumuzun acılarını dökəriz. Təklifə məğlub olduğumuz, rəsmən ağlayacağımız zamanda sultanı-şüara mərhum Bakı gibi

Ey payi pend dam ke qayd namu-nemek
Ta ki hevayi meğelle-i dehr-i bi dereng
An ol guni ki axer olub nobahari ömür
Berk hazane dönse gerek ruyi lale reng

mərsiyəsilə göz yaşlarımızı dökəriz.

Şundan da anlıyoruz ki, hakikatı görənlər haqqı təslim etməkdə gecikmiyorlar. Heca vəzninin asıl türk dilinin bünyəsilə mütənasib olduğuna şübhə yoxdur. Türk dili əsasən heca dilidir. Nitəkim islamiyyəti qəbuldan əvvəl şeir söyləyən atalarımız tamamilə heca vəznini kullanmışlar. Bütün manilərini, türkələrini, qoşmalarını, dastanlarını bu vəznlə tərənnüm etmişlər. Yalnız onlar deyil, bünyələri heca üzərinə müvəssəs olan Şərq, Qərb dillərinin həmənlə hepsi heca vəznini, barmaq hesabını, qəbul və tətbiq etmişlərdi. İbtidailiyi, sadəliyi bunu təbii göstərir. Fakat dilimiz eski sadəliyində qalamamışdır. Qalması da bizim üçün hayırlı olamazdı. O zaman kiçik bir çərçivə içində bunalmış kalmış olurduq.

Mədəniyyətə doğru gedən dil tarakki edə edə, genişliyə, kəmalə doğru yürümüşdür. Şu qədər vardır ki, kendi büyüməsinə, vüsətlənməsinə yardım edən dini dili, eyni zamanda da bədii dili olmağa başlamış ərəbcə, lisanın ruhuna qədər işləmişdir. Ərəb dili gərək vüsəti, gərək mükəmməliyyəti etibarilə türk dilinə faik bir halda bulunduğundan hakimiyyət onda kalmış, kendi nizamlarını, kendi qaidələrini həmənlə söz götürməz bir təhəkkümlə qəbul etdirmişdir. Halbuki, bakiyəsi gərək təşkilati, gərək ruhi etibarilə ərəb dili türk dilindən bütün bütünə başqadır. O tamamilə vəzni bir lisandır. Ərəbcədə vəzni olmayan bir tək kəliməyə təsadüf edilməz. Kəlimələr başlı başına bir cəzvi-tam təşkil edərlər. Binənnəleyh şeirin taqsimatı da vəznlər üzərinə müəssisə olacağı təbiidir. İştə bütün kəvaidilə kabul etdiyimiz ərəbcə lisanımıza girincə, dinimizə də, dilimizə də, şeirimizə də, imlamıza da qəti təsirini icra etmişdir. İmlamızın bu günkü bozuluşu bu yüzdəndir. Dilimizin bu günkü şurişi, 3 müxtəlif kaidəyə tabeyəti bu yüzdəndir. Şeirimizdə iki müxtəlif ruhlu vəzn kullanılışı bu yüzdəndir. Ərəbcənin türkçəyə bu nüfzundan bir çox zərərlər hüsulə gəldiyi gibi bir çox karlar da hasil olduğunu inkar etməməliyiz. Əruz əski lisanımızın bünyəsilə kabili-tatbiq – deyildi. Heca da dünkü hət-ta bugünkü dilimizin bünyəsilə kabili-tatbiq deyildir, deniləbilir.

Çünkü lisanımızın üçdə biri bəlkə də fazlası ərəb kəlmələridir. Ona yaxın əcəm kəlimələridir. Əcəmlər belə əruz bənimsəmişlər, o ihtiyacı duymuşlardır. Çünki ərəb dili islamiyyət və digər münasibətlər dolayısıyla onların da lisanlarına girmiş, lisan sadəcə hecayi olmaqdan çıxmış, kısmən də vəzni olmuşdur. Bizim türkcəmiz də öylədir. İştə biz də bu təbii ehtiyacın təsiri altında əruzü doğrudan doğruya ərəblərdən deyil, bəlkə bilvasitə əcəmlərdən almışıq.

Ərəblərlə pek çox münasibətlərdə bulunan Səlcüq türkləri bilxassə səlcuqilərə dəhalətlə hökumət quran Osmanlı türkləri dillərinə ərəbi və farsiyi o dərəcə sokmuşlardır ki, türkcə qiymətdən və heysiyyətdən düşmüş əsl türk şeiri, türk ədəbiyyatı qapıda, köşədə qalmış maamafih sönməmiş, söndürülənməmiş, için için yanmış, zəmanəmizə qədər yaşamışdır. Fakat həkkilə işlənilmədiyi üçün təkamül edənməmiş ibtidai, fakat səmimi qalmışdır. Fakat bu günkü heca vəzni tərəfdarları da əruzü bütün bütünə batırmaq istəməkdədirlər. Bu cəhət şübhə yox ki, ifratkaranədir. Bu günkü lisan nə atalarımızın kullandıkları və gətirdikləri sadə lisanıdır, nə də Osmanlı İmperatorluğunun zaman təşkilində ərəb və əcəm üləma və şüərasını təqlid, Osmanlı alim mütəsəllim şairlərinin yaratdıqları, kullandıkları ərəb və əcəm kəlmələrilə dolu o ağır lisanıdır.

Zaman və mədəni və ictimai inqilablar dilimizə iki cəhətlə təsir etmişdir. İlk və ibtidai lisanımızı genişlətməmiş, zənginləşdirmiş, süsləmiş, qeyri-təbii və cəbri və təklifi lisanımızı da qırmış, əzmiş, ictimai bünyəmizlə uyğun bir halə gətirmişdir.

Nə bugünkü lisan Nəfilər, Bakılar lisanıdır, nə də bu günkü əruz o zamanın əruzudur. O zamanlar əruz vəzninə sığmıyır denilən kəlimələr Fikrətlərin, Cənabların və arkadaşlarının əllərində yumşacıq birər bal mumu gibi istənilən şəklə, istənilən qəlibə girmişdir. Əruzun sühulətli təbiəti cəhətinə gəlincə bu bütün bütün başqa bir keyfiyyət, bir mümarəsə, bir mələkə işidir. Bəncə sənətkar ilhamını ifadə hususunda tamamilə sərbəst, müstəqil olmalıdır. Onun bir əsəri-sənət vücudə gətirməsinə nə heca vəzni əsər edər, nə də əruz mane olur. İştə son

zamanın həqiqi şairi olmaqla şöhrət bulan Mehmed Emin heca vəznilə yazdığı halda yüksək bir şair olamamışdır. Təbii Osmanlıların təkellüflü şairlərinin sənai lisanı gibi təklifsiz Mehmed Eminin lisanı tamamilə sənaidir, nə bir ehtiyacdən, nə bir ilhamdan doğmuşdur.

Çünki heca vəzninin də bir qaidəsi, ənənəsi, bir ruhu, bir ahəngi vardır. İlk zamanlar bu nöqtələrə riayətəkar olan Mehmed Emin ilk yazıları gibi həqiqətən gözəl və cana yaxın sözlər, şeirlər söylüyürdü. O cığırdan çıxdıqdan, kendinə məxsus bir üsul yaratmağa qalxdıqdan sonra:

Bir yabancı çehre var ki, kendisinden hiç hoşlanmam
Her ne vakit onu görsem gözlerine bakmış olsam
Bana karşı iki yılan gözü gibi alev saçar
Benim milli qururuma bir zehirli yara açar

gibi zorla söylənmiş, ruhsuz, atəşsiz qəribələr meydana qoydu, bir çox kimsələrin nəsrədə yaymaq istədikləri, yəni ərəbi farsı kəlimələri dildən çıxarmaq xüsusiyyətini Mehmed Əmin də nəzmdə yapmağa qalxdı.

Səmimi türk dilinə sarıldığı halda ədəbi ənənələrdən uzaqda olmadığından yazdığı yazılar aləladə sözlərdən ibarət olmaqdan qurtulamadı. Nəticə etibarilə tədbiq etdiyi heca vəzni də əruzü andırır, taktiyi bir barmak hesabı halinə girdi. Və asıl milli add ədəbiləcəyimiz heca vəzninin kəvaidini ihmal etdi. Burada bu həmasını məzur görürdük, əgər bir bədiə yarada bilsəydi. Çünki əvvəlcə iddia etdiyimiz gibi biz sənətdə mütləq bir sərbəsti tərəfdarıyız. Sənətkar kendi yaradıcı ilhamından başqa bir qeydə tabe olmamalı, kendi sanihə və istedadından başqa hakim tanımamalıdır. Orijinallıq bununla təmin edilə bilər. Bizə şair zövqümüzü, hissimizi, həyacanımızı oxşayan bir şeir versin də istərsə vəzinsiz, istərsə qafiyəsiz olsun...

*Maarif və Mədəniyyət,
1923 - sayı 4-5*

Əruz və heca vəznləri

(2)

Birinci məqaləmizdə əruz və heca vəznlərinin lisanımızın keçirdiyi təkamül istihalələrinə və bünyədə hasil olan qabiliyyətlərinə uyuşa biləcəyini söyləmişdik. Hər ikisinin lisanımız üçün yabancı olmadığını göstərmişdik. Fazla olaraq vəznin doğrudan doğruya şairin mühitinə deyil ahənginə və o ahəngi təminə yarayan bir vusta olduğunu da anlatmışdıq və bu xüsusda şair, sənətkara mütləq bir sərbəsti verilməsi fikrində olduğumuzu da ayrıca bildirmişdik. Fırçasına sahib olan bir rəssam tablosunda ahəng təmini üçün nə qədər sərbəst isə qələminə sahib olan sənətkar şair də sözlərinə, yazılarına ahəng vermək xususunda o qədər sərbəst və müstəqil olmalıdır. Cəbr ilə sənət heç bir zaman imtizay edəməmişdir və edəməz. İlham pərisinin billur gərdanına istibdad zənciri keçirilməz. İpək saçlarına istiqlal çələngləri örtülür.

Bu həqiqəti anladıqdan sonra iki vəznin əsaslı fərqləri ilə nasıl təbiiq edilmiş və edilməkdə olduqlarını görəlim.

Əvvəla milli vəzn namını verdiyimiz heca vəznindən başlayalım. Heca vəzninə əskilər «barmak hesabı», «vəzni-bənan», «türkcə əruz» gibi isimlər verirlər.

Biliyoruz ki, nəzm bir takım üsullara, kaidələrə, tədbiqə tartılmış, ölçülmüş kəlimələrin həyat məcmuəsidir.

Bu ölçülərdə hər misradaki hecaların ədədlərini saymaqdan ibarətdir. Bir çox lisanlarda bu əsas qəbul edilmişdir. Avropa lisanlarının əksərişi nəzmi bu əsas üzərinə təşkil edər. Məsələ, fransızlar heca vəznini tədbiq etməkdədirlər Onlarda da misralardakı hecaları saymaqla iktifa edərlər. Demək oluyor ki, bir kərə «milli vəzn» təbiri həqiqi bir təbir deyildir. Yalnız heca lisanlarda heca vəzninin istifadəsi qayət təbii bir hadisədir.

Bununla bərabər gərək fransızcada, gərək almançada və sair bəzi lisanlarda heca vəznindən başqa da bir vəzn istifadə edilmişdir. Bu vəzn daha ziyadə musiqidə tətbiq edilən üsulə bənzər misralardakı hecaları deyil, bəlkə, kəlimələrin imtidadını saymaqqla olur. Məsələ, yazılmış bir şarkıyı bəstələmək üçün o şarkının kəlimələrini də tempoya uydurmaq, yəni musiqi kəvaidinə görə ölçməkdir ki, bu da bir növ vəznə uydurmaq deməkdir. Əski fransız şairlərinin bir qismi bu üsul üzərə mənzumə vücuda gətirirlərdi. Bu üsulu olan, tətbiq edən millətlər vardır.

Lisanlarının təşəkkülü tamamən vəzni, yəni hərəkə və sükunlar üzərinə müəssəs olan ərəbcədə isə ərüz denilən və misraların hərəkət və sükunətini tevzin etməkdən ibarət olan bir növ vəzn istifadə edilir ki, nəticə etibarilə o da bir sayı, o da bir ölçüdür.

Qısaca vəzn şeirin ahəngidir. O ahəngi təmin üçün də bizzat kəlimələrin ahənginə, mövqelərindən, imtizaclarından hasil olan ahəngə və sayıların ədədlərindən çıxan ahəngə əhəmiyyət verirlər. Bunun üçün də hər kəlimənin başlı başına bir qiyməti olmaq lazım gəlir. Məsələ, fransız lisanında dörd və ya daha ziyadə hərfdən mütəşəkkil bir kəliməyi, hərflərinin ədədinə baxmadan bir heca etibar edərlər. Bizim türkcəmizdə də ərəbi və farsidən alınan «şevki-dost» gibi kəlimələr bir heca etibar olunur. Fransızlarda on iki hecadan ziyadə hecalı nəzm yoxdur. Bizim əski türkcəmizdə on beş hecalılara qədər istifadə edilmişdir.

Fransız bilxassə 7, 9, 11 gibi tək hecalı vəznləri tərcih edər və bunların cift hecalılardan daha ahəngdar olduğunu iddia edərlər. Bizdə də xalq şeirlərinin qismi-azimi tək hecalılardan yapılmışdır. Hələ heca vəznilə yazılan şarkılarımızın mühüm bir qismi 7 və 9 hecalıdır. Bu da fransızların həqiqiyəti təsəllümə bir səbəb təşkil edər.

Mənzumə hangi vəzndə olursa olsun vəznə tətbiq edilir. Tətbiq mənzumənin misrasını təşkil edən hecaların ədədilə vəznin ədədini qarşılaşdırmaqdır. Bir də yazılmış bir mənzumə-

nin vəznini bulmaq vardır. Bunun üçün də hər mısranın hecalarını ayırır və sayarız. Buna da “təqti” deriz
məsələ: Dərtlinin:

Saçın görse sünbül perişan olur
Gider aklı başından dardağan olur
Gonçələrin bağı kızıl kan olur
Koymasın bağban her bağa seni

Nöksansın Dertliyə çaresizlikte
Yektasın a kuzum her canbazlıkta
Gönüllər çalmakta, oyunbazlıkta
Sarmamış analar kundağa seni.

mənzuməsinin vəznini bulmaq istərsən onu təqti etməyə məcburuz. Yəni hər misrayı təşkil edən hecaları sayıb digərlərilə qarşılaşdırmalıyıq. Birinci misranın hecalarını sayalım:

Sa	çın	gör	sə	sün	bül	pə	ri	şan	o	lur
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11

İştə bu təqti sayəsində mənzumənin 11 hecalı olduğunu anlamış oluq.

Şimdi şu on bir hecaya tətbiqədə II misranı yazalım.

Ge	dər	ak	lı	ba	şın	dan	dar	da	ğan	o	lur
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Bu surətlə 11 hecalı bir vəznə təqti yeni bir misra yazmış oluq.

İştə barmaq hesabı denilən heca vəzninin əsası hər misranın hecalarını sayaraq vəznin ədədilə təqti etməkdən ibarətdir. Bu təqti ədədləri barmaqla sayaraq yapıldığı üçün vəznin bir adı da “barmaq hesabı” qalmışdır.

Türkcə heca vəznində nəhayət 15 hecalılar kullanılır demişdik. Bittabii bunların ən qısaları da dörd hecalılardır.

Bahar oldu
Sular çağlar

gibi

Son zamanlarda 2, hətta bir hecalı mənzumələr yazmaq təşəbbüsündə bulunanlar olduğu gibi əskidən də “az olsun, öz olsun”, “yatan dövr”, “yapan dövr” üç hecalı zərb məsəl və ya təkərləmələr də vücuda gətirilmiş isə də bəhsə dəyəməyəcək qədər az və zorakıdır. Ən çox kullanılan yeddililər, doqquzlular və on birlilərdir.

Bu vəznlərdə pek yanık şarkılar, pek səmimi manilər, pek aşıqanə dastanlar və qoşmalar yazılmış, pek mütəəssifanə nəfəslər tərtib edilmişdir. Naqisi kim bilir hangi çarqın laz uşağı olan

İnsem derelerine
Bilmem nerelerine
Soksam bıyıqlarımı
Ramuk memelerine

sarkısı gibi. Harabinin aşağıdakı mutasavvıfanə və arifanə nəfəsi də yeddililərdəndir.

Ey hoca, qabı-qövsin
Bizim makamımızdır
Hizmet için demadem
Cibril qulamımızdır

Suretle rindi-mey har
Mesti-harabız ama
Siretde hak ile hak
Olmak nizamımızdır.

Duvara karşı secde
Etme bize ne hacet

Bizim namazımızda
Allah imamımızdır

Ey vaiz-i riyakar
Kuranı bilmiyorsun
Gel bizden anla zira
Kuran alamımızdır.

Şəri-şərifə təğyir
Etme sakın, Harabi
Zahitlərin halalı
Bizim məramımızdır

Səkkizlilər, onlular, on ikililər, on dördlülər kimi cift hecalılardan da yazılmış nuktalar vardır. Bilhəssa səkkizlilərdə bir çox manilər yazılmışdır.

Portakalı oydurayım
İçinə gül doldurayım
Çarh-i felek olayım da
Yarı bana döndüreyim

Sözü daha ziyadə uzatmamak üçün digər sayılara misal vermədən keçəcəyiz. Yalnız heca vəzninin tətbiqində nəzərə alınacaq bir heca vəznilə mənzumə yazan bir çox gənclər, hətta «Türk Sazı» mühərriri Mehmed Emin Bəy belə bu mühüm nöqtədə xəta etmişlərdir.

Heca vəzninin də ruhunu, ahəngini təmin edən bəzi şərtləri, bəzi kaidələri vardır.

Yeddi hecalılara qədər olan mənzumələr tamamilən sərbəst isələr də yeddililərdən etibarən misralarda durak (durak təbirinə fransızlar “Cesure” derlər) edilən və misranı 3 qismə ayıran bir kaidəyə də riayət lazımdır. Bu duraklara əhəmiyyət verilməzsə vəznədə dərhal bir aksallıq, bir topallıq başlar, ahəng bozular.

Duraklar hiç bir zaman tam bir kəliməyi ortasından bölməməlidir. Yeddi hecalılarda durak dördüncü hecadan sonra gəlir.

Misra 4-3 olar

Bu	gün	a	yın	on	dör	dü
Kız	sa	çı	nı	kim	ör	dü

gibi. Bunun 4-3 olması caizdir

Dinleyelim inle gönül
İnleyelim – dinle gönül

gibi.

Fakat birinci misalın üçüncü misrasını təşkil edən

Ördüse efem ördü

ilə ikinci misalın üçüncü misrasını təşkil edən

Gel hasbihal edelim

misralarının durakları sakatdır. Birincisində «əfə» kəliməsi, ikincidə «hasbihal» kəliməsi parçalanıyor.

Beş iki tərtiblə də mənzumə yazmaq caizdir.

Bir küçüçük kuş idim
Sinene konmuş idim
Niye ürküttün beni
Ben senin olmuş idim.

Hasili durakların bir mənzumənin hər misrasında aynı sayıdan sonra gəlməsi şərtidir. Yoxsa mənzumə vəznən qüsurlu sayılır.

*Maarif və Mədəniyyət,
1923 sayı 6*

Əruz və heca vəznü **(3)**

Səkkiz hecalılarda duraklar dördüncü hecadan sonra gəldiyi gibi beşincidən sonra da gələ bilər. Dərviş Hümme'tin şu qitəsində durak dördüncü hecalardan sonra gəlir.

Dərviş Hümme	et eder barı
Ben de bula	idim yarı
Dil mülkümün	şehri-yarı
Gönül senden	derman ister.

Aşağıdakı 8 hecalı şarkıda duraklar 5-ci hecadan sonra gəlmişdir.

Silkinip boynun	uzatma
Turna ben avçı	değilem
Uzaktan yolu	gözetme
Turna ben avçı	değilem

Misri Niyazinin atidəki 8 hecalı mənzuməsi də dördər hecaya ayrılmış isə də II-III misrası qüsurludur. Çünki 4-cü hecadan sonra gəlməsi icab edən durak «məqsud», «zövqilə» kəlimələrini ortadan bölüyor.

Niyaziye	nesip olsa
Varıp meksu	dini bulsa
Sefahim zev	kile dolsa
Ne güzeldir	ne güzeldir.

9 hecalılar: durakları ya 5-ci hecadan sonra və ya 4-cü hecadan sonra gəlir. Bunların 6-cı hecadan sonra gələnləri də olduğu gibi hər üç hecadan sonra gəlmək üzərə 2 duraklıları da vardır. Maamafih 9 hecalı mənzumələr digərlərinə nəzərə'n daha azdır.

Aşağıdakı beytdə durak 6-cı hecadan sonra gəlmişdir.

Hamamın kapısı	örüldü
İçəriye meclis	kuruldu

Atidəki de 2 duraklıdır. Duraklar 3-cü və 6-cı hecalardan sonra gəlmişdir.

Elimi	sallasam	ellisi
Başımı	sallasam	tellisi

Bu iki duraklılar çox zaman 6-cı hecadan sonra ayrılan bir duraklılarla birləşirlər.

Hamamın kapısı	örüldü
Elimi sallasam	ellisi

beytləri gibi

On hecalıların durakları 5-ci hecalardan sonra gəlir. Misri Niyazinin atidəki qitəsi gibi

Çok sana gönlüm	mübtela düştü
Dürdü-rağm bana	aşına düştü
Zöhd u tükaya	yar idim evvel
Aşk ile benden	hep cida düştü

Bu on hecalıların (2-3) (2-3) tərtibilə mütəddid duraklara ayrılanları bulunursa da 2-ci hecalardan sonra gələn duraklara etibar yoxdur.

2	3	2	3
Koca ekmeği	meydan	ekmeği	
Oğul ekmeği	zindan	ekmeği	

zərb məsəlində olduğu gibi.

Bunlar əsasən 5-ci hecalardan sonra durak gələn mənzumələrdən başqa bir şey deyildir. Çünki əsasən 7 hecalılardan əvvəlkilərdə durak vermək məcburi deyildir. On hecalıların (2-3) və (2-4) ayrılanları da vardır. 11 hecalılarda duraklar 4-cü və 8-ci hecalardan sonra gələ bildikləri gibi sadə 6-cıdan və ya sadə 5-cidən sonra tək bir durak gələnlər də vardır.

Əski xalq şairlərinin əksər şeirləri (5-6) və ya (6-5) təksimilə yazılmışdır, (3-4-4) və ya (4-4-3) şəkilləri yeni nəzmlərdə görülür. Bilxassə Mehmed Emin Bəyin şeirlərində bulunur ki, bu da bir növ əruz-ərəbi hali alır və əsl xalq şairlərinin səmimi türkcələrində saf və təbii halını və qoşmalarında yanıq, divan və dastanlardakı, ahəngi bunlarda bulmaq kəbil olmur. 11 hecalı vəznlər ən çox kullanılanlardan biri və bəlkə birincisidir. Bütün ciddiyyət bu vəznlə yazılmış, bütün şarkılar, dastanlar, divanlar, qoşmalar bu vəznə gəlmişdir. Dərnlinin atidəki şeirləri 11 hecalı və (5-4) nöqtəlidir.

Bad-i seba benim	hasbi-halimden
Varıp nazlı yare	dedin ne dedin?
Bütün aşk ile	aşiki-şeyda
Geziyor avare	dedin ne dedin
Sakiya meyinde	nedir bu israr
Bir katresi etti	mestane beni
Canım şerabında	ne keyifiyyət var
Söyletir efsane	efysane beni

12 hecalılar kullanılmamaktadır denəcək qədər azdır. Aşağıda şarkı 12 hecalıdır, durakları da 7-ci hecadan sonra gəlmişdir.

Eğil de dağlar eğil	üstünden aşam
Yeni bir telim çıkmış	varam alışam
Ölmeden bir daha ben	yare kavuşam.

On üçlülərdə iki durak olur və dördüncü heca ilə səkkizinci hecadan sonra gəlir.

Akşam olur	güneş gider	şimdi buradan
Garip qarip	kavaq çalar	çoban dereden
Pek körpesin	esirgesin	seni yaradan
Gir koyuna	kurt basmasın	gel kuzucuğum

14 hecalılar kullanılmıyor. Əskilərdə həməən heç təsadüf edilməməkdədir. 15 hecalılar (7-8) təqsimilə ayrılmaqdadır.

Ey qaziler yol göründü	yine qarip serime
Dağlar taşlar dayanamaz	benim ahu-zarime
Dün gece yar hanesinde	yastığım taş idi
Altım toprak, üstüm yaprak	yine gönlüm hoş idi
El beni yalnız sanırdı	yar bana yoldaş idi
Qayırlara gönül vermem	sen benimsin ben senin.

Bu göstərdiyimiz heca vəznlərindən başqa bu gün heca vəznilə yazan yeni şairlərin bəziləri bu əsasata heç riayət etmədikləri gibi hecaların ədədinə də etibar etməməkdədirlər. Bunlar Mehmed Emin Bəyin ardınca bütün bütün yeni cığırda getmək istiyorlar.

Yuxarıda heca vəzninin bizim üçün milli bir vəzn ədd ediləmiyəcəyini söyləmiş, başqa millətlərin heca vəznini kullandıqlarını bildirmişdik. Şimdi də bu son yeniliklərin əsl xalq lisanında yazılmış mənzumələrlə heç də əlaqədar olmadıqlarını, o lisanın ahəngini, şivəsini, ruhunu, həqiqi səmimiyyət və səffətini kavrayamadığını, hasili milli ruh xəzinəsinin tilsimli sirrini bulub kəşf etmədiyini meydana qoyacağıız. Məsələ, Mehmed Emin Bəyin lisanı sadədir, açıqdır, təmizdir, fakat xalqın lisanı, xalqın tərcümanı deyildir. O İstanbul mühitinin incəlmiş, təmizlənmiş, ayıklanmış, həm də özənlə, bəzən ilə ayıklanmış, bir az da sənailəşmiş xüsusi bir salon lisanıdır.

Onda nə xalqın yanıp ruhunu tatmin edəcək, nə köylərin göz yaşlarını qurutacaq təbii bir şeir atəşi vardır.

Gün gece yar hanesinde yastığım taş idi
Altım toprak, üstüm yaprak, yine gönlüm hoş idi.

şeiri xalq türkcəsidir. Bu türkcə Emin Bəyin türkcəsi qədər təmiz, Emin Bəyin lisanı qədər pərvasız deyildir. Fakat Emin Bəyin lisanından çox müasir, çox atəşlidir, çünki təbii, çünki səmimidir.

Emin Bəy «xanə» kəliməsini kullanmaz, ya «ev» der, ya «ocaq», fakat nə ev, nə də ocaq buradakı «xanə» kəliməsinin qüvvətini mühafizə edəməz. Çünki burada «xanə» şairin ilhamından doğmuş, lisanından dökülü vermişdir. Təbiidir,

səmimidir, ruhlu və atəşlidir. Halbuki Emin Bəyin evləri və ocaqları aranmış, bulunmuş, itinalar, ihtimamlarla birləşdirilmiş, süslənmişdir. Fakat həqiqətdə «ev» boş, «ocaq» sönükdür. Ev köylərin ruhunu yakmaz, qəlbini isitməz, çünki sənaidir, xalqın lisanında bitməz tükənməz xatalar, bitməz tükənməz yabancu kəlimələr vardır. Fakat həqiqətdə onların heç biri yabancı deyildir. Onlar köyün və köylünün ailə əfradı sırasına keçmiş, öz övladları olmuş müsafirləridir. Onlar xalqın dərd ortaqları, onlar xalqın təsəlli arkadaşları, onlar xalqın sirdaşlarıdır. Dərviş Hümət dərin-dərin inlər:

Dil mülkümü şəhriyarı
Gönül senden dərman ister

deyə haykırır. Şu 2 kiçik misrada «dil», «mülk» «şəhriyar» «dərman» gibi 4 dilə yabancı kəlimə vardır.

Fakat bakalım həqiqətdə bu kəlimələr yabancıdır?

Bəncə qətiyyəni deyildir. Bunlardan hangisini qaldırıb yerinə daha sağlam türkcəsini qoysaq mənanın yıxıldığını, səmimiyyətinin çökdüyünü, xüsusiyyətinin öldüyünü görürüz.

Köylünün «şəhriyarı» «şəhriyar»dır. O nə «xan» olur, nə «xakan». İştə məsələnin ruhu burada. Lisanın sadələşdirdiyi sırada əhəmiyyətlə düşünüləcək nöqtələrdən biri də budur. Bunun üçün də köylünün ruhuna nüfuz etmək etibarını, ənənələrini, istilahlarnı, hissələrinin həqiqi tərcümanlarını yaxından tanımaq istər.

Xalq şeirinin vəznələri də, bozuk qafiyələri də düşüklə olub bilər. Onu yazan şairlər kavaidi-ədəbiyyə oxumamış, fəşahət dərsi almamış, vəzn və qafiyə tədbikatı görməmiş, hətta çox zaman yazmaqdan oxumaqdan məhrum qalmış kimsələrdir. Fakat ruhlarında gömülü olaraq qaynayan eşq onları təbii şair yapmışdır. Sözləri ruhlarının tərcümanıdır. Dilləri hissələrinin ifadəsidir, onların sözlərində, şeirlərində fəşahət bulunmaz. Fakat bir çox ədəbiyyat xocalarının heç bir zaman erişməyəcəkləri dərin yanıq və yakıcı bir bələğət vardır. Bu da vəznə, qafiyə ilə əldə ediləməz.

*Maarif və Mədəniyyət,
1923 sayı 7*

Əruz və heca vəznləri (4)

Əvvəlki məqalələrimizdə heca vəzni haqqında kafi dərəcədə məlumat vermişdik.

Şimdi də əruz vəzni haqqında bir kaç məqalə ilə aynı məqsədi ifa etmək istiyoruz. İlk məqaləmizdə zənn olunduğu gibi əruz vəzninin türkcəmizin bünyəsinə tətəbük etmədiyi iddianın doğru olmayacağını söyləmişdik. Şimdi aynı fikri yenə tayid ediyoruz və diyoruz ki, əruz da heca vəzni gibi türk lisanının bünyəsilə imtizac edə biliyor və bunu isbat üçün də deyil yalnız şüarayı-təsnifiyənin, hətta xalq şairlərinin də əruz vəznilə mənzumə yazmış olduqlarını göstərəcəyiz. “Vəzn bir ahəngdən ibarətdir” demişdik.

Qulaq hangi növ ahəngə alışırsa, dimağda hangi növ ahənglə münasibəti- mələkə hasil olursa qeyri-adi, qeyri-şüuri bir haldə lisan o ahəngi tətbiqə alışı. İştə türkcədə əruzun tətbiqi də bu ünsiyyət və bu mələkədən hasil olmuşdur.

Hər nə qədər əruz vəzni misralarda yalnız heca saymaqdan ibarət bir vəzn deyil isə də nəticəyi-ənnəticə yenə misraların hərəkə və sükunlarına istinad etmək dolayisilə, hecalardan tamamilə ayrı, hecalardan tamamilə müstəqil bir vəzn də deyildir.

«Ağlarım hatıra geldikçe gülüşüklerimiz» misrasında tamamilə türkcələşmiş olan «hatır» kəliməsindən başqa əərbəcə bir kəlmə bulunmadığı, bütün türkcə kəlimələrlə örülmüş, toxunmuş bir türk lisanı bulunduğ haldə heç aksamadan, heç topallamadan əruz vəzninə girmişdir. Heca vəznilə yazan bir şair bu misranın hecalarını sayaraq:

Ağ / la / rım / ha / tı / ra / gel / dik / çe / gü / lüş / tük / le / ri / miz
deyə təqti edib 15 hecə bulurdu.

Halbuki onu ərəz ilə yazan şair efail və təfailin “failatun failatun failatun failun” cüzlərini alaraq misranın hərəkət və sükunətini bu cüzlərin hərəkət və sükunətilə qarşılaşdırmışdır.

Şimdi pek gözəl görüyoruz ki, yenə əsas hecadır. Fakat burada misraların ahəngini daha ziyadə təmin edən bir təməvvüc var, o da uzun və qısa hecaların tatlı bir ittirat ilə biri birini təqib etmələrindən hasil oluyor. Məsələ, bir failatun cüzində əvvəla bir uzun heca mütaakibən bir qısa heca gəlmişdir. İştə bu cüzün bir misrada bir kaç kərə təkrarı o misra içində incə, ölçülmüş biçilmiş bir musiqi əmələ gətirir. İş qalır vəznin müvəffəqiyyətlə tətbiqinə. Məsələ, Fikrətin yenə təknil türkçə kəlimələrlə, fakat ərəz vəznilə söylədiyi şu misraya bəkiniz.

Güleriz ağılatacak halimize.

Bundan daha təbii, bundan daha bəsit, bundan daha səmimi, fakat bu qədər qüvvətli bir misra heca vəznilə yazılan mənzumələrdə pek az görülür.

Hər halda ondakı təbiilik Pertöv Paşanın heca vəznilə yazılmış olan məşhur şu

Telhkam eyledi ferakın beni
Hatırdan çıkar mı o tatlı diller

beytindəki, birinci misradan çox ahəngdar, çox səlis, çox təbiimidir? Demək oluyor ki, bir mənzumənin heca və ya ərəz ilə yazılmış olması sadəliyi, təbiiliyi, təmin üçün bir əsas təşkil edəməz. Yenə heca vəznilə yazılmış o qədər mənzumə göstərə bilirik ki, heç də gözəl və ahəngdar deyildir... Şu şarkıya bəxalım:

Nihansın dideden ey mest-i nazım
Bana sensiz cihanda can ne lazım
Benim sensin felekde saye sazım
Bana sensiz cihanda can ne lazım

Dil-i viranımı yıktın temelden
Geçirdin gönlümü her bir emelden

Rehayap olmadın zalim ecelden
Bana sensiz cihanda can ne lazım

İştə bu da əruz vəznilə yazılmış bir şarkı. Fakat nə təbi-
ilikdən, nə səmimilikdən, nə də ahəngindən bir şeyi kayb etmiş.

Esat Paşanın şu:

Var bir zaman ki, taze pişiman eder seni
Ben şimdi söylemem, o zaman söylerim sana

beyti, şairə Leyla xanımın şu:

Kıl meclisi amade ne derlerse desinler
İç dilber ile bade ne derlerse desinler
Alemde nedir farkı bana medh ile zemin
Sağ olsun da ihya, ne derlerse desinler
İç badeyi gülşende ne derlerse desinler
Alemde sen eğlen de ne derlerse desinler

qitesindəki sadəliyə baxınız.

İştə o koca Füzulinin

Beni candan usandırdı cefadan yar usanmaz mı
Felekler yandı ahimden muradım şemi yanmaz mı
Değildim ben sana mail, sen ettin aklımı zail
Bana ten eyleyen qafil, seni görcek utanmaz mı

qəzəli də əruz vəznilə yazılmış bütün saffət və səmimiyyəti,
bütün atəş və rıqqətini əsrlərdən bəri mühafizə etmişdir. Heca ilə
yazılan binlərcə mənzumə şu qəzəlin kəbinə varamaz.

Bundan maadə şunu da ilavə etməliyiz ki, əruz bizə
doğrudan doğruya ərəblərdən deyil bəlkə ərəblərlə aramıza girən
iki simsar yardımilə gəlmiş və gəlincəyə qədər də bir çox
istihalələrdən keçmişdir. Hər istihaləsində də bir az daha lisanın
bünyəsinə müvafiq bir halda yontulmuş, rəndələnmiş, pürüzləri,
dikənləri dökülmüş, sivrilikləri, kəskinlikləri yumuşalmış.

İmam Xəlil Bin Əhmədin ərəb lisanı üçün cəm və tədvin
etdiyi əruz islamiyyətlə bərabər İrana da keçmiş və yerləşmişdi.

Fakat İran şairləri İran əruzunu əcəm lisanının bünyə və istedadına görə tədil etmiş və tətbiqə başlamışlardı. İranlılarla təmasda bulunan türklər də onlardan alaraq yavaş-yavaş kendi lisanlarının istedadına görə düzəldə-düzəldə bu günkü bəsit və təbii şəklinə qədər gətirdilər. Əruz ilə mənzumə yazan şairlər iddia olunduğu üzrə doğurur gibi 9 ayda bir mənzumə deyil gündə doqquz yüz bin yazacaq qüdrət və bəlaqət göstərməkdədirlər. Doqquz ayda bir mənzumə doğurmayanlar akameti əruzda deyil, kendi təbiətlərində, sakaməti vəznə deyil kendi beytlərində aramalıdırlar. Şairiyyət istedadı olmıyanlar şeiri vəznəsiz də yazamazlar. Bir qara çalının gül verməməsi gülün qızıl və ya ağ olmasından deyil. O qara çalıda gül vermək istedadı olmamasındadır. İlk zamanlarda əruzun tətbiqində böyük bir əcəmilik göstərildiyi görülüyor, bu mühakkakdır. Bu da pek gözəl göstərir o zamanlar sırf təqlidi surətdə başlayan əruzçuluq hənüz lisan ruhilə münasib bir təkamül hasil edəməmiş, yazanlar da hənüz lazım olduğu dərəcədə mələkə əldə edəməmişlərdi. Fakat farsca şeir yazan türklər əruzunu pek gözəl tətbiq edə biliyorlardı. Mir Əlişir Nəvainin gərək farsca, gərək cığatayca mənzumələrində əruz böyük bir müvəffəqiyyətlə toplanılmışdır. Hətta mərhum bir də əruz kitabı tədvin etmişdir.

Osmanlıların hini-istiqlalində yazılan mənzumələr vəznən sakatdır. Fakat söylədiyimiz gibi bu sakatlıq əruzunu tətbiq edənlərin məharətsizliklərindən, əcəmiliklərindən başqa bir səbəbə itaf ediləməz. O zamanın türkcəsi əsasən ərəbi və farsidən başqa bir şey olmadığı üçün əruz daha böyük bir müvəffəqiyyətlə tətbiq edilə bilirdi. Lisanın təkamülü ilə vəznələrdə və tətbiq edilişlərində də bir təkamül hasil oldu. Bundan sonrakı məqaləmizdə həm bu təkamülü görəcəyiz, həm də nasıl tətbiq edildiklərini göstərəcəyiz.

*Maarif və Mədəniyyət,
1923 sayı 8-9*

Əruz və heca vəzni (5)

Bundan əvvəlki məqalədə əruzun nə olduğunu və nasıl tətbiq ediləcəyini bu məqaləmizdə bildirəcəyimizi söyləmişdik. Burada vədimizi mümkün olduğu qədər qısaca ifadə edəcəyiz.

Əruz ərəb şeirində pek əskidən bəri kullanılan vəzndir. Şu qədər var ki, bu vəznləri bir zəbt və rəbt altına alıb doğrusunu yanlışını ayıracaq bir elm halinə gətirən keçən məqaləmizdə ismini zikr etdiyimiz İmam Xəlil bin Əhməd namındaki zatdır. Filhakika bu adam vəzni yoxdan var etmiş deyildir. Ona aid olan şərəf tensik və tədvindir.

Əvvəlcə keyfi bir surətdə tətbiq edilən vəznlər İmam Xəlilin təsnifindən sonra bir intizam altına girmiş, bir qaidəyə bağlanmışdır.

Burada «efail və tefail» dediyimiz bu vəznləri ərəblərdən alıb kendi ehtiyaclarına görə tədil edən əcəmlərin beş üsula irca etdikləri vəznlərin eczası haqqında uzun uzadıya təfsilata girişərək zehnləri yormağa istəmiyorum. Sadəcə onları hazırlanmış və «bəhr» denilən bir takım zümrələrə ayrılmış olaraq göstərib doğrudan doğruya «təqti» və tetabukuna keçmək daha müvafiq olacaq zənn ediyorum.

Əcəmlər ərəb vəznlərinin ən ahəngdar olanlarını almışlardı. «Vəzn» əvvəlki məqalələrimizdə də söylədiyimiz gibi ölçü, tartı deməkdir.

Vəzni təşkil edən cüzlərin hərəkə və sükunlarına uyduyulan kəlimələrə “mevzun” denir.

«Məfailün» cüzini alalım. Bu vəznin bir parçasıdır. Birinci hecası qısa bir hecadır. Bunu bir sıfır, yəni bir nöqtə ilə göstəririz. İkinci, üçüncü və dördüncü hecaları isə uzundur. Onları da birər cüz ilə işarət edəriz.

M ə f a i l

· - - - - -

olur.

Şimdi bu vəznə uyduracağımız kəlimələrin də birinci hecaları qısa, 2, 3, 4-cü hecaları uzun olmaq lazımdır.

İştə bir mənzumənin misralarını vəznin müxtəlif cüzlərilə qarşılaşdırıb, hərəkə və sükunlarını biri-birinə müvafiq bir halə gətirməyə «tetabuk» denir. Əgər yazılmış bir mənzumənin vəznini bulmaq istərsək, o mənzumənin misralarını qısa və uzun hecalara ayırmaq və bu ayrılan hecaların hangi bəhrin cüzlərinə tetabuk etdiyini bulmağa da «təqti» derlər.

Yıkıldın gittin ama ey mülevves devri-istibdad
Buraktın milletin kalbinde çıkmaz bir mülevves yad

beytinin vəznlərini bulmaq istərsək onun misralarını hecalara ayırırıq, yəni istilahlı mənasilə təqti edəriz.

Yı	kıl	dın	git	di	na	ma	ey
·	—	—	—	·	—	—	—
mi	lev	ves	dev	ri	is	tib	dad
—	—	—	—	·	—	—	—

Şu misranı təşkil edən hecalardan ilk dördü, birinci qısa, ikinci, üçüncü və dördüncü uzun olmaq üzərə bir cüz təşkil edər. Bir az əvvəl yuxarıda gördüyümüz «məfailün» cüzi də bir qısa, üç uzun hecadan mürəkkəbdir.

Demək ki, Yıkıldın gittin = hecaları = «məfailün» vəznində imiş.

Madam ki, şeirin digər üç cüzünün də hecaları hep bir qısa, üç uzundur, şu haldə bütün o cüzlər «məfailün» cüzinə müsavidir.

Yıkıldın gittin ama ey mülevves devr-i istibdad

misrasının vəzni də dörd tanə «məfailün», yəni

Yıkıldın git	tin ama ey	mülevves dev	ri-istibdad
Məfailün	məfailün	məfailün	məfailün
. - - -	. - - -	. - - -	. - - -

Şunu əsas öyrəndikdən sonra hər hangi bir vəznə tətbiqən bir mənzumə yazmaq bizim üçün kolaylaşır.

Əvvəla vəznin cüzlərini yazar və hecalara ayırırız.

məfailün	məfailün	məfailün	məfailün
. - - -	. - - -	. - - -	. - - -

Sonra onlara tevafuk edəcəyin kəlimələri nöqtə və cizgilərlə göstərilən hecaların altına qeyd edərək tətbiq edəriz.

bı	rak	tın	mil	le	tin	kal	bin	de
çık	maz	bir	mü	lev	ves	yad		

Bıraktın milletin kalbinde çıkmaz bir mülevves yad

Əruz vəzninin nasıl tətbiq və təqti edildiyini bu surətlə anladıqdan sonra vəznələr ayrıldığı zümrələrlə «bəhr» namını alan o zümrələrin ənvalını gözdən keçirəlim.

«Vəznlərin aynı cinsdən olaraq təşkil etdikləri zümrəyə «bəhr» namı verilir» demişdik. Vəznlərin cinsləri dəyişdikcə «bəhr»lərin isimləri dəyişir.

Başlıca bəhrlər şunlardır:

Bəhr-i rəməl
Bəhr-i rəcəz
Bəhr-i əzəc
Bəhr-i səri
Bəhr-i xəfif

Bəhr-i münsərih
Bəhr-i kamil
Bəhr-i müctəs
Bəhr-i mütəqarib
Bəhr-i muzare

1. Bəhr-i rəməl daxilində müxtəlif vəznlər vardır. Ən məşhuru “failatün, failatun, failatün, failün” vəznidir ki, bunun çox cüzi olan «failün» bəzən də «failaftün» olur.

Gah olur dil mübtelayi zulf enber fam olur
 - · - - - · - - - · - - - · -

Gah olur bir tane uğrunda esir dam olur
 Hasılı bıktım cihandan böyle mi aram olur
 Neşe ve zevk sabaha doymadan akşam olur

Bəzən vəznin bir cüzi düşərək sadə:

Failatün Failatün Failün
 gözlerin hur Şidi-sevda dır senin
 - · - - - · - - - · -

qalır

Kövseri şirin eserdir leblerin.

Bəzən də hər cüzün birinci hecəsindəki əlifflər düşərək

Failatün Failatün Failatün Failün
 · · - - · · - - · · - - · · - -
 Çekiç altın da muhakkar əzilir gün lerce

Bir çelik parçası bir tiğ-i mehip olmak için
 Sonra yatmakla geçer ömrü peyamında bütün
 Ne hazin işkence

Birinci cüzün «failatün»da olması caizdir. Nutəklim ikinci misrasındakı «Bir çelik par» cüzi «- · - -» failatün olmuşdur. Bu növ mənzumələrə «failatün failün» cüzlərində parçalar da əlavə etmək caizdir.

Bunlara «müstəzad» denir. «Ne hazin işkence» cüzləri «müstəzad»dır.

Son cüz'i təşkil edən «failün»un « · · – » surətində iki qısa, bir uzun hecadan mütəşəkkil olması da caizdir. « – – » surətində iki uzun hecadan mütəşəkkil olması da caizdir.

Nitəkim birinci misradakı «lərcə» ilə «müstəzad»daki, «kəncə» « – – » şəklində uzun hecadan mürəkkəbdir. Halbuki ikinci misradakı «maq üçün» ilə üçüncü misradakı «də bütün» cüzləri « · · » şəklində iki qısa bir uzun hecadan tərkib etmişdir.

Bu vəznin daha bəzi əksəmi da vardır. Fakat biz qısa kəsmək üçün ən məşhurlarını zikr etməklə iktifa edirik.

2- «Bəhr-i rəcəz»in də müxtəlif vəznləri vardır. Biri dörd «müstəfilün»dir.

müstəfilün	müstəfilün	müstəfilün	Müstəfilün
– · – –	– · – –	– · – –	– · – –
Esdı nesi	m-inövbaha	r açıldı gül	sabah dem
Açsın bizim	de gönlümüz	saki medad	sun camü-cam

Burada vəzn tədbiq ediləcək kəlimələr haqqında bir az izahat vermək icab ediyir. Məsələ birinci cüzi tədbiq etdiyimiz «əsdı nəsi» cüzindəki «dı» hecası həqiqətdə « – » məmduət bir heca deyildir. Binaənəleyh «.» surətində bir nöqtə ilə işarət edilmək lazım gəlsə də vəznin ona mükabil olan hecası məmduət, yəni uzun bir heca olduğundan onu da uzun saymaq, oxurkən də uzadaraq oxumaq lazım gəlir. Bu vəznə tədbiq üçün qısa bir hecayı uzatmağa əruz istilahnca «imalə» denir. İmalə bu günkü şeirə görə eyb sayılır. Halbuki əski şeirdə imalələrə cevaz verilirdi. Ərəbi və farsı kəlimələrdə iki hərfdən mütəşəkkil hecalar uzun sayılır, vəznə də öylə tədbiq olunur. Halbuki türkcədə iki hərfdən biri sait olursa o heca qısa heca etibar olunur, «əsdı»dəki «dı», «açıldı»dəki «dı», «də könlümüz»dəki «də» hecaları gibi. Halbuki buradakı «də» hecası da zərurəti-vəzn üçün uzun oxunmaq lazım gəlir. Orada da imalə vardır. Bir də birinci misranın ikinci cüzini təşkil edən «mi-növbahar» cüzindəki «mi» tək bir hərfdən ibarət olduğu üçün qısa sayılmaq lazım gəlsə də

«nəsim-i növbahar» tərkibinə aid bir kəsərəyi-izafiyə, yəni bir izafət kəsərəsi vardır. İzafətlərdə imaləyə cəvaz verildiyindən oradakı «m» - i uzun oxuyaravq vəznə uydurmaq lazım gəlir.

Bəzən vəznin iki cüzi düşərək sadə iki «müstəfilün» kalır.

Müstəfilün	Müstəfilün
- . - -	- . - -
Necim əməl	pira mısın
Bir alem-i	hulya mısın
Gönlümdeki	sevda mısın
Cennette bir	rüya mısın

Bəzən dörd «məfailün» olur.

məfailün	məfailün	məfailün	məfailün
- . . .	- . . .	- . . .	- . . .
Müqimi-yar	ol ey gönül	sefayi hüs	nü-yarı gör

Kenarı-hövzi-pakda der hattı-sayedarı gör
 Ne senet eyler aşkar hizarı nağmekarı gör
 Sehperda seyri-bağa çık sabahı-feyzbarı gör

Burada izahı lazım bir nöqtə nəzərə çarpar. Birinci misranın cüzindəki «yar» kəliməsi farsî olduğuna görə « . - » şəklində bir uzun bir qısa heca etibar edilməsi lazım gəlir və vəznə tətbiq edilərkən öylə tətbiq edilir. Əgər ikinci cüzün birinci hecası əliflə başlamasa idi mənzumə kusurlu olurdu. Əliflə başladığı üçün «yar» kəliməsinin sonundakı «r» «ol» kəliməsinə yerləşdirilmişdir. Buna da əruz istilahında «vəsl» denir ki, caizdir. Əskilər «e» və « h » hətta bəzən « haş » hərflə dəxi vəsllər yaparlardı ki, bu heç də caiz deyildir.

Vəzn bəzən də sadə iki «məfailün» olur.

Məfailün	Məfailün
— · — ·	— · — ·
Seba eser	asun ter
Ki morğ aş	ka lanedir
Fısıldaşır	sükut eder
Bu bir güzel	teranedir

3. Bəhri-həzəcın də müxtəlif vəznləri vardır. Ən mühüm və məşhuru dörd «məfailün»dir.

Məfailün	məfailün	məfailün	məfailün
· — · —	· — · —	· — · —	· — · —
Yıkıldın git	tin ama ey	mülevves dev	ri-istibdad
Buraktın mil	letin kalbin	de çıkmaz bir	mülevves yad

Diyor ecdadımız makberlerinden: Ey sefil ehfad
Niçin binlerce masum öldürürken her gelen cellad
Huruş etmezdi mezbuhate olsun kimseden feryad

Bəzən vəznin iki cüzi düşərək sadə iki «məfailün» qalır

məfailün	məfailün
· — · —	· — · —
Çocuklar say	edin her dem
Mesai-eyha	nedir ilim

Bəzən də vəzn iki «məfailün» bir «məfail» olur ki, bu son «məfail» cüzi «fəülün» şəklinə də girə bilər.

Məfailün	məfailün	Məfail
· — · —	· — · —	· — —
Yeşil geymiş	Eminem ben	gelenden
Ya cennetden	gelir yahut	çimenden

Bəzən də:

Məful	məfailün	məful	məfailün
- - .	. - . -	- - .	. - . -

İmar-i beşer her dem	her lahze bulur noksan
Asari de fanidir	anlarda da var payan
Bir yandan olur peyda	bir yandan olur pünhan
Kendi gibi devranı	bitmekte sanır insan
Alim yine ol alim	devran yine ol devran

Bir də:

Məful	məfail	məfail	failün
- - .	- - .	- - .	- . -
Çiğnendi	yeter varlı	qımız-cehli	le kahre

Doğrandı mübarek vatanın bağırı sebebsiz
Birlikte bugün bulmalıyız derdine çare
Can kardeşi, kan kardeşi, şan kardeşiyiz biz
Millet yoludur, hak yoludur, tuttuğumuz yol
Ey hak, yaşa, ey sevgili millet yaşa... Var ol

Vəznin son cüzi olan «failün» «məfail» dəxi ola blir.
Bu vəzn

Məfail	məfailun	failin
- - .	. - - -	. - -
Ölmək ne	için dün	den akdem
Bir kere	gelir ciha	ne adem

də olur.

4. Bahr-i səri iki «müftəilün» ilə bir «failat» yaxud bir «failün»dən ibarətdir.

Müftəilün	müftəilün	failat
- . . -	- . . -	- . -
Şan-ı vatan	hifz-ı bela	dir ibat
Etmededir	süngünüze	istinat

5. Bəhr-i xəfif - bu vəznin ən çox kullanılan şəkli «failatün, məfailün, failün»dur. Fəkat birinci cüzün «failatün» olması caiz olduğu gibi üçüncü cüzün «failat» olması da caizdir.

Failatün · · - -	məfailün · - · -	failün · · -
Bir beyaz ler Eşini ka Gibi kar	ze bir duman yb eyliyen	lı uçuş bir kuş

Bu vəznin sonuncu cüzi olan «failün» bir «müstəzad» təkrarı etmək də caizdir. Nitekim «Gibi kar» müstəzad olaraq gəlmişdir. «Bəhri xəfif» çox kullanılan bəhrlərdən biridir.

6. Bəhri münsərih

Müftəilün - · · -	Failat - · -	müftəilün - · · -	failat - · -
Zat-ı hila	fet penah	dideden ol	muş nihan

dır.

Bu vəznin ikinci cüzi «failün» olabilecəyi gibi dördüncü cüzi də «failün» olabilir.

7. Bəhri-kamil – 4 mütəfailün cüzidir.

Mütəfailin · · · · -	mütəfailin · · · · -	mütəfailin · · · · -	mütəfailin · · · · -
Şu geçen ol dil Deme bezline	şəkan olmasın bile etmiyor	yine gönlümün anınla onun	helecanı var da zamanı var

vəzninin iki cüzi düşərək sadə 2 cüzi qalır:

Mütəfailün · · - · -	Mütəfailün · · · · -
Burakın aman Getirir bize	şu ataleti o sefaleti

8. Bəhri müctəs

Məfailün · - · -	failatün · · - -	məfailün · - · -	failün · · - -
Bu gün haya	tı müselsel	bir ihtiya	ci siyah
Bu gün saa	deti gafil	bir iştiya	ki tebah

Bu gün teneffüs-i yorğun, kadir bir sürü «ah»
Olan bu cemiət

Bu vəznin dördüncü cüzi «failat» da ola bilər. Nitekim «ki tebah» «ci siyah» (· · -) «failat» vəznində gəlmişdir.

9. Bəhri-mütəqarifdir.

Fəulun · - -	fəulün · - -	fəuilün · - -	fəilün · - -
şu dehrin	ne kasdi	bilinmez	mi yarep
Gönülden	ezası	silinmez	mi yarep

bu vəznin son cüzi «fəul» və «fail» də ola bilər.

10. Bəhri müzaredır

Məful - - ·	failat - · - -	məfail · - - ·	failat - · - -
----------------	-------------------	-------------------	-------------------

Bu vəznin son cüzi «failun» olabilir.

Bəhri müzarenin bir də:

Məful - - ·	failatun - · - -	məful - - ·	failatun - · - -
Ey mebed	i vücudun	serhed	intitası

vardır.

“Bəhri-müctəs» ilə “bəhri-müzare”nin birinci şəkli son dövrün, yəni «Ədəbiyyatı- Cədidə»nin müəssisləri tərəfindən çox istifadə edilmişdir və bilxassə Fikrətdə adətən nəsrə yaxın səlis və ahəngdar və dolğun bir vəzn halini almışdır. Bunlardan maadə gərək əski şairlərdən bəziləri tərəfindən istifadə edilmiş bəzi vəznlər də vardır. Fakat bunlar istifadə etməyə istifadə etməyə artıq istimaldan sakat bir halə gəlmişdir. Son zamanlarda bəzi yeni vəznlər də tətbiq edilmiş və bilxassə Əli Əkrəm Bəy gibi bəzi şairlərimiz tərəfindən istifadə edilmiş isə də tamamilə təəmmüm etməmişdir. Binaənəleyh mövzuyu daha ziyadə uzatmamaq üçün onlardan da bahsi zaid görüyürəm.

*Maarif və Mədəniyyət,
1923, sayı 10.*

Tənqid və münəqqid

Məşhur hekayədir. Boşça kafalı, qısaca düşüncəli adamcağızın biri günlərdən bir gün bir mədəniyyət mərkəzinə düşmüş və tanışlarından olan bir böyük zata müraciətlə bir iş istəmişdir. O zat da müraciət edənin mahiyyətini pek iyi bildiyindən «Şəhəri göz bax, hangi işi yapa biləcəyini aqlın kəsərsə, sana verəyim demiş». Günlərlə şəhəri dolaşan biçarə adamcağız bir axşam tiyatrodə musiqi heyətini idarə edən şef orkestrayı görərək «İşte benim yapacağım sənət» diye sevinmişdi. Zavallı əlindəki dəyənəyi mütəmadiyən sağa sola sallayan bu adamın bütün o musiqi alətlərini kullananlardan geniş, dərin, əsaslı bir məlumata sahib olması lazım gəldikdən başqa, hepsindən daha qüvvətli, daha təbii bir zövq və sənət tərbiyəsinə də malik bulunması icab etdiyindən bixəbər imiş. Təbii dostuna müraciətlə bu kolay zənn etdiyi vəzifəyi istəməsi o zatı acı-acı güldürməkdən başqa bir şeyə yaramamışdır.

Bizlərdə də münəqqidlər az çox şef orkestra olmaq istəyənlərdir. Böylə şef orkestralar ki, notadan bixəbər musiqidən bibəhrə, zövqdən binəsib hələ idrak və ürfanə söz yox. Əlində qələm, qarşısında kitab məsələ həll edildi. Tənqidin nə demək olduğunu, nə gibi faydaları olacağını, kimə münəqqid denilə biləcəyini, münəqqiddə nə gibi vəzifələr aranacağını söyləməzdən əvvəl bəzi böyük adamların münəqqid və tənqid haqqında nə fikirlər bəslədiklərini söyləməyi lüzumlu görüyoruz.

«Zəkası sağlam bir zövq və doğru bir tənqid ilə bilinən pek az adam vardır» - Labruyer.

«Münəqqid yıllarca tədqiq və mütalə nəticəsində vücudə gəlir» - Labruyer.

«Həqiqi münəqqid boş vahimələrdən və çirkin qısqanlıqlardan azadə bir çox elmlərə və qüvvətli bir zövqə sahib bir sənətkar olmalıdır» - Volter.

«Türlü-türlü cəhalətlər vardır. Bunların hepsindən bərbadı münəqqidlərin cəhalətidir» - Volter.

«Heç bir yararı olmayan münəqqid səsini kəsməlidir». – J.Janen

«Tənqid kolay deyildir, fakat sənət daha çətindir» - Levis

«Axmaqların tənqidi dühanın ətridir» Cuseus Milnövuri

Binlərə baliğ olan bu sözlər tənqid və münəqqid haqqında az-çox bir fikir verə bilər. Şimdi məna-elmisində tənqid və münəqqid nə deməkdir. Bunu anlamağa çalışalım.

Həqiqi tənqid, bir əsəri mühakimə etmək və onda məziyyətlərlə nakisələri təyin etməkdir.

Tənqid ədəbiyyata, fəlsəfəyə, tarixə, sənayeyi-nəfisəyə, qısaca bütün fənlərə aid ola bilər.

Bir fikir məhsulu olan əsərin əsaslarına və yaxud fikirlərin tarixinə və onların əxlaq və ədəyə təsirlərinə aid olursa və ya dillər və ədəbiyyatlar arasındakı münasibətlərə təəllük edərsə tənqid ümumi mahiyyətdədir. Fakat müəyyən bir əsərə təəllük edərsə, onun səciyyə və xüsusiyyətini, qiymət və mövqeyini təyin etməyi vəzifə bilərsə xüsusi mahiyyətdə olur.

Fikir sahəsi iki növ zəka arasında paylaşmışdır. Biri ilham sahibləri, yaradıcılar, digəri də tənqidçilər, yaradılanları mütaliə ilə uğraşanlardır.

Bunlardan əvvəlki qisim olmasa təbii və zəruri olaraq, digər qisim də olmazdı. Çünki təhlil və tənqidin vəzifəsi müvəxirdir, heç bir zaman müqəddəm olamaz. Sənətin sələfi, anası yoxdur. O özündən doğar, doğduqdan sonra tənqidin əlinə düşər. O zaman tənqidin vəzifəsi onun nasıl və nəyədən çıxdığını araşdırmaq qanunlarını, qaydalarını bulub aydınlaşdırmaqdır. Demək ki, tənqidin həqiqi faydası sənətin prinsiplərini təyin etməkdir.

Fakat burada şu sənəti xatırlatmalıyıq ki, böyük dəhalar heç kimsə tərəfindən özlərinə tələkin olunmadan həqiqi sənətin qanun və qaydalarını kəşf etmiş və tətbiq etmişlərdir. Şu halda tənqid qorxulacaq, qaçılacaq bir şey deyil, bəlkə arzu ediləcək

bir şeydir. Mənası, vəzifəsi, qayəsi haqqilə anlaşılmış ciddi və həqiqi bir tənqid, başlı başına bir elm, bir sənətdir.

Böylə bir elm ki, çox faydalı meyvələr yetişdirir. Fakat tənqid üçün əsərlərin tamamən anlaşılmış olması, əsərin təmayülləri aydın sürətdə görülmüş bulunması şərtidir. Tənqid bir məhkəmə, bir məzbətə, bir hökmdür.

Tənqidi bu tərzdə tətbiqə müqəddər olanlar, Balzakin təbirincə fikirlərin sansörü və hakimidir. Fəlakət oradadır ki, bu sayədə təvazö xeyirxah və faydalı tənqidin yanı başında bir də məğrur, riyakar, qaba, cahil, bədxah və mənhus təərrüz vardır ki, irşad və tənəbböh yerinə, təhzir və tərzili düşünür. Fakat böylələrin çoxu firənglərin dediyi gibi içlərindən «yaşamaq üçün yemək, yemək üçün ısırmaq gərək» derlər.

Tarix hər sahfəsində böylə məmun tüfeylilərdən bir çoxunu qeyd ediyor. Homerin qarşısına bir Zolya, Volterin önünə bir Fererun çıxmış. Korneili bir papas Oyniyak, Hamidi bir Hacı İbrahim, Əkrəmi bir Müəllim Naci, Fikrəti bir Mehmed Akif qarşılımışdı. Volter də haqlı olaraq bu gibilərə «Ədəbiyyatla uğraşan müasir qövmlərdə, bazara sürülən donuzların xəstə olub olmadıqlarını müayinə üçün yaradılan domuz dili mütəxəssisləri gibi özlərini tənqid mütəxəssisləri sayan, bir sürü adam peyda oldu. Ədəbiyyat dili mütəxəssisləri heç bir müəllifi sağlam bilmuyorlar. Ayda 3-4 dəfə bütün mövcud xəstə mərkəzdə və əyalətlərdə vücuda gətirilən pis mənzumələr və Avropayı dolduran mədə bulandırıcı romanlarla yeni, təbii sistemlərlə və taxta qurdlarını öldürəcək gizli tərtiblərlə haqqında xəbər topluyorlar. Bu iş sayəsində də xüsusilə iyi əsərlərin əleyhində və pis əsərlərin lehində söylədikləri zaman, 5-10 para alıyorlar. Bu adamlar kendilərinə təmas edənlərə aşıllamaq üçün «toprağın zəhərlərini əmən qara qurbağalara bənzərlər» diyor. Höte «Tənqiddə dair təcrübə» adlı əsərində «nərdə o adam ki, öyrətmək zövqündən başqa bir incizabə qapılmadan, məlumatına qürurlanmadan nəsihət verə bilsin, alim olduğu nisbətdə tərbiyəli, nazik olduğu nisbətdə də

səmimi olsun» diyor. Bütün Avropa fəna, cahil, qərəzkar və tüfeyli münəqqidlərdən şikayət ediyor. Böylə təhrifkar münəqqid olmaqdan kolay şey yoxdur. 3 həzyanla, 4 yalanı yan-yana gətirib bir ekmək parası çıxarmağı özləri üçün müvəffəqiyyət sayan zavallılar ədan, ürfan və vicdan düşgünləri, dünyanın hər tərəfində qarınca gibi qaynamaqdadır. Bunun üçün də bir fransız müəllifi «Heyhat, ədəbiyyat sahəsində olsun anqajei-nəfise sahəsində olsun, yüksək münəqqalərimizin pek az olduqlarını kendimizdən gizliyəməyiz. Hələ müxtəlif qismlərdə təmyiz edənləri daha da azdır. Şu halda yüksək bir münəqqid, kəlmənin bütün vüsəti-mənası ilə bir münəqqid olmaq üçün nə yapmalıyıq?» sualını acı-acı ortaya atıyır.

Və «şübhəsiz onu qətiyyənlə təmin etmək iddiasında deyiliz» dedikdən sonra, «bir əsərin gözəlliklərini və xətlərini ayırd etməyə və hepsini təfərrüatı ilə təsrih eyləməyi və bu xüsusdakı mühakiməyi də isbat etməyi bilməli ki, bu da dərin və əngin bir məlumat və mülahizat sərmayəsi istər. Bədxahlıq ilə emprizmin adı bir mirası olan qəti və qırıcı tövr orada yer bulmamalı». Tənqidin ilk şərti demək olur ki, məkül və vicdani olmaqdır. Bir gözəl sözlə, bir istehza ilə bir əsərin qiyməti təyin və təsbit olunmaz» diyor.

Fikir sağlam səbəblər və sağlam əsaslarla tənvir edilmək istər. Tənqidçi kim olursa olsun hər şeydən əvvəl özünü dinləyən və görənlərin fikirlərində bir nur, bir aydınlıq yarada bilməlidir ki, olmalarının cəhəti haqqında bir etibar, bir etimad, bir hakimiyət qazana bilsin. Alim nəzərində bir yalançı, bir təhrifçi, bir qara cahil sifətilə görünərək gülcünc bir masqara olmasın. Tənqidçinin mütalə və mülahizələri sırf eşqi-sənət və eşqi-həqiqətlə idarə olunmalıdır. Böyük hadisələri, böyük və geniş bir ruh ilə mühakimə edilməlidir. Böyük və əngin bir ruh ilə anlaya bilməlidir. Yəni tənqid olunan əsəri vücudə gətirən qüvvət, ülvyyətlə və hərərəti dərəcəsinə, əngin bir qüvvət, bir ülvyyətlə, bir hərərətlə sərf edə bilməlidir. Bunun üçün də nümunəyi nə sadəcə təbiətin gözəllikləri, nə də sadəcə sənətin

məhsulları içində aramaq mümkündür. Bəlkə alimənə bir surətdə təmiq olunan hər ikisini də birləşdirməkdə gözəlliyi şiddət və hərarətlə qavramış bir könüldə sənətdəki mümkünatı təmyizə qədər kəskin və fəal bir zəkada aramalıdır.

Bunun üçündür ki, Marmottel xalqın özündən daha təbii və daha cavanmərd tənqidçi olamayacağına inanıyor və ölkə və əsrlərə görə az-çox nur almış və heç bir zaman vüqar və hörmətdən ayrılmamış bir qənaətlə xalqdan çıxan kəslər birləşə-birləşə əfkari – ümumiyyə şəklinə təcəlli etdiyinə qənaət gətirdikdən sonra: «Əfkari – ümumiyyə daima axan və axdıqca tortusunu suya buraxan bir nəhrə bənzər, bir gün gəlir ki, saf suları bütün sənətlərin müraciət edə biləcəyi ən sadıq bir ayinə olur» diyor. Sedaine bir gün məşhur Didroya «Siz münəqqidlik vəzifənizi həssasiyyətlə yapıyorsunuz, içinə ruhunuzu qarışdırıyorsunuz» demiş, Didro da cavabən «işimin bu cəhətdən, heç bir şey qazanmadığını biliyorum, fakat bən kendimi unutuyorum, siz şairlər aşk xüsusunda müdhiş və ya sehrkar şəxsiyyətlər yapmaq xüsusunda həssasiyyət göstəriyorsunuz, bən də tənqid xüsusunda mühakimələrimə, hökmlərimə qəlbimi qarışdırırkən xəstələrinin yaralarını sarıb, bağlayıb və ya qanadıb kəsərkən boş və faydasız bir surətdə acıyaraq həssasiyyətini sərf edən zavallı bir cərraha bənziyorum» diyə yazmışdı.

Didro bu sözlərilə namuskar, vəhşiyətpərvər bir tənqidçinin ağır və nankor vəzifəsini təsbit etmiş oluyordu. İştə böylə yüksək tələqqi edilən və Didro gibi yüksək və fazil alimlər tərəfindən yapılan tənqid bəlağiyətin yüksək bir ənmüzəcidir. Böylə bir tənqid ən böyük mürşid, ən xeyirxah bir rəhbər, ən sihi bir tərbiyədir. Tənqidin bu yüksək dərəcəsinə, qüvvətli elmə, qüvvətli zövqə, qüvvətli tərbiyə və qüvvətli heysiyyətə bağlı olan bu cəhətini bir tərəfə buraxalım, oxuduğunu ancaq anlaya bilən, mühərririn zövq və həyəcanını təhlilə müqtədirdəylsə belə həvəskar olan, elmi, zövqi məhdud bir adamı alalım. Böylələri belə hər hangi bir səbəbə binaən tənqidçiliyə kalkışarsa, heç olmazsa heysiyyətin qanunlarını ədəbin və

ədanın hədlərini öyrənməlidirlər. Onu da bilmeyənlər gülünmək şöylə dursun ağlamağa layiq zavallılardır. Onlara bütün insaniyyətin ruhu sızlamalı, hovzası daima özünü, sair şeyləri kəsdiyi halda özünə təsiri olmayan, dəmiri biləyən, kəskinləşdirən biləyi daşına bənzədir işini. Hasili, tənqid bilərək, bilməyərək qırıb tökmək, atıb tutmaq, yalan yanlış söyləmək deyil, bəlkə fikirləri incitmədən faydalı tərzdə çalışmağa, iyi əsərləri sevib təqdir etməyə alışdırmaq və zövqsüzlüyə qarşı qoymağıdır.

*Maarif və Mədəniyyət,
1926, №4*

**Mahmud Kaşqari
yaxud
Miladlı XI əsrdə böyük türk filoloqu**

Ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə türkcənin əski şivəsində yazılmış olan «Divan-ül-Lügət-üt-Türk» türk lisaniyyət və ədəbiyyatı üçün ən böyük əhəmiyyəti haiz olan əsərlərdən biridir. Milli tətəbulərdə göstərilən vəchlə macar ülum əncüməni-lisaniyyət şöbəsi XV əsrin nəhayətinə qədər vücuda gəlmiş olan türkcə lügət kitabları haqqında yazılmış bir muhtırada, ən əski ərəbcə türkcə lügət olmaq üzrə «Divan-ül-lügət-üt-Türk» ismində bir əsər mövcudiyətini məruf türk alimi Katib Çələbiyə etfən xəbər verməkdə idi. Filhakika Katib Çələbi «Kəşf-az-Zunun Fil-İslam əl-Kitab vəl-Fünun» nam əsərində məzkur divandan azacıq məlumat verməkdədir; «Divan-ül-Lügət-üt-Türk»ün müəllifi Mahmud ibn Hüseyn bin Məhəmməddir.

Bu əsərlərin əvvəli «əlhədüllah zi əl fəzl əl-cəzil» ilə başlar. Burada türk lüğətlərinin 18 hərfdən mürəkkəb olduğunu bəyan edərək 8 ərəb hərfinin məzkur dildə bulunmadıqlarını söylər.

Əsərini Əbülqasim Abdullah Bin Məhəmməd əl-Müktədi biəmirüllah Xəlifə-i Abbasiyə hədiyyə etmişdi. Cəvahir əl-Xufi "Lügət-üt-Türk" adında bir türk nəhvi yazmış olduğunu da kitabda yazır.

464 sənəyi-hicriyyəsinin cəmadül-əvvəli ceyrəyində yazılmağa başlanaraq 466 cəmadül - axirisinin sonuncu bazar ertəsi günü bitirilmiş olan əsərin sahibi Mahmud miladın XI əsərində bu gün Avropa mütəfənninlərini ciddən bəyəndirmiş olan bir türk abidəsi meydana çıxarmışdır. Lisaniyyət və ədəbiyyat nöqtəyi-nəzərindən pek böyük bir təqdirə qabil olan bu əsər, Türk qəbilələri və Türk dilinin türlü-türlü ləhcələri fonetik və morfolojisi haqqında olduqca dəyərli məlumat verməkdədir.

Kitabın müqəddiməsində söylədiyi vəchlə bu türk oğlu türk, türk elləri, türk obaları və türk çöllərini qarış-qarış gəzib dolaşdıqdan sonra türk ləhcələrini əldə etmiş və əsərini uzun bir tətəbbü və tədqiqatdan sonra yazmışdır.

XX əsrin mütəfənninlərindən olan məşhur Radlovun nəziri bir mütəfənninin XI əsrdə türk aləmindən zühur etməsi şeyani-diqqət deyilmidir?

Ərəb ülum və ədəbiyyatını pek iyi bilən bu adamın türk tarix və coğrafiyasına və xalq ədəbiyyatına iyi bir surətdə aşına olduğu kitabın hər səhifəsindən məlum olur. Əsasən bir lüğət kitabı təlif etdiyi halda bir çox zərb məsəllər, sərfi qaydalar, şeirlər, hökmü cümlələr və xalq ədəbiyyatının gözəl-gözəl nümunələrini də ihtiva edən zəngin bir xəzineyi-ədəb ortaya çıxarmışdı. Ərəbcə yazılmış əsərlərdən istifadə edə bilən azəri türklərinin pek az olduğunu nəzərə alaraq ümumi bir istifadə sərəçşməsi olsun diyə bu dəyərlə əsərin ən mühüm yerlərini türkçəyə tərcümə etməyə qərar verdim. Zətən son zamanlarda bir çox dedi-qodulara bais olan Türk dilinin təsnifiyyəsi üçün də ən böyük xidmət edən məxəzlərin ən mühümlərindən biri olduğuna şübhə ediləməz. Türkiyə Maarif Nəzarəti əsərin yazma nüsxəsini Osmanlı ədibbasından olan Diyarbəkirlə Ali Əmiri Əfəndinin kitabxanasından istiarə edərək hicri 1333-də basdırmışdır.

Müəllif kəndi tərcüməyə-halına və əsərin yazılmasına aid sətirlərini şöylə başlıyır:

Həmd-ənadan sonra ulu Tanrının qulu Mahmud bin Hüseyin bin Məhəmməd diyır: «Gördüm ki, yücə Tanrı dövlət günəşini Türklərin bürcündə doğdurmuş, fələklər dairələrini onların səltənətləri çevrəsinə döndürmüş, "Türk" adını onlara kendisi takmış, xakanlığı onlara kendisi vermiş, zamanımızın padişahlarını hep onlardan təşkil etmiş, dünya xalqının cilovlarını onların əlinə buraxmış, səadəti-bəşər üçün onları səbəb yaratmış, doğruluqda onlara hər zaman yardımçı olmuş, onlara mənsub olanları, xidmətlərində bulunanları əziz kılmış, mənsubları, xadimləri istədikləri məqsədlərə ermiş, uyğun-

suzların münasibətsizliyindən qurtulmuşlar, oxlarının saplanmasıdan barınmaq üçün ağı başında olanlara, onların halları ilə hallaşmaqdan başqa çarə qalmamış. Halbuki onlara bir şeyi dinlətmək, könüllərini əldə etmək üçün kendi dilləri ilə konuşmaqdan daha gözəl bir vasitə yox. Lisanlarına sığınanları kendilərindən sayır, hər türlü korkudan qurtarırlar. Bunun üçündür ki, türk olmayanlar türk lisanına sığınmada və bu vəsilə ilə zərər və ziyandan qurtulmadadırlar.

Buxaranın bir mötəbər alimi və Nişapurun mötəbər bir mehdindən isnadən peyğəmbərə çatan böylə bir hədis eşitdim. Güya o həzrət, qiyamətin qiyaməti, son zamanların fitnələrini və oğuz türklərinin xürucunu zikr edərkən böylə buyurmuş: «Türk dilini öyrəniniz, çünki onların uzun bir səltənəti vardır.»

Şu hədis səhih isə (ravilərin boynuna) Türk dilinin öyrənilməsi şəriən vacib olur, yox əgər səhih deyilsə məzkur dilin təlimi akla lazım olan şeylərdəndir. İştə buna binaən kendim də türklərin ən fəsih konuşanlarından, ən açıq anlayanlarından əsl və nəşəbcə ən iləridə bulunanlarından, ən doğru anlayanlarından olduğum haldə türklərin hemen təkmil ellərini, obalarını və çöllərini qarış-qarış gəzib dolaşdım, türkün, türkmənin, oğuzun, çigilin, yəğmanın, qırğızın lisanlarını, qafiyələrini, tamamən zehnimə nəqş etdim və bu xüsusda o qədər iləri getdim ki, hər tayfanın ləhcəsi bəncə ən mükəmməl surətdə əldə edilmiş oldu. O zaman ən bəliğ bir üslub üzərə əsərimi yazdım. Dünyaca adımlı dünyanın sonuna qədər yad etdirmək, axirətə bitməz-tükənməz azıka olmaq məqsədilə cənabi-haqdan inayət diləyərək, «Divan-ül-Lügət-üt-Türk» diyə adlandırdığım əsəri əmirəlmöminin və xəlifeyi-rəbbilələmin olan Əbulqasim Abdullah bin Məhəmməd əl-Müktədi biəmurillahın müqəddəs həzrətlərinə bir hədiyyə olmaq üzərə meydana çıxardım. Kitabı hürufi-heca sırasilə yazaraq mənaların iyi anlaşılması üçün bir lügətə mütəəlliq olan hikmət, səciyyəyə meyl şeir, rəcəz gibi şeyləri də qeyd etdim. Hər kəliməni tam yerinə kondurmaq məqsədilə hər sözlün dibini və dərinliyini izah

elədim. Bu işin yolunda sənələr uzunluğunu ağır-ağır zəhmətlər və məşəqqətlər çəkdim. Xalq içərisində məruf və mütədavil olmadan dolayı bu kitabdakı istilahlardan hepsini ərəbcədən aldım. Türkcənin ərəbcə ilə koşu atları kimi yarış edə biləcəyini anlatmaq üçün bu əsəri imam Xəlililə «Kitabəl-ayini» kimi yazmaq, yəni həm müstəməl, həm də muhtəməl kəlmələri ilə zikr etmək yürəyimə gəlirdisə də öylə yapmadım. Çünki imamın təriqi daha ətraflı olduğu haldə məxəzin yaxınlığı və xalqın daha ziyadə ragib olması etibarilə ixtiyar eylədiyim üslub daha münasibdir. Bu surətlə şimdüyədək misli görünməmiş və kimsə tərəfindən yazılmamış bir əsər meydana çıxdı.

Dərc edilmiş olan üsulun içərisində lazımı qədər izahat verməklə bərabər bir çox kıyas və qaidələr də bəyan etdim və bu təriqlə iktida etmək üçün ən dəyərlə bir əsər vücudə gətirdim. Ara sıra da izahat verərkən türklərin yaşayış, ovza və əhvalını bildirən şeirlərdən bir xeyli şeirlər zikr etdim. Qəm və şənlik zamanları hikmət dərəcəsinə tərtib edilib, ağızdan-ağıza söylənilən bir çox zərb məsəllər ilə bərabər bir xeyli məşhur lüğənlər dəxi dərc etməklə kitabın gözəlliyi və lətafəti son dərəcəyə varmış oldu. İştə niyyətimi bitirmək için cənab haqdan müvəffəqiyyət diliyorum.»

Şəksiz, bu xəzineyi-məlumat, türkoloji haqqındakı tədqiqatı bir çox nöqtəyi- nəzərdən yeni bir tərəqqi safhasına sövq edəcəkdir. Əsərdə bulunan rüşteyi- məlumatdan biri də lüğətləri bəyan edərkən arada sırada dağınıq surətdə dərc edilmiş olan etimoloji qaydalarıdır.

Türk dilinin təbii quruluşuna uyğun bir qramer vücudə gətirmənin dərəcəyi- əhəmiyyətini düşünərək böylə bir sərf-nəhv yazmaya yarar məvadi-təhrir olmaq üzərə sərfi qaydalara aid olan dəyərlə məlumatı «Divan-ül-Lüğət-üt-Türk»dən türkcəyə tərcümə edib də elmi qaidələrlə maraqlanan qələm sahiblərinə təqdim etmək zənnimcə faydasız deyildir. Elmi əhəmiyyəti nəzərə alaraq aşağıdakı nümunələrdə əski imlanı eynilə mühafizə edərək lazım olan yerlərdə bir kərə dəxi yeni imlayla

yazıyorum. Hərəkələri bildirmək üçün hər kəliməni yeni qəbul edilən əlifba ilə də göstərdim və türklərə məxsus 7 hərfi kitabda olan gibi yazdım. (üzərinə üç nöqtə qoydum) Dildəki 18 hərflə bütünlük Türk lüğətlərinin tərkibini təşkil edir. Bundan əlavə yalnız tələffüzdə bulunub yazıda bulunmayan dildəki 7 hərflə də Türk dilində istifadə edilir.

1.----- P - bərk bi
2.----- C - cimi-ərəbi
3.----- Əl-Za ilə şin məxrəci arasında tələffüz edilən «z»

4.----- F - fai-ərəbi
5.----- Ğ - ğaynı-məcumə (nöqtəli)
6.----- G (rəkikə) - qaf ilə kaf məxrəci arasında tələffüz edilən k

7.----- K - (qeynə) ğayn ilə qaf və nun məxrəci arasında tələffüz edilən k

Son 7-ci hərflərin tələffüzü yabancılar üçün pek güc bir işdir. Bu hərflərin şəkilləri də əslilərin şəklində yazılır. Fakat tanınmaq üçün üzərinə nöqtə qoyulur. p müsəlləp (üç nöqtəli) və hürufi-etibaqdan olan t, z, s, z hürufu-hələqdən olan bütünlük türk sözlərində bulunmaz.

Kıncaq ləhcəsində "bilək" demək olan «cəha» zəifdir, "göz ağrısı" demək olan «əvəh» xalis türkcə deyildir.

Bundan əlavə bəzən vəkif içində istifadə edilir, məsələn qara quşu çağırmaq üçün «tah-tah», qoduq və dayçanı çağırmaq üçün «kürrəh-kürrəh» denilir. Amma müstəqil "h" li kəlam türkcədə yoxdur.

Bəzən «xətən» kəlamında dah bulunur. Çünki hind nəticəsidir. Kahi kıncaq kəlamında bulunur, çünki türkcə deyildir. P hərflə, yazmaq istədikdə türkcədəki "zal" gibi, yazıb üzərinə nöqtə qoyurlar. h, ayn, ha hərflərinin də üzərinə bir əlamət qoyulur.

Bu yazı üsulu ilə yazı yazılan zaman hər fəthə (zəbər) bir (/) və hər zəmmə (piş) bir (vav) və hər kəsre bir (i) şəklini alır. Amma tələffüzə gəldikdə əlif, vav, i hərfləri zahir olmaz.

Ərəbcədə bunun nəzəri (ab-ata) kəliməsidir ki, izafə zamanı bu kəliməni də "həza əbuk" bu sənin atandır, "rayət əbak" "atanı gördüm" yazmaq icab edər.

*Maarif və Mədəniyyət,
1924, № 7-8.*

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ətrafında

Son həftələrdə «Azərnəşr» bir aralıq Bakıda çalışmış olan Türkiyəli müəlliflərdən İsmail Hikmətin «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» adlı əsərini nəşr etdi. Bu kitab gənc inqilabçı nəslin olduğu kimi, bütün Şura məktəbləri tələbəsinin də müraciət edəcəyi mənbələrdən olacağı üçün, buna necə bir görüşlə yanaşmaq lazım gəldiyi meydana qoyulmalıdır.

Əsər üç böyük qismdə toplanmışdır:

1. İslamiyyətin başlanğıcından XII əsrə qədər
2. XIII əsrdən XV əsrə qədər.
3. Miladi XV əsrdən XVIII əsrə qədər.

Birinci qismdə, yarım səhifəlik bir izahda «Azərbaycanın qədim varlığından», «aşqın» və «daşqın» insan sellərinin çarpışmasından», «türklərin Orxon, Turfan (kitabda «Turxan» göstərilmişdir). Yenisey abidələrindəki ədəbi qiymətlərdən» bəhs edildikdən sonra birdən birə altı əsr qədər atladılaraq, doğrudan doğruya Səlcuqlar İmperatorluğundan (1037) başlanmışdır. Burada Səlcuq feodallarının adları, hökmdarları, bir-birilə olan müharibələri qısa bir şəkildə qeyd edilmişdir və bundan sonra yenə birdən birə Səlcuqlar zamanındakı ədəbiyyata keçilmişdir. Mühərrir Səlcuqlar zamanındakı ədəbiyyatda üç cərəyan göstərməkdədir.

Qövmi cərəyan

Dini cərəyan

Elmi cərəyan.

Qövmi cərəyan bəhsində şərq, layla, eşq şərqiləri, qoşmalar, şikəstələr, bayatılar, müxtəlif şərqilər – izdivac şərqiləri, ölüm şərqiləri, mevsim şərqiləri, qəhrəmanlıq şərqiləri adları altında bir çox material yığılmışdır ki, Səlcuqlar dövrünün «qövmi ədəbiyyatı» üçün göstərilən bu materiallar içində XVI və XIX əsrlərə aid misallar olduğu gibi, 1905-ci ildən sonra meydana çıxan şərqilər də daxildir.

Bu nəzmləri mitəakib hekayələr gəlir. Bunlar da «Şah İsmail» nağılı ilə «Dədə Qorqud»dan bir nağıl və «Məhəmməd nağılı», oyunlar, rəqslər və s.-dən ibarətdir.

Kitabın ikinci qismi «Moğol istilasası», «Teymur istilasası» və «Təsəvvüf» kimi üç müxtəlif cərəyanı birdən toplamışdır. Moğollarla Teymurilərin müharibələri və təsəvvüfün mahiyyəti Köprülüzadəyə istinadən izah olunmuş və təsəvvüfə bağlı bir şəkildə hürufilik haqqında da məlumat verilmişdir. Bundan sonra ədəbi şəxsiyyətlərə keçilir ki, burada Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsiminin tərcümeyi-halları haqqında məlumat verilir.

Üçüncü qism Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu feodallıqlarından başlayaraq, Cığatay ədəbiyyatı, Səfəvilərin hakimiyyəti, Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi səciyyəsi haqqında müxtəsər məlumat vardır. Bu izahdan sonra Hamidi, Xəlili, Həbibli, Haşimi, Süruri, Bəsiri, Matəmi, Kişvəri gibi şair və nazimlər haqqında müfəssəl tərcümeyi-hal məlumatı verilərək, əsərlərindən nümunələr göstərilməkdədir.

Qısa bir tərzdə planını göz önündə sərdiyimiz əsərin içərisində olan ictimai hadisələrin tarixi həqiqətlərə nə dərəcədə uyğun olduğunu və ədəbi təhlillərinin Azərbaycandakı lisanə və ədəbi təkamülü nə qədər aydınlaşdırma bildiyi haqqında burada məlumat verməkdən vaz keçərək, burada yalnız əsərin istinad etdiyi üsulun təhlili ilə məşğul olacağıq.

Kitabda olan 3 qismin sərlövhəsinə baxmaq onun mark-sizm metodolojisinə istinad etmədiyini anlamaq üçün kafidir. Fəsillərin təqsimində əsas, feodalların hakimiyyət tarixidir. İslamiyyətdən Moğol hakimiyyətinə qədər I qisim, Moğol hakimiyyətindən Qaraqoyunlu hakimiyyətinə qədər II qisim, Qaraqoyunlu hakimiyyətindən Qafqaz xanlıqları hakimiyyətinə qədər III qisim olaraq alınmışdır. Halbuki, dövlət quruluşu şəkil, müəyyən bir cəmiyyətin əsas quruluşu (bazası) üzərində meydana çıxan üstqurumlardan biridir. Onun gibi ədəbiyyat da üstqurumdur. O halda bir üstqurum digər üstqurumun ictimai

xarakterini təyin üçün müsaidsiz olamaz, olsa-olsa birisi digərinin müəyyən bir qismini aydınlaşdırma bilər.

Buna görədir ki, kitabda Qaraqoyunlu və s. feodalların bir-birilə müharibəsi haqqında verilən məlumat Qaraqoyunlu zamanındakı ədəbi yaradıcılığın iqtisadi və ictimai səbəblərini təyin etməmişdir. Halbuki Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatını doğru öyrənmə bilmək üçün təhlilləri mühəmməd onların müəyyən istehsal şəraiti üzərində qurduqları ictimai həyatın tarixi ilə bərabər yürütmək lazımdır. Türk əşirətlərinin təsərrüfat şəkillərindən başlayıb, feodalizmin Azərbaycanda göstərdiyi şəkilin basamaqları və kapitalizmin təsis və inkişafındakı şərtlər təhlil edilmədikcə, ədəbi şəxsiyyətlərə və ictimai dövrlərin, sinfi quruluşların ədəbi xarakterlərini üzərlərində təzahür etdirən bir sənətkar vasitəçi sifətilə yanaşılmadıqca, yazılacaq əsərlər şəkildə kiçik bir fərq göstərsələr də, mahiyyətə təzkirəçiliyin ötəsinə keçəməz. Təzkirəçilik isə feodalizm cəmiyyətinin tipik ədəbiyyat tarixidir.

Qeyri təbii bir üsula istinat etməsindən dolayıdır ki, mühəmməd Azərbaycanda türkcənin nə gibli iqtisadi səbəblərlə və nə vaxt meydana gəldiyini təyin edə bilməmiş və məlum olan əski bir nəqəratı təkrarlamaqdan qurtulmamışdır. Mühəmməd əsərinə doğrudan doğruya Səlcuqların hökumət sürmələrindən başlayır və «Azərbaycanın ümumi tarixinə, dil və ədəbiyyat tarixinə münasibəti olan səlcuqlulardır» deyir və türk əşirətlərinin Azərbaycan torpaqlarına axınlarından başlayaraq Səlcuq feodalları zamanına qədər keçən müddət əsnasında ictimai və ədəbi hadisələr xatıra belə gətirilməyir.

Azərbaycan türkcəsinin hicri VII və VIII əsrlərdən başlaması fikri professor Köprülüzadəninindir. Azərbaycanda türklər tərəfindən vücuda gətirilən, feodallaşmanın iqtisadi inkişafına uyğun olmayan bu iddianı yanlış olaraq ilk dəfə mətbuatımıza, tələbəsi olmaq sifətilə mən nəql etmişdim. Halbuki sonradan marksizm sosioloji nöqtəyi-nəzərindən ədəbiyyatımızın tədqiqinə başlayınca hərəkətimin qətiyyə

doğru olmadığını və yeni bulduğum vəsiqələrin də bu yanlışlığı meydana çıxardığını anlamaq mümkün oldu ki, İsmail Hikmətin də mənim ilk vəziyyətim gibi eyni təsirə qapıldığı görülməkdədir, yəni o da Köprülüzadənin fikirlərini təkrarlamaqdan başqa bir şey yapmamışdır.

Miladi V əsrin başlanğıcında İrənin Şimal-Şərq sərhədləri Toqio imperatorluğunun hakimiyyətinə dayanırdı. Bu sərhədlər boyunca yaşayan və Ceyhun-Seyhun nəhrləri sahələrini kaplayan oğuz-türk qəbilələri eyni zamanda Toqio imperatorluğunun gözetçiliyi vəzifəsini yapırlardı. Türklər bu sahələrdə əksəriyyətlə köçəri halında yaşamaqla bərabər qismən də torpağa yerləşərək ziraətçilik təsərrüfatına istinad edən bir həyat sürərlərdi ki, bu təsərrüfat şəkli sayəsində «Yenikent» adı ilə bir kent də salmışlardı. V əsrin sonlarına doğru Almalıq dağ tərəflərində yaşayan başqa türk qəbilələri malçılıq təsərrüfatı üçün daha müsaid olan Ceyhun-Seyhun otlqlarını əldə etmək məqsədilə hücuma keçərək, oğuzları zəngin otlaq yerlərindən qovmuşlardı; bunlardan bir qismi Şimali Xəzər ticarət yolu ilə Cənubi Rusiya ətlərinə keçmişlərdi. Bir qismi də Orta Asiyanı Bizans sərhədlərinə bağlayan ticarət yolunu təqib edərək Şərqi və Şimali İrənin sulak və otlaq sahələrini kaplamağa başlamışlar.

Ərəbistanda Əməvi hakimiyyətinin ilk zamanda (hicri I əsrin ilk yarısı) ərəb orduları, İrəni istila etdikləri zaman Şimali Şərqi İrənda bu oğuzlarla üz-üzə gəlmiş və onlarla dafələrlə çarpışmışdır. Yenə hicri 150-ci sənədə İstazsis adlı bir oğuz əşirət bəyinin idarəsi altında balta və lapatkalarla silahlanmış oğuzların ərəbləri Şimali İrənda məhv etdikləri tarixcə məlum hadisələrdəndir. İştə hicri tarixdən çox əvvəl İrəna axmağa başlayan bu oğuz türkləri, yavaş-yavaş indiki Cənubi və Şimali Azərbaycanı, əski Ermənistanı öz təsərrüfatlarına əlverişli bir sahə olaraq bulmuşlardı və bu sürətlə buralarda ovçuluq və maldarlıq təsərrüfatına istinad edən bir həyat qurmağa başlamışlardı. Ərəb ordusunun Kafqaza girdikləri zaman bunların bir qismi artıq ziraətçilik təsərrüfat şəklinə keçəcək

olmuşlardı ki, bu gün oturaq qalan oğuz məlum olan Azərbaycan kəndlərinin və kəndlilərinin vücuda gəlməsinə səbəb bu iqtisadi hadisə olduğu gibi, Azərbaycanda türkcənin tutulmasına və inkişaf etməsindəki amil də odur.

Bu surətlə əski azərbaycanlılar köçərilikdən sıyrılıb əkinçiliklə məşğul olmağa başladıqdan sonra özləri ilə gətirdikləri el ədəbiyyatı məhsulları da yeni həyatlarına görə məhəlliləşməyə üz qoydu ki, bu da Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı deməkdir. Bu dövrə aid əldə edə bildiyim ən əski vəsiqə «Oğuznamə» adlı nağıllar məcmuəsidir. Bu məcmuə daha feodalist ərəb cəmiyyət şəkli Azərbaycan torpaqlarında qurulmadan əvvəl türklər arasında türkcə yazılmış bir kitab halında bulunmuşdur.

«Oğuznamə»nin farscaya tərcümə edilmiş nüsxəsinin Əbu Müslüm Xorasaniyə (ölümü hicri 137-dir) ailəsindən qaldığı və bu farsca nüsxənin hicri 211 (miladi 826) sənəsində Cəbrayil ibn Bəxtizi tərəfindən ərəbcəyə tərcümə edildiyi məlumumuzdur.

O biri tərəfdən oğuz qəbilələrinin Cənubi Azərbaycan otlaqlarına gəlirkən bu «Oğuznamə» masallarını da özlərilə bərabər nəql etdiklərini düşünərsək - ki, bu masalların XVIII əsrə qədər Azərbaycan kəndlərində yaşadığına aid əlimdə vəsiqələr vardır – Azərbaycanda türkcənin inkişaf tarixinin Azərbaycan torpaqlarında feodallaşmağa başladığı zaman vücuda gəlmiş olduğu fikri vəsiqələrlə təsdiq edilmiş olur. Halbuki Anadoluda türkcənin başlanması, ancaq Malazqırt müharibəsindən sonra Anadolu ticarət yollarının türklərin əlinə keçməsinə təsadüf edər ki, bu da ancaq hicri 464 sənəsindən etibarən başlar.

Bu qısaca izah etdiyimiz iqtisadi əsaslar İsmail Hikmət tərəfindən xatırlanmadığından Azərbaycanda türkcənin inkişaf tarixi göstərilməmişdir, eyni zamanda Azərbaycan türkcəsi ilə Anadolu türkcəsinin başlanğıc tarixləri də bir-birinə qarışdırılmışdır.

Mühərrir əsərində deyil bu iqtisadi əsaslara istinad etmək, hətta təqlid eləmək istədiyi burjuaziyanın tarixçilik metodlarını

belə qayət zəif bir şəkildə mənimsədiyindən Azərbaycanda türkcə ilə bədii üstqurumların inkişaf şəkilləri xəyali bir mahiyyət almış və ictimai hərəkatlər romantizə edilmiş bir şəkil qazanmışdır.

Yuxarıdan bəri əsərin əsas quruluşca marksizm metodundan qətiyyənlə xəbərsiz olduğunu təhlil etməklə, onun bu nöqtəyi-nəzərdən gərək feodallara yanaşmasına və gərəksə ədəbi şəxsiyyətləri təhlil işində bir çox yanlışlıqların olması öz özünə anlaşıldığından təfərrüat cəhətlərini tədqiq etməyi lüzumsuz saydıq.

Bunu da söyləmək lazımdır ki, bu gün aprel nəsli içində elmi tədqiqlərlə məşğul olan öz gənclərimiz Azərbaycan ədəbiyyat tarixini marksist əsaslara bağlamaq üçün ciddiyyətlə çalışdıqları halda, belə bir əsərin marksistcəsinə təhlil edilmədən inqilabçı gəncliyin əlinə verilməsi diqqətlə qarşılanaq bir hərəkatdir.

İnqilab və Mədəniyyət
1929 №1

D İ L

Azərbaycanlı Ə.Əbid

Azəri ədəbiyyatında türkcənin təkamülü

İstanbul darülfünunun ədəbiyyat fakültəsini bitirməkdə olan vətəndaşımız Ə.Əbidin bu I məqaləsini kamalı-məmnuniyyətlə dərc edirik. Məqalədə ustadı olan möhtərəm professor Köprülüzadənin təbii olaraq təsiri hiss edilməkdədir. Bununla bərabər Əmin Əbid arkadaşımızın bu əvvəlinci məqaləsi kendisində yeni Avropayı elmi sistemi əldə edib mühakiməsini tamamilə elmi əsaslar üzərində qurmaya cəhd etməsi, söylədiyi fikirlərin hər cürə nəql şəkildən çıxarılıb, elmi tərəzdə çəkilib konması, kəlimələri bir çox boş və mənasız sözlərdən qurtarıb qısa və aydın söyləməsi məqalə sahibi üçün qiymətli məziyyətlərdəndir. Bu gənc arkadaşımızın Azərbaycan elmi sahəsində qüvvətli və dəyərli işçilərimizdən olacağına bu məqalə bizə ümid və əminlik verə bilər. Aldığımız məlumatlara görə Əmin Əbid arkadaşımız hal-hazırda Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi tədqiqi ilə məşğul və bu yolda yazılarını hazırlamaqdadır. Gənc məsləkdaşımızı yürəkdən alqışlar və özünə müvəfəqiyyətlər dilərik.

İdarə

Şimdiyə qədər yapılan tədqiqat Azərbaycanın¹ islamiyyətdən əvvəlki antoloji hüviyyətini təbyit üçün qeyri-kafi bir dərəcədədir. Bu günkü ləhcəmizin ittişə etdiyi topraqların daha Midiya, Atropatena, Aran gibi adlarla təsmiyə olunduğu əski dövrlərdə buralarda yaşayan qövmlərin mənşə etibarilə hangi dil

¹ Azərbaycan kəlməsi ilə fonetik üsullarına istinadən azəri türkcəsinin yayıldığı əraziyi qəsd edirik ki, hal-hazırda Cümhuriyyətimizlə Şimali İran, Şərqi Anadolu və Əlcəzirədən ibarətdir.

zümərəsinə mənsub olduğu haqqında yürüdülmən nöqtəyi-nəzərləri hənüz elmi qətiyyət kəsb etməmişdir.

Bəzi Avropa alimlərinə midiyalıların Turani-Əlasıl¹ olduğu iddia olunuyorsa da, bunların hangi türk qövmindən olduqları, Azərbaycana nərədən və nə zaman gəldikləri, vücutə gətirdikləri mədəniyyət lüzumi qədər təsvir edilmiş bir şəkildə deyildir. Yalnız tarixin bizə bildirdiyi bir şeydir ki, o da miladın ilk əsrlərində Azərbaycanın şimalında (Rusiyanın Cənub ətkələrində Xəzər² və Kumanlar³ (Müsyö Pelin şimdiki Dağıstan və Şimal cəhətlərini miladi birinci əsrdə kuman ərazisi olaraq göstərir. Halbuki Qolubovskiy «Kuman və Peçeneklər» adlı əsərində kuman türklərinin miladi 1062-də Şərqi Avropaya hicrət etdiklərini qeyd ediyor) gibi türk qövmlərinin mövcudiyətləridir. Bu qövmlər Bizanslar, cenevrəlilər, venediklilər ilə yaptıkları gibi, İran dövlətilə də iqtisadi və siyasi münasibətdə bulunuyorlardı.

Bunların Sasanilərlə olan münasibətləri Azərbaycan yolları ilə oluyordu ki, bu münasibətdən Azərbaycanda yaşayan xalqın, xəzər və kuman dil və mədəniyyətindən mütəəsir olduğu muhakkaktır.

Digər tərəfdən hunların qərbə doğru vuku bulan mühacirətləri əsnasında təqib etdikləri iki yoldan birisinin də Cənubi Xəzər sahili yolu olduğundan azəri məmləkətlərinin türkləşmələrində, gərək istilaya başlarkən və gərəkse məğlub

¹ Rıza Nur Bəy midiyalıların qəti surətdə türk olduqlarını iddia ediyor (Türk tarixi c.4, səh. 225).

² Miladi III əsrdən etibarən şimdiki Astraxan civarında hökumət quran xəzərlərin hakimiyyətləri X əsrdə nəhayət bulmuşdur (Köprülüzadə. Türkiyə tarixi)

³ X əsr sonlarında tərtib edilən kuman türklərinə aid «kudekus-kumanikos» nam risalənin ehtiva etdiyi farsı kəlimələr kumanlar ilə iranlılar arasındakı münasibəti göstərdiyi gibi xəzərlərin Azərbaycan təriqilə davam edən mütəmadi hücumlarının Sasanıyan dövlətinin inkirazında amil olması da xəzərlərin İran dövlətilə münasibətdə olduğunu idarə edər.

olaraq geri çəkilərkən mühüm rolları olmuşdur¹. Yoldaş Hüseyn Mirzə Camalov da bunu təyid ediyor.² Azərbaycanlıların bu hun və xəzərlər zamanında təsis etmiş bir ədəbiyyata malik olduqlarını iddia etmək qabil olmasa da hər halda məmləkətimizdən mütamadiyən gəlib keçən türk qövmləri, hər keçişlərində buralara harsi-bakiyələr buraxmış və ibtidai bir şəkildə olsa belə burada yerləşən türklərin milli həyatitəni qüvvətləndirmişlərdir. Bunlara istinad edərək islamiyyətdən əvvəlki azəri ədəbiyyatının qövmi bir mahiyyətdə olduğuna və bu ədəbiyyatın dil və ənənə etibarilə o dövr Orta Asiya türk bədii tələqqiyatına yaxın bulunduğuna hökm edə bilirik.

Bu qövmi ədəbiyyatların üzərində aynı zamanda pəhləvi dil və ədəbiyyatının da təsirlərini aramaq məcburiyyətdəyiz. Çünki Sasanilər dövründə Cənub Şərqi İranda olduğu gibi, Midiya topraqlarında da fars dilindən başqa pəhləvi ləhcəsi dəxi mövcuddur.³ Sasani dövləti zamanında pəhləviçəyə tərcümə olunan əski yunan və hind əsərləri⁴ buralara yayıldığı gibi, yenə bu ləhcədə olan Zərdüştün «Zənd»i, «Zəndi-Avesta» da Azərbaycan atəşkədələri ətrafında vücuda gələn təşkilatların müqəddəs kitabı olmuşdur. Müxtəlif ictimai və dini tələqqilərə malik – gərək məskun, gərəkse köçəbə olsun – əsli «Turani» və Arani olan qövmlər arasında vaqe-i hülul və nüfuz sayəsində pəhləvi şivəsi azəri türkcəsinə bir çox lüğətlər verdiyi gibi eyni

¹ Azərbaycanda pek əskidən Akhun türkləri iskan etmiş və əhaliyi-əsliyəsini türklər təşkil etmişdir (Zeynal oğlu Cahangir-Müxtəsər Azərbaycan tarixi)

² (Azərbaycan haqqında – Maarif İşçisi, № 6-7) – Dekiniy gibi Avropalı müvərrixlər də bu fikri qəbul etmişlərsə də hunların miladi IV əsrdə qərbə mühacirətə başladıklarını göstərən son tədqiqat bunu şərh etmişdir. Maamafih bu müxtəlif nöqtəyi-nəzərlər hənüz elmi mahiyyət almamışdır.

³ Azərbaycanda tat və talış denilən zümərənin konuşduğu dilin pəhləvi bakiyəsi olmaq ihtimali var.

⁴ Mister Braun. (Əcəm ədəbiyyatı tarixi). Mehmed Fuad-(Türk ədəbiyyatı tarixi).

zamanda ləhcəmizin sövtiyyatı (fonetika) üzərində də müyəssər olmuşdur.¹

Qüvvətli bir ihtimal daxilində oğuz mühacirətlərinin başlanğıcına qədər məmləkətimizdə pəhləvicənin tamamilə hakim olduğunu söyləyə bilərik.

Azərbaycana bir tərəfdən mühacir türk qövmləri yavaş-yavaş milli bir rəng verirkən digər tərəfdən Sasani mədəniyyəti və sanskrit harsı təsir yapıyordu. İslamiyyətin zühurunu mütəakib tam mənasilə feodal bir idarə üsuluna malik Sasani dövləti bir takım daxili və xarici amillərin saiqəsilə süqut etdikdən sonra ərəb dili, istila ilə bərabər İran və Azərbaycana doğru intişarə başladı. Din lisanı olan ərəbcə müsəlmanlığı yeni qəbul edən əhali tərəfindən məmnuniyyətlə qarşılandı: mədrəsə mühitinin, güzidlərin yazı lisanı məqamına keçdi. Bu dövrdə yetişən Əsfərainli Mehmed oğlu Əbu İshak (vəfatı 418 hicri) gibi azərbaycanlı alimlər islam əqidə və tarixinə aid vücudə gətirdikləri əsərlərini ərəbcə yazdılar. Bu sürətlə klassik azəri ədəbiyyatının başlanğıcında yazı dili ərəbcə oldu ki, farsca və türkcənin inkişaf etdiyi mütəakib əsrlərdə ərəb dili az çox istemal edilmişdir.

Ərəb nüfuzu əski Azərbaycanda yerləşdiyi zamanlarda Oğuz türk qövmləri də Mavrən-nəhr və Xorasan yollarilə Azərbaycana və Anadoluya köçməyə başlamışdı.²

İştə əsl bu oğuzların gəlib azəri topraqlarında tutunduqlarından sonradır ki, buralarda türkcə qüvvətləşdi. Məruri - zamanla təkamül edərək geniş bir ədəbiyyat vücuda gətirdi.

Oğuz türkləri daha Mavərayi-bəhri-Xəzərdə (Orta Asiya) yaşadıqları zamanlarda belə qüvvətli bir xalq ədəbiyyatına malik olduğu və ruhani bir mahiyyətdə olan «Baxşi - ozan» denilən xalq

¹ Pəhləvicənin izləri bilxassə Azərbaycanın Xəzər dənizi sahilinə yaxın qismində oturan türklərin şivələrində daha bariz olmuşdur.

² Türko loq Bartold Oğuz türklərinin müsəlman ölkələrinə vuku bulan mühacirətlərini IV əsr sonlarında göstəriyorsa da, Köprülüzadə pek doğru olaraq daha əvvəllərə irca ediyor. (Türkiyə tarixi səh. 125).

şairlərinin «qopuz» adlı sazlarının rəfaqətində mənzumələr, türkülər söyləyərək qəbilələrin bədii ihtiyaçlarını təmin etdikləri və dastani və həmasi bir ruhda qövmi bir ədəbiyyat vücuda gətirdikləri məlumdur. Azərbaycana gələn köçəbə oğuz ailələri kendilərilə bərabər şübhəsiz əyni tələqqi və ənənələri də gətirdilər. Buranın yerli əhalisi olaraq qalmaqla oğuz xalq şairləri türkcə bir xalq ədəbiyyatı təsis etdilər. Bu ədəbiyyat şifahi bir ədəbiyyat olub ağızdan ağıza keçməklə yeni nəsillərə intiqal edə gəlmişdir. Oğuzların vücuda gətirdikləri ədəbi növlərin hepsi qəti surətdə məlumumuz deyilsə də digər oğuz qəbilələrilə Azərbaycana, Əl-Xəzirəyə, Anadoluya mühacirət edən «bayat» boyuna mənsub və musiqi ilə müterafik olaraq kullanılan «bayatı» növü zamanımıza qədər gəlmişdir. Oğuzlar, Azərbaycanla bərabər İraq və Anadoluya yerləşərək vücuda gətirdikləri ədəbiyyat, əsrlər ilərlədikcə təbii seyrində davam etməyə başladı.

Bütün mənasilə ərəb harsına istinad edən Əməvi dövləti, daxili səbəblərlə yığılaraq İraqda Abbasi hökumətinin təşkili – əski İran mədəniyyətinin yenidən inkişafa yüz tutması deməkdi. Bu yeni kımıldanışda əcəm kulturu – islamlaşmış olmaqla bərabər, yeni yeni təzahüratlar, qüvvətli bir ədəbiyyatla meydana çıxdı. Bu sayədə fars dili yayılaraq ərəbcənin işğal etdiyi mövqelərə nüfuz etməyə koyuldu. İlk zamanlar türk güzidləri yanında ərəbcə din lisanı, əcəmcə ədəbiyyat lisanı olaraq qəbul edildi. Farsinin ədəbi dil olmasında islamiyyətdən sonra vücuda gələn türk dövlətləri tərəfindən rəsmi dil şəklində alınmasının da böyük təsiri var.

Gözəl Azərbaycanda hakim olan millətlərin qurduqları müstəqil və yarımüstəqil siyasi təşkilatlar və gərək bizzat Azərbaycan ərazisində mütəəddid onlarla təsis edən dövlətlərin islamlaşmış əcəm təsirindən qurtulamadıqları bəllidir. Bu dövlətlərin əsas təşkilatlarında əcəm harsı hakim olmuşdur. Sarayda himayə edilən türk və əcəm şair və sənətkarları əsərlərini farsı yazaraq padşah və ərkanına farsca xitab etdilər. Bu surətlə xalq ədəbiyyatı türkcə ilə yaranılarkən hökmdar və saray ətrafında

vücuda gələn klassik ədəbiyyat farsı dilini qəbul elədi. Yalnız dil etibarilə deyil, ədəbi şəkillər və bədii tələqqilər cəhətindən də xalqdan uzaqlaşan bu ədəbiyyat, mahiyyət etibarilə bürokrat-feodal təmayülünün inkişafından başqa bir şey deyildir.

Sarayın qəbul etmiş olduğu bu İrani tələqqi tərzı güzidlər vasitəsilə mərkəzdən mühitə doğru, yəni xalqın arasına enməyə başladı. Ədəbiyyatda farslıq zehniyyətləri, xalq zövqü və xalqın bədii məhsulətı üzərində də yavaş-yavaş müəssir oldu. Zaman keçdikcə bu təsirin ləhcəmizin sövtiyyatı, dilimizin bünyəviyatı (morfoloji) üzərində daima hiss edildiyi gibi kendisi türk olan azərbaycanlı şair və nasirlər (Şirvanlı Xaqani, Gəncəli Nizami, Əsfərainli Şeyx Azər, Təbrizli Şəmsi, Qasım Ənvar və Saib və s). türkçəyə daima xor baxdılar və türk dililə yazmağı eyb edərək ədəbi zövqlərini əcəmcə tərənnüm eylədilər. Klassik azəri ədəbiyyatın böyük bir kısım məhsumatı fars dilində vücuda gəldi. Siyasi mərkəziyyətin «fərdi sultanat - autocratic» sistemləri üzərində qurulması və təşkilatlarda farsın hars və ənənələrinin rəhbər ittiqaz edilməsi sayəsində miladi XII əsrdən etibarən islamlaşmış əcəm klassizmini təqlidən təşkil edən əski mədrəsə ədəbiyyatımızın dili əsrlərlə farsca olmuşdur. Əcəmcənin bu qüvvətli hakimiyyətinə qarşı azərilərin əsl ana dili olan türkcənin də irani şəkilli ədəbiyyatlarda əksələməllər yapıdığını görüyoruz, yavaş-yavaş farsiyi kullananlar aynı zamanda türkcəyi istimal ediyolar.

Türk dilində yazılan klassik əsərlərin mövcudiyəti əldəki vəsiqələre görə həmənlə həmənlə farsinin kökləşdiyi dövrlərə ircah oluna bilir.¹ Böylə olmaqla bərabər bu dövr ədəbiyyatımızın

¹ Son zamanlarda türkcə olaraq, yalnız bir qəzəli Hollandada «Liden» kitabxanasında müstəşriq Kimeris tərəfindən bulunan Əsfərainli İzzəddin Həsən oğlunun (Dövlətşah Səmərqəndi təzkirəsi) XIII əsrdə vücuda gətirdiyi əsərində türkcənin iyi işlənmış olması, ondan əvvəlki əsrlərdə də klassizm vadisində yazılan əsərlərdə türkcənin kullandıdığını göstəriyor. Şimdiyə qədər bizcə məchul qalan bu əsərlər Azərbaycanın istiladan istilaya uğradığı zamanlarda məhv olunsa da, qismən mövcud olduđu ehtimalini də tamamilə rədd etmək olmaz.

hakim lisanı türkcə deyil əcəmcədir; getdikcə türk dili adətən bir əyləncə olaraq istifadə edilmiş və bununla məhdud əsərlər vücuda gətirmişlər. (İstanbul kitabxanalarında tədqiqatda bulunurkən Şəms Təbrizinin yalnız bir tanə türkcə mənzuməsini bula bildim). Daha sonra türkcə qayə şəklində qəbul edilmiş və farsî dili qayət az əsərlərə münhəsir qalmışdır. Bu surətlə ədəbi dilimiz farscanın təhkimiyətindən sıyrılmağa çalışmışdır. Klassik ədəbiyyatda inkişafı təsəvvüf və mütəəddid məzhəb və təriqətlər kimi dini və ictimai alimlərin sayəsində təmin olunan azəri türkcəsinin yaxın bir təxmiyyətlə XIV əsrin ortalarına qədər doğurduğu məhsuləti fonetik etibarilə Səlcuq türkcəsinin məhsulu ədd etsək, yanlış bir hərəkət olmaz. Çünki bu əsrə qədər gərək azəri, gərək Osmanlı ləhcələri aynı əvsafı ərz etmiş, daha doğrusu qəti olaraq, bir-birindən ayrılmışdır. Ərəb və əcəm dillərinin qaydaları müxtəlif ölçülərdə hənüz dilin bünyəsinə dəyişiklik yaradacaq dərəcədə girməmiş, siyasi və ictimai səbəblər yeni-yeni amil olmağa başlamışdı.

Təriqətlərin canlandığı bu dövrlərdə hakim olan tələqqiyə görə ədəb bir qayə deyil, bir vasitə olaraq istifadə edildiği üçün bir takım sufi və təriqətə mənsub dərvişlərdən ibarət olan «farsçı» azəri şairləri sırf dini fikirlərini türklər arasında nəşr və tələqqin etmək məqsədilə türkcə yazmaq məcburiyyətində qaldılar. Bu surətlə türkcənin-farsinin təsiri altında olmasına rəğmən – ədəbiyyatımıza soxulmasına yardım etdilər. Bunlar klassik ədəbiyyata türkcəyi idxal etdikləri kimi əsrlərdən bəri türkcə ilə ibtidai bir şəkildə başlayan xalq ədəbiyyatı sahəsinə də enərək xalq türkcəsinə bir çox dini təbirlər, kəlimələr, məcazlar əlavə etdilər. XIII əsrdə başlayan Çingiz istilasını və hakimiyyəti təbii ki, azərilər arasında moğolcanın da yayılmasına səbəb oldu. Hənüz lazımi qədər vəsiqələr əldə edilmədiyindən bu dilin inkişaf dərəcəsi qəti surətdə məlum deyildir. Hər halda moğolca olaraq bir çox əsər yazıldığını və dilimizə bir çox moğol kəlimələrinin qarışdığını iddia edə bilərik. Əlimizdə mövcud

yeganə əsər, moğol dilinin istila əsnasında öyrənilmək məcburiyyəti olduğunu da göstərməkdədir.¹

Gərək moğol istilasında və gərək sonra Azərbaycana axan yeni oğuz qəbilələri Akkoyunlu və Karakoyunlular gibi türkmən əşirətləri, Azəri türk filolojisinə orjinal qiymətlər əlavə etdilər. Coğrafi və sənətin yardımı ilə bir tərəfdən ərəb, əcəm və moğolca gibi əcnəbi dillərin, digər tərəfdən ayrı-ayrı zamanlarda gəlib Azərbaycanda yerləşən və müxtəlif lisani zümrələrə mənsub türk qəbilələrinin ləhcələrinin təsiri altında XIV əsrin ikinci yarısına qədər bunalan ədəbi türkcəmiz, bu tarixdən sonra xüsusi ictimai şərtlər daxilində dərin xüsusiyyətlərlə təkamülə başladı. Bu hərəkət əvvəlcə bir çöhrə ərz edən Anadolu və Azəri türk ləhcə birliyini bir birindən ayırdı və artıq «azəri ləhcəsi», «Osmanlı ləhcəsi» namları ilə Oğuz türkcəsi Şərqi və Qərbi olaraq ikiye bölündü. Maamafih bir çox osmanlı, azəri şairləri, türk ləhcələri arasındakı münasibəti daima yaşatmaqda amil olmuşlardır.

Qəti surətdə təsis edərək, təkamül dövrəsinə girən azəri ədəbi türkcəsi, din və şəriətin əsaslarına aid fikirlərlə ifadə edən, İrani klassik ədəbiyyatın müəyyən məfhumlarını göstərən bir çox ərəb, əcəm kəlimələrini bünyəsinə aldı. Fakat bu cərəyan

¹ Macar müstəşriqlərindən Turi Yojefin «Kitab-i tərçüman», prof. Melioranskinin «Tərçumani farsı və türki və moğoli» adları ilə göstərdikləri və müəllifini məchul ədd etdikləri lüğət kitabının İstanbul mülki muzesindəki yazma nüsxəsi «Kitab-i hilyətil insan və cəlbətil lisan» namını daşıyor. Müəllifi «Cəmaləddin ibn Məhna»diyə göstərilməkdədir. Ərəbcədən türkcə-moğolca və farsca olan bu lüğət muəxərən İstanbulda məlum Kilisli Rifət Bəyin hamıyyətilə «Asri» mətbəəsində basılmışdır. Melioranskinin miladi XIII əsrin əvvəllərində Hülakülər zamanına aid olduğu və İranın şimal qərb sahəsində yazıldığı haqqındakı fikrini Bakı darülfünü professorlarından prof. Joze də təyid eyliyor (Maarif İşçisi № 6-7) Fakat Turi Yojefin «Əski türk dili yadigarları» nam əsərində yeganə nüsxəsi «Layden Akademiya» kitabxanasında mövcud olduğunu izah etdiyi «Kitab-i Məcmue-i Tərçüman-i Türki və Ərəbi və Moğoli və Farsı» adlı bir lüğət kitabını Misir Məmluk türkcəsinin məhsulətindən ədd ediyor. Bu kitabın bizim azəri sahəsinə aid olan lüğətin aynı olub olmadığı tədqiqə möhtacdır.

əsnasında azəri türkcəsi, bəzi Osmanlı tarixi və lisançılarının tədqiq etmədən verdikləri hökmlərin tamamilə əksinə olaraq Osmanlı ədəbi türkcəsinə nisbətə farscanın az təsiri altında qalmışdır.¹

Ədəbiyyatımızda türkcə bu şəkildə ilərlərkən qərbdəki lisanə cərəyanlarla, Anadoluda təsis edən xalq və saray ədəbiyyatı ləhcəsilə aralarında daima sıx münasibət bulduğu kimi, XV əsrə doğru cığatay ədəbiyyatının da inkişafa başlaması ilə türkcəmiz, şərqdən gələn yeni lisanə hərəkətdən də mütəəssir oldu. Nəvai ilə vətə bir təkamül göstərən cığatay dili bu əsrdən etibarən azəri türkcəsi üzərində qüvvətli surətdə şəxsiyyətini göstərdi. Hətta bu tarixlərdə yetişən İmani, Şəmsi, Fükəri, Sadiqi kimi (Şah Abbasın kitabdarı olan Sadiqinin cığatayca yazdığı «Məcmuə-İ-Xəvas» adlı əsərinin yazma bir nüsxəsi İstanbulda Nuruosmaniyyə kitabxanasında (2720) nömrədə müqəyyəddir) ədib və şairlərimiz əsərlərini cığatay türkcəsilə yazmağa çalışmışlar. Bu türkcə ilə Azərbaycanca son əsrlərə qədər bir çox əsər və lüğətlər vücuda gətirilmişdir. (Mirzə Mahmud Mehdi Xanın “Sənglaxı”, Fətəli Qacar Qəzvininin «Bəhcətül-lüğət»i və s. kimi).

Klassik ədəbiyyatımızın bir vəziyyəti-müməyyəzi var: o da hər dövrdə xalqın ictimai həyatından və dolayısı ilə xalq ədəbiyyatından və xalq dilindən qüvvətli surətdə mütəəssir olmasıdır. Əldəki vəsiqələrə görə XIII əsrdən başlayaraq davam edən azəri klassik ədəbiyyatın hər safhasında bunu görmək qabildir. Bilxassə Füzulidən sonra gərək dil və gərək sə sənətə aid sadəlik pek tebarüz etdi. Hətta sırf klassik keçinən şairlər, yalnız məhəlli xalq türkcəsini deyil, xalq ədəbi şəkillərini də

¹ Anadolu səlcuqları dövlətinin rəsmi dili farsı idi. Əcəmcənin bu hakimiyyəti Osmanlı hökumətinin təsisindən sonra da davam etdi. Bu tarixdən sonra 6 əsr qədər qüvvətlə yaşayan Osmanlı klassik ədəbiyyatının bütün təsni fikirləri ədəbi tələqqiləri və lisanə ilə bərabər çox iraniləşdiyini Osmanlı mənbələri də qəbul etməkdədir «Səlcuqlar zamanında Anadoluda türk mədəniyyəti» – Köprülüzadə, «Tarixi-Ədəbiyyat» - İbrahim Nəcmi, «Təcəddüd Ədəbiyyatı Tarixi» – İsmail Həbib).

qəbul etmək məcburiyyətində qaldılar. XVII və XVIII əsrlərin ədəbi məhsulu ilə qərbdən gələn cığatay ləhcələri arasında mütəqabil hülul və nüfuz davam etməklə bərabər – ədəbiyyatımızda hakim olan türkcə məhəlliləşməyə davam edərək, getdikcə iki qonşu ədəbiyyatın nüfuzundan uzaqlaşmağa başladı. Feodal xanlıqlar zamanında belə xan sarayları ətrafında fars dili ilə yaşayan əcəmanə kultürün hakimiyyətinə rəğmən ədəbiyyatda məhəlli türkcə intişar ediyordu. Xanlar hökumətinin süqutunu mütəaqib məmləkətdə artan rus nüfusunun sayəsində rus şivəsindən mütəəssir olan türkcəmizin çizdiyi təkamül xəttində birdən birə bir inhina bəlirdi, son əsrin bədayətində doktor Hüseynzadə Əli Bəylə ədəbiyyata Osmanlı türkcəsi girdi və ədəbi ləhcəmiz təqib edərək gəldiyi uzaqlaşma yolunu, son iyirmi yıl içində Osmanlı ləhcəsinə yaxlaşdırmağa yüz tutdu.

Yuxarıdan bəri yaptığımız qısa təhminləri xülasə edəlim:

XVI əsrin başından etibarən azəri ləhcəsinin hakim olduğu yerlərdə bu ləhcənin ədəbiyyatı getdikcə vüsətini qayb etməyə başladı. Füzulidən sonra İraq və Əlcəzirədə məskun Azəri türk qəbilələri arasında ədəbiyyat tarixini əlaqədar edəcək həmən həmən bir şəxsiyyəti belə zühur etmədi. Bu sıralarda bu ölkə qəti surətdə Osmanlı səltənətinə ilhaq olunduğundan zaman ilərilədikcə buralarda mərkəz hökumətin lisanı birləşməyə yüz qoydu və İstanbul sarayının lisanı burada ədəbi dil mövqəinə keçdi.

Xorasandan Sivasa, Qafqaz dağlarından Bəsrə körfəzinə qədər geniş bir ərazi işğal edən azəri ləhcəsinin (yaxud şərqçi oğuz türkcəsi) yurdu müxtəlif zamanlarda böyük, kiçik müxtəlif hökumətlər sayəsində gah parçalanmaq, gah birləşmək surətilə şəkildən şəkilə girdi. Beynənnəhr ayrıldıqdan sonra bu ərazi daha kiçildi və şərqçi cənubi Qafqaz ilə Şimali İrana inhisar etdi. Bu dəxi 1827 Türkmənçay muahedəsi mucibincə çar hökuməti ilə İran arasında ikiye bölündü və bu tarixi mütəakib azərbaycanlı türklər arasında doğan fikri cərəyanlar iki ayrı hars

və mədəniyyətin təsirilə bir-birindən uzaqlaşan bir hərəkət xətti təqib etməyə başladı. XIX əsrin sonlarına doğru Cənubi Azərbaycanda ədəbiyyat tamamilə infisax etdi və ədəbi sahə yalnız kiçik bir parçaya, şimali qismə (şimdiki Azərbaycan Cümhuriyyətinə) münhəsir qaldı. İştə uzun əsrlərdən bəri (Səlcuqi – Osmanlı türkləri gibi) tarixi bir köprü mahiyyətində bulunan məmləkətimizdə müstəqil bir siyasi həyata nail olamayışımız, milli mədəniyyət və hars sahəsində müntəzəm bir təkamül yolu üzərində yürüməmişə mane oldu və dolayısı ilə milli ədəbiyyatımız, milli dilimiz evicəclı yollar təqib etməklə bu günkü qərbi oğuz ədəbi türkcəsinin yetişdiyi inkişaf nöqtəsinə vasil olmaqda gec qaldı.

Maarif və Mədəniyyət
1926 № 2-3

Türkcənin təkamülü tarixi

(1)

Türkcə bu gün təşəkkül halindədir. Biz də bu dövrün son bir təkamül və böhran safhasında bulunduğunu zənn edirik. Bir əsrdən ziyadə bir zamandan bəri İstanbulda sərf edilən qeyrətlər və himmətlər sayəsində olan dilimizin bu dəfə Bakıda sərf edilməyə başlanılmış olan himmətlərin də yardımı sayəsində artıq az bir zamanda Avropanın canlı dillərindən biri olaraq mədəniyyət dilləri arasına girə biləcəyinə inananlarıdır.

Türkcənin düzəldilməsində kullanılacaq əməli-üsula dair iki məqalə yazdıq. O məqalələrdə bu iş üçün hangi əsaslara diqqət lazım gəldiyini hulasətən göstərdik. Bu fikirlərin mücərrəd və indi mütalilərdən ibarət deyil, bəlkə də çox əsaslı elm nəzəriyyəsinə istinad edən və bu nəzəriyyələrlə izahı qabil olan həqiqətlərdən olduğunu göstərmək üzrə də iki məqalə yazacağıq. Bu məqalələrin birində türkcənin tarixi təkamülünü, ikincisində də sadələşməyə başladığı zamandan bəri keçirdiyi safhaları izah edəcəyik. Əvvəlki 2 məqalədə müdafiə etdiyimiz elmi fikirləri, bu iki məqalədə nəzəri və elmi təşrihat bir qat daha qüvvətləndirəcək olduğunu zənn etdiyimiz üçün bununla Azərbaycanda bu gün fikirləri əhəmiyyətlə işğal etməkdə olan dil məsələləri xüsusundakı məsələyə kiçik bir yardımda bulunmuş olduğumuza kəamiliz.

Bu son safhanın nədən ibarət bulunduğunu anlamaq və türkcənin bu günkü halini iyi görmək üçün onun tarixi təkamülünə bir göz atmaq da əlzəmdir.

Dil, ictimai bir müəssisədir. İctimai müəssisələrin təkamüllərini izah etmək üçün kullanılacaq ən iyi üsul isə materyalist ictimaiyyətin son qoymuş olduğu üsullar, başqa bir ifadə ilə tarixin materyalist təkamülünə aid prinsiplərdir. Bu gün ictimai hadisələri tarixin bütün təkamülünü, cəmiyyətin və

müəssisələrin bütün istihalələrini ən iyi, ən açıq, ən doğru bir surətdə izah edən üsul da bu üsuldur. Aşağılarda görəcəyiz ki, aynı üsul türk dilinin bu günkü halını da ən gözəl izah edən, onun keçmişini olduğu qədər, gələcəyini də bütün açıklığı ilə göstərə bilən bir üsul oluyor.

Biliyoruz ki, hər dil sərfi-ictimai bir müəssisə olmaq etibarilə doğrudan doğruya cəmiyyətə tabedir. Ədəbiyyat və ümumiyyətlə gözəl sənətlər, (Kafkasyada hələ «sənayei-nəfisə» və ya «sənayei-bədiyyə» tərkihi kullanmaqdadır. İstanbul çoxdan bəri bu təbiri «Güzel sanatlar» təbirinə çevirərək, türkləşdirmişdir. Bu istilahın burada da aynı tərzdə kullanılması nə qədər iyi olur) bədii zövq, din, əxlaq, iqtisadiyyat kimi ictimai müəssisələr hər hangi bir cəmiyyətin hər hangi bir dövrdə yaşadığı həyat şərtlərinə bağlı olur. Və bunlar da digər bir takımların təsirləri altında təkmil edib şəkildən şəkilə girdikcə dil, ədəbiyyat və ilx. bu ictimai müəssisələrdə şəkildən şəkilə girər. Dünənki insanlarla bu günkü insanların dilləri arasındakı fərqləri, bunların səbəbləri, bu səbəblərin doğurduğu təkamülü maddiyətçi tarix nəzəriyyəsi bütün nəzəriyyələrdən daha açıq, daha çabucq və daha doğru olaraq həll və izah ediyor. Buna binaən türkcənin də təkamülünü və keçirdiyi istihalələri bu nəzəriyyə ilə pek kolay izah edə biləcəyiz.

Ancaq burada bu əsas məsələyi izaha başlamazdan əvvəl kisa bir istitrad yapmaq lazımdır.

Bir vaxtlar bizim aramızda İstanbulda hökm sürmüş olduğunu pek iyi xatırladığım və şimdi də Kafkasiyada qüvvətlə varlığına diqqət etdiyim bir fikir vardır ki, əgər bu fikir doğru olmaq lazım gəlsə, inanmaq zəruri olacaqdır ki, çox əski zamanlarda saf, xalis, mükəmməl bir millətin hər türlü ihtiyacatını ifayə əlverişli bir türk dili var imiş də sonra bunu türklər unutmuşlardır.

Bundan dolayı türkcəyi düzəltmək üçün bu əski dilə doğru getmək, onun qeyb olan kəlimələrini bərabər meydana çıxarmaq, türkcəyi «yenidən yapmaq» fikri gibi tarixin həqiqətlərinə

qarşı laqeyd qalan bir fikir meydana çıxıyor. Bu fikir nəhayət kəlimə yoxluğundan dolayı çarəsiz qaldığımız zamanlarda bizi «kəlimə uydurmaq» gibi qərib hərəkətlərə sövq ediyor. Halbuki türkcənin tarixini və bilxassə təkamül tarixini göz önünə alınca bunun nə qədər yanlış olduğunu görmək qabildir. Nitəkim bu məqaləmiz bu fikrin yanlışlığını çox aydın olaraq meydana qoyacaqdır.

* * *

Türklərin ictimai tarixləri də, ədəbiyyat tarixləri də, dil tarixləri də bu günə layiq olacaq dərəcədə əsaslı və dərin bir şəkildə hənüz yazılmamışdır. Pek yaxın zamanlardan bəridir ki, İstanbul darülfünunu maiyətində bu tərzdə mesaiyəyə ciddi surətdə başlanılmış bulunuyor. Hənüz ikmalından uzaq bulunmaqla bərabər pek iyi görə biliyoruz ki, bu mesaiyə-alimə qüvvətli və binaənəleyh nəticə haqqında çox ümidverici bir şəkil və mahiyyətdədir.

Məsələ, türklərin ictimaiyyət tarixləri ilə məşğul olan İstanbul darülfünü sabiq ictimaiyyət professoru Ziya Gök Alp Bəy gərək kendisinin kullandığı üsul, gərək fikirlərinin mühüm bir kısmına tərəfdar olmamaqla bərabər təslim edərız ki, çok yüksək bir elm görüşülə bu tarix içində dolaşib gidiyor. Aynı darülfününün türk ədəbiyyatı tarixi professoru olan Köprülüzadə Fuad Bəy də böyük bir himmətlə ədəbiyyat tarixinin bütün xırda materiallarını toplamaya və bunlardan diqqətli bir tərtib vücuda gətirməyə çalışıyor. Şimdiyə kadar nəşr etdiyi tətəbbü türk ədəbiyyatı tarixinə aid bir sistem qurmaq istəyənlər üçün çox qiymətli əsaslar təşkil ediyor. Türk dili üzərində uğraşan mütəxəssislər daha çoxdur. Validə Çələbi, Nəcib Asım, Hüseyin Kazım, Sameh Rifət gibi mütəxəssislərin nəşr edilmiş və edilməmiş çox qiymətli tədqiqləri vardır. İstanbul darülfününün bilxassə şu son on sənə zərfindəki mesaiyəsi çox qiymətli olmaqla

bərabər hənüz şərkiyyatın ən az işlənmiş bir mövzui olan sistemli və geniş bir türk mədəniyyət tarixini təşkil etməyə kafi deyildir.

Ancaq biz burada türkcənin tarixi təkamülünə çox ümumi bir baxışla baxacağımız üçün bunda böyük bir çətinlik də yoxdur.

Hər hangi bir cəmiyyətlə bərabər ölənlər o cəmiyyətin istihlalərilə şəkildən şəkilə girərkən çox əski zamanlardan bəri sinif mücadilələrinin şəkillərinə görə bir təkamül təqib etmiş və cəmiyyətin müxtəlif mənfəət təbəqələrindəki fərqlər, ixtilafatlar dillər üzərində təsir göstərmiş olduğu aşikardır. Türkcənin təkamülünü də bir tərəfdən türk cəmiyyətinin ictimai şəraiti və sinif mücadilələri, digər tərəfdən son əsrlərin yeni şərtləri pek gözəl izah edə bilər. Bu etibarla türkcənin təkamül tarixini Osmanlı, Azəri ləhcələrinə görə şu dövrlərə ayırmaq qabildir.

İslamdan əvvəlki türkcə

İslamdan sonrakı türkcə

Osmanlı imperatorluğundan sonra türkcə

XVIII əsrdən bəri türkcə.

Bu dövrləri materialist üsulu ilə bərabər tədqiq edəlim:

Bir millətin dilini o millətin ictimai həyatına hakim olan maddi şərtlərin yapacağı həqiqəti düstur olaraq qəbul edincə ki, tarix və ictimaiyyət elmlərinin bu günkü halları ilə və bilxassə tarixi materyalizm fəlsəfəsinin qoyduğu həqiqətlərə görə bunu inkar etmək, hətta bu günkü idealist alimlər üçün belə qabil deyildir. Birinci dövrdə türkcə bir əşirət dilidir. Bir əşirət həyatı nə qədər sadə, saf, ibtidai isə türkcə də o qədər sadə, saf və ibtidaidir. Bu həyata hakim olan maddi şərtlərin icab etdiyi dərəcədə kəliməsi vardır. Burada yalnız kəlimə sahəsində qalacaq olursaq, görəcəyimiz şey yalnız əşirət türkcəsindəki kəlimələrin azlığıdır. Şurası muhakkəkdir ki, türkcənin türklərin islam cəmiyyətinə girmələri hadisəsindən əvvəlki şəkli nə olursa olsun, nəhayət bütün mənasilə bir əşirət türkcəsindən və binaənəleyh əvvəla qayət məhdud kəlmələrdən mürəkkəb və sonra da bilxassə daha əski zamanlarda hər türlü sinif

fərqlərindən azadə bir dil olduğunda şübhə ediləməz. Türklərin əski mədəniyyətinə aid şimdiyə qədər əldə edilmiş və daha da əldə edilməsi muhtəməl kəşfiyyat hər nə olursa olsun, türklərin islam mədəniyyətinə girməyə başladıkları zamanlarda kullandıqları dil, ümumiyyət etibarilə işlə böylə bir əşirət türkcəsindən ibarətdi. Bu gün əlimizdə belə «Kutatku Bilikdən» daha əski olmaq surətilə uzun və müntəzəm yazılmış türkcə bir dil nümunəsinə malik deyiliz. Bu işə türklərin islam mədəniyyəti ilə təmaslarından sonrakı dövrə aid bulunur ki, bu dövr də əşirət hayatı içində aristokrasisi çıxmaya və binaənəleyh həyatda peyda olan sinif fərqlərinin tədrici bir surətdə dilə də girməyə başladığı görülür. Ancaq «Kutatku Bilik» hər haldə türkcənin ən bəsit və ibtidai bir nümunəsidir. İçində ərəb və farsı kəlimələr qayət az, miqdarca yüzlərə varmadığı muhakkakdır. Fakat yenə muhakkakdır ki, «Kutatku Bilik»də kullanan türkcə kəlimələrin də miqdarı azdır. Əgər bu kəlimələri saymaq gibi bir təcrübəyə girişildiyi fərz edilsə, o tarixlərdə türkcənin kəlimə nöqtəyindən zəngin olmadığı pek açıq bir surətdə gözə çarpar. Bunun böylə olmasından daha təbii nə təsəvvür edilə bilər. Həyat o qədər bəsitdir ki, ona aid hadisələrin ifadəsi üçün, təsadüf ediləcək kəlimə etiyacının azlığını izaha lüzum olamaz. Şu halda, məsələ bu günkü türkcəyi zənginləşdirmək üçün əski zamanların türkcəsinə getmək lazım gəlsə, əlimizə keçə biləcək olan ən təmiz türkcə nümunəsi olan, «Kutatku Bilik» bizə bugünkü kəlimə ehtiyaclarımızın yüzdə birini belə təmin edəməz.

Bu təqdirdə daha zəngin bir türkcə aramaq üçün «Kutatku Bilik»dən daha sonrakı bir dövrəyə keçmək, tədqiqatımızı bu dövrənin dili üzərində yapmaq zəruri olur. Bu dövrə də türkcənin təkamülündə bizim üçün tarixən məlum olan zamanlara aid olmaq üzərə ikinci dövrəyi təşkil edər. Bu dövrə də türklərin islam mədəniyyəti içinə girib orada birləşdikləri zamanlara təsadüf edər.

Bu ikinci dövrəyə aid türkcə əsərlər, yəni türk dili nümunələri uzun zaman üçün heç bir məbzuliyət göstərməz,

bunun səbəbi də türklərin islam imperatorluğu içində yer tutaraq bu mədəniyyəti təmələ başladıkları sıralarda bir tərəfdən ərəbcə, digər tərəfdən farscanın təsirləri altında qalmalarıdır. Abbasiyə imperatorluğuna qarışan yaxud bu imperatorluq içindən çıxma bir takım bəyləkləri quran türklər həmişə daima kendi dillərini deyil, ərəb və fars dillərini istifadə edirdilər. Ancaq şu fərq ilə ki, hələ bəsit və saf əşirət həyatı pozulmadığı və əşirət cəmiyyəti içində bir aristokrasi sinifi törəməyə başlanmadığı zamanlarda türkcə yalnız bir türkcədən ibarət bulunduğu haldə, bütün türklərin yalnız bir dilləri mövcud olduğu haldə, bu ikinci dövrdən etibarən türkcədən tədrici surətdə bir ikilik hasil olmaya başlamışdır. Müəyyən bir türk cəmiyyəti, yəni aynı zümrəyə və aynı ləhcəyə sahib bir türk kütləsi islam cəmiyyəti sisteminə görə ilk sinfi ayrılışlar bu dövrlərə aid bulunur və ilk dil fərqləri də buradan çıxar. (İslam imperatorluğuna qarışan, başqa bir təbir ilə onu tədrici surətdə istila edən türklərdə bu sinfi ayrılışların nə zamandan bəri başladığı hələ kəşf ediləməz. Ancaq şuna əminiz ki, türklərdə pədəşahi, yəni patriarxal ailə nizamının bütün qüvvətilə yerləşməsi hər haldə qismən olsun islama girmələrindən sonraya aiddir. Məşhur ərəb səyyahı İbn Bətutənin o zamanlar həyatına aid həmişə yeganə vəsika olan “Səyahətnaməsi”ndən anladığımızı görə türk əşirətləri arasında hələ mədəşahi cəmiyyət nizamının müəssisələri xeyli qüvvətlə yaşamaqda idi. Əşirət bəylərinin və ya hökmdarların bir çox mərasimi kadınlar ilə bərabər yaptıklarını anlayan İbn Bətutənin hekayələrindən anlaşılan bu həqiqətə görə türklər islam cəmiyyətinə, hələ pek geridə olan bir təkamül dövrəsində oldukları haldə girirdilər. Bundan dolayı islama qarışan türklər arasında ciddi surətdə sinfi ayrılışlar zamanı, islamdan çox əski dövrlərdə aramaq doğru olmadığına hökm edilə bilər). İlk zamanlarda türklər islam cəmiyyəti içinə böyük və kəşif kütlələr halində deyil, bəlkə parça-parça münfəridən və ya kiçik zümrələr şəklində girirdilər. Abbasiyə sarayını, Abbasiyə ordusunu və Abbasiyə idarəsini istila edən türklər

islama qarışmış olanların ilklərini təşkil etmək üzərə bu tərzdə gələnlərdən ibarət bulunuyorlardı. Böyük bir qismi müxtəlif səbəblərdən dolayı ocaqlarını tərk edərək əsirət həyatından çıxmış «adsız»lardan mürəkkəb olan bu türklər islam imperatorluqları içində çox mühüm rollar oynamışlar. Fakat əksəriyyətlə kendi ana dillərini unudacaq dərəcədə münfərid qalmışlardı. Tarixin iyicə tanıdığı bütün millətlər arasında dillərinə ən ziyadə sadıq qalmaq, onu hiç bir zaman unutmamaqla məruf olan türklərin islam cəmiyyəti içində də kendi dillərini kayb etməmələri üçün tədricən girməkdə olduqları cəmiyyət içində kəsif kütlələr təşkil etmələri lazım gəlmişdir. Bununla bərabər ərəb dili ilə yazılmış yeni bir İran mədəniyyətindən başqa bir şey olmıyan islam mədəniyyətinin türklərin dillərində çox böyük təsir icra etmiş olduğu da tarixin göz önündə duran bir həqiqətidir.

Türklər və onu təqib edən moğollar islam cəmiyyəti qarşısında Roma cəmiyyətinə qarşı barbarların oynamış olduqları rolunu oynadılar. Tədrici bir surətdə Romayı istila edən barbarlar gibi türklər də İrani, İslam imperatorluğunu istila etdilər və əvvəlcə adsız, kölə, əsgər və mühacir olaraq girdikləri imperatorluq içində yeni-yeni dövlətlər və hətta imperatorluqlar çıxardılar. Bu surətlə islam cəmiyyətinin aristokrasi sinifi də tədrici surətdə türklərdən mürəkkəb olmaya başladı və hər tərəfdə hökm və qüvvət bunların əllərinə keçdi. Bu türklər islam mədəniyyətini qəbul etmişlərdi və istila etdikləri məmləkətləri bu mədəniyyətin hüququna və elminə görə idarə etmək istiyorlardı. Bunun üçün kullandıqları dil də bir tərəfdən ən başda ərəbcə və sonra da ikinci dərəcədə farsca oldu. Bu ikinci dövrdə iki sinifə ayrılmış olan türk cəmiyyəti ta Osmanlı İmperatorluğunun qurulması zamanlarına qədər üç dil kullandı; hakim sinif türkcədən başqa dillərlə hökumət ediyor, məhkum sinif isə əfəndilərdən bir takım kəlimələr almaqla bərabər kendi ana dilini konuşuyordu. Hakim sinif iki zümrədən mürəkkəb idi: ruhanilər ilə bəylər. Əvvəlkilər ərəbcəyi kullanı-

yorlardı. İkincilər isə farscaı kullanmışlardır. Bu surətlə hakim sinifin din dili ərəbcə, idarə, hökumət və ədəbiyyat dili də yenə ərəbcə ilə qarışmış olan farsca idi. Bu hal Səlcuqlara qədər böylə davam etdi. Səlcuq İmperatorluğu yerinə Osmanlı İmperatorluğu gəldikdən sonra da Kiçik Asiyanın Şərç tərəflərində daha uzun müddət öylə davam etdi. Şah İsmail türkcə şeirlər yazmaqla bərabər onun rəsmi şairləri, müvərrixləri farsca, ruhaniləri də ərəbcə oxuyub yazırlardı. Fateh ilə döyüşmüş olan Uzun Həsənin rəsmi dili farsca idi. Onun tarixini yazan türk müvərrixləri doğrudan doğruya farsca yazıyorlar və bu dövrlərdə Şərçdə yetişən pek çox türk şairləri şeirlərini farsca yazdıqları üçün bu gün İran ədəbiyyat tarixinə qarışmış bulunuyorlar.

Səlcuqların son zamanlarına doğru Kiçik Asiyada nüfus pek çox artmış olduğu üçün hökumət işlərində səlcuqlar bir az da türkcə kullanmaya çalışmışlardır. Bu tarixlərdə Konyada fəlsəfə və şeirin ən gözəl nümunələrini meydana qoymuş olan Cəlaləddin Rumi bir türk kütləsi içində farsca yazarkən, nəhayət fikirlərini türkcə olaraq da ifadə lüzumunu duymuş və pek qarib bir kaç beyt də yazmış idi. Ancaq oğlu Sultan Vələd babasının fikirlərini nəşrə davam edərkən türkcəyə bir az daha qüvvət verməyə məcbur olmuşdur. Bununla bərabər Sultan Vələdin türkcəsi də pek əcəmicə, pek zorlama və sənai bir dildir. Demək oluyor ki, bu dövrlərdə türkcə yalnız xalq arasında konuşulmuş, fakat heç deyilsə belə, pek az və fəvqəladə nöqsanlı olaraq yazılmışdır. Bu zamana aid yazılı türk dili nümunələri o qədər azdır ki, türkoloqlar pek çox çalışmış olduqları haldə ancaq bir kaç əsər göstərə biliyorlar. Aynı dövrdə hakim kütlə ilə məhkum kütlə arasında böyük mənfiət ixtilafı vardır. Hakim zalım, məhkum isə çox məzlum idi. Bunlar bir-birlərini sevməzlər. Bir-birlərindən qaçarlardı. Bunun üçün hakim sinif türkcədən nifrət edər. Məhkum sinif də hakim sinifin kəlimələrini müztər qalmadıqca kendi dilinə nəql etməzdi. Binaənəleyh bir türk cəmiyyəti içində yaşayan iki böyük sinif aynı zamanda üç dilə sahib bulunuyordu. Bu dillərin iyi, fakat əcnəbi olanları, hakim

sinifin əlində, çox ibtidai bir haldə kəliməsiz, qaydasız qalmış olan türkcə də məhkum xalq kütləsində idi.

Nəhayət üçüncü dövr gəldi və Osmanlı İmperatorluğu quruldu. İlk dəfə olmaq üzərə Osmanlı İmperatorluğundadır ki, türkcənin dövlət və rəsmi həyat dili olduğunu görüyoruz. İlk dəfə olaraq Osmanlı dövlətində hökumət sinifi türkcə yazmaya məcbur qalınca nə yapacağını şaşırmışdı. Ortada çox bəsit bir əşirət türkcəsindən başqa bir şey yox idi və bu türkcənin də nə kafi dərəcədə kəlimələri, nə də nizam və intizami qaydası və imlası var idi. Bunun üçün uzun zaman Osmanlı İmperatorluğunun rəsmi dili bozuq, qüsürlü, qarışıq bir dil halində qalmış və təcridi surətdə içindəki ərəbcə və farsca kəlimələr çoxalmışdır. Əgər Osmanlı İmperatorluğunun hakim sinifi (Osmanlı tarixinə aid hazırladığımız bir əsərdə bu sinifə Osmanlı Tarixinin bir təbirini istifadə edərək “kapıkulu” sinifi ismini veriyoruz). türklərdən mürəkkəb olsaydı bu dövrdə türkcə təkamül edə bilər, kəlimələri artar, qaydalarına bir intizam gəlirdi. Halbuki İmperatorluqda bu sinif təcridən türkdən qayri millətlərə mənsub insanların istilasına uğradığı və bunlar da türklərə qarşı böyük bir düşmanlıq hiss etdikləri üçün bu dövrdə türkcə uzun zaman heç təkamül etmədi və meydana pek az türkcə kəlimə ilə qarışmış ərəbcə və farscadan mürəkkəb bir dil çıxdı. Bununla bərabər Osmanlı İmperatorluğu türkcənin büsbütün kayb olmasına mane olmaq xüsusunda pek qiymətli bir xidmət görmüşdür. Çünki ötə tərəfdə, Şərqdə azəri türkləri arasında türkcə həməən heç bir zaman rəsmi dil olamamış, yalnız xalq arasında söylənilən və bəzi xalq şairləri tərəfindən pek endər olaraq yazılan çox bəsit bir dil halində qalmışdır.

Bir tərəfdən mollalar ərəbcə oxuyub din kitablarını ərəbcə yazıyorlar. Ərəbcə dua ediyordular. Hökumət dili farsca idi. Bəylərin və xanların mühitlərində bu dil konuşuluyor, bu dil yazılıyordu. Ticarət işləri farsca idi. Ədəbiyyat əksəriyyətlə farsca idi. Xülasə Qərbdə Osmanlı dövlətinin hakim sinifi rəsmi yazı dilində heç olmazsa türkcənin ismini mühafizə etdiyi haldə,

Şərqdə Azəri türkləri arasında din, dövlət və həyat dilləri farsca olaraq qalıyordu. Bu gün hala Kafkasyada tüccarlar arasında kullanılan rəsmi müxabirə dili əgər rusca deyilsə, mütləq farscadır.

Bütün bu qayət müxtəsər və qısa tarixdən şu nəticə çıxarılır ki, XIX əsrin başında türkcənin hali şu şəkildə idi. Osmanlı dövləti içində rəsmi türkcə ərəb və fars dillərinin hakimiyyəti altında boğulub qalmış bir osmanlıca, xalq türkcəsi də aynı surətlə və aynı səbəblərdən dolayı, aynı təsirlərdən mütəəssir olmuş, qayət bəsit və ibtidai xalq türkcəsi, Şərqdə də rəsmi dili doğrudan doğruya farsca və ya ərəbcə olan bir dövlət təşkilatı içində aynı vasıfları göstərən və aynı səbəblərdən dolayı fars ilə ərəbidən çox mütəəssir olan qayət bəsit və ibtidai xalq dili. Bu gün yazdığımız və bir dərəcəyə qədər intizam qazanmış bir türkcə olan dil İstanbulda XIX əsrdən bəri davam edən xeyli mühüm hadisələrin əsəridir ki, çox mühüm hadisələrlə dolu olan bu XIX əsr təkamülünün əhvalı və bu tarixdən çıxarılaçaq nəticələri II məqaləmizdə mövzu bəhs edəcəyiz.

Burada şimdilik şunu söyləməyə lüzum vardır ki, türkcənin başına gələn hallar sırf ona məxsus deyildir. Bu günkü Avropanın heç bir dili yoxdur ki, tarixin və cəmiyyətin təkamülü içində böylə bir sərgüzəşt keçirmiş olmasın, həm də o dərəcədə ki, bu günkü Avropa dillərinin bir çoxunu söyləyən millətlər əski dillərini büsbütün unudaraq yerinə başqa dillər almışlardır. Macarlar, türkcələrindən bir takım kəlimələrlə bir az sərif və bir az nəhv qurtarmışlar və yeni bir dil vücudə gətirmişlər, bulqarlar büsbütün unudaraq bir islav dili (içində əski şəklini aynən mühafizə edən “uyku” kəliməsi gibi bir takım kəlimələr mövcud eston dili də macarca gibi büsbütün ayrı bir dil olmuşdur) almışlar. Yunanların ilk dilləri ilə bu günkü dilləri anlaşılmaz bir fərq ilə bir birindən ayrılmışlar, nəhayət latıncadan çıxan dillərin həmən kəffəsi əskidən büsbütün başqa olan bir takım dillərin yerinə keçmiş yeni dillərdəndir. Bu günkü rusca da ərəb, fars, türk, tatar və sonradan məruf Avropa dillərinin hepsindən

binlərcə kəlimə toplamaq surətilə bu günkü halə gəlmişdir. Çox əski məsələ - bir əsr əvvəlki – zamanlardakı şəklinə nisbətə yenə çox az dəyişmiş olan bugünkü türkcə, bugünkü böhran və anarşidən daha çəbuq qurtulacaq olduğunu zənn ediyoruz. Tarixin maddi şərtlərinin təsiri nəticəsi olan bu hallardan dolayı, bununla bərabər məsələ, fransızlar əski qulların kullandıqları dilə qayıtmayı heç bir zaman xatırlarından keçirməksizin beş əsrdən bəri tədrici surətdə dillərini islah edə edə ona bugünkü gözəl şəklini vermişlərdir. Bizdə də olacaq şey odur!

Maarif və Mədəniyyət,
1923, № 3.

Türkcənin təkamülü tarixi

(2)

Osmanlı İmperatorluğu təşəkkül etdikdən sonra türkcə ilk dəfə olaraq rəsmi bir dövlət dili olmuşdu. Bu dövlət dili tədricən İstanbulda İmperatorluğu idarə edən bir sinifin dili oldu və bu dil ilə bir ədəbiyyat vücuda gəldi. Bu ədəbiyyatın bu dili anlayanlar üçün çox yüksək klassik əsərlər dəxi meydana qoymuş olduğu şübhəsizdir. Ancaq bu dil, pek qarib kalitə halində idi. Məsələ XVIII əsrin son sənələrində İstanbulda Keçəçizadə Azad Mollanın yazdığı dil şöylə bir dildi: «bədiza səbəb vücudi - pədən, yəni cədd əmcədd-i muhtərəmin əsli qiblə-təlüşşaq olan mədinei- Konyada bir keçəçinin dəstgahi-səlbindən mənsux olub qaliba bin yüz tarixində»... (Zənn edilməməlidir ki, bu hal yalnız Osmanlı türkcəsinə məxsusdur. Hər tərəfdə, bilxassə azərilər arasında da, türkcə uzun zamanlar, XIX əsrin başlarına doğru aynı mahiyyətdə bir türkcə idi. Hicrətin onuncu əsrində türk ədəbiyyatının ən böyük abidələrini qurmuş olan Füzuli Osmanlı və Azəri şivələrinin bütün xüsusiyyətlərini bir araya toplamış bulunmaq etibarilə o tarixlərdə türkcənin mahiyyət və bünyə etibarilə hər iki tərəfdə də nasıl aynı haldə olduğunu göstərməyə xidmət etmişdir. Çox məşhur «Şikayətnamə»sinin üslubi ilə Keçəçizadənin üslubi arasında, dil etibarilə hiç bir fərq yoxdur. Füzulidən sonra gəlmiş olan Azəri şairləri də ta Vaqif və Seyid Əzimə qədər dillərində aynı xüsusiyyəti mühafizə etmişlərdir. Şu fərq ilə ki, Azərbaycanda həyat və idarə dili daima farsca olduğu üçün türkcə daha az işlənilmiş və ədəbiyyat dili daha az intişar etmiş, qüvvətlənməmişdir. Bunun üçün tarixin yeni şərtləri, yəni çarlığın istilasası Azərbaycandakı türkcəyi əzməkdə kolaylıqla müvəffəq oldu).

Görülüyor ki, şu uzun cümlədə doxsan qədər kəlimə olduğu haldə içində türkcə olaraq ancaq bir iki kəlimə gözə

çarpar. Şübhəsiz ki, o tarixdə hər kəs böylə yazıyordu. Ancaq Azad Molla zamanının ədibi olduğu üçün onun yazdığı dil zamanının yüksək ədəbiyyat dili bulduğunda da şübhə yoxdur. Bir tək məziyyəti varsa, o da türkcə cümləsinin sərf və nəhvini büsbütün kayb olmamasına xidmətdən başqa bir şey deyildir. Nitəkim öylə də olmuşdur. Ancaq zənn edilməməlidir ki, bu ədəbiyyat Osmanlı kapıkulu cəmiyyəti xaricində oxunan bir ədəbiyyat idi. Həyır; bu ədəbiyyatı yazan və oxuyan sinif xaricində xalqın da bir ədəbiyyatı vardı. Ancaq bu ədəbiyyat nəhayət bir xalq ədəbiyyatı halində qalıyor, ya heç yazılmıyor, yaxud da yazılsa belə bəsit və ibtidai bir ədəbiyyat nümunəsindən iləri gedəmiyordu.

XIX əsr başlamaq üzərə olduğu sıralarda kapıkulu türkcəsi, yaxud osmanlıca işte bu haldə idi. Bu gün yazdığımız dil də bir bu çox əsr qədər əvvəl bu haldə bulunan bir qəzet, molla dilindən çıxmışdı.

Bu tarixlərdə bir də Azərbaycana baxalım. O tarixlərdə azəri türkləri arasında dərəbəyliyi dövrü hökm sürüyordu. Bu dövrün də kendisinə məxsus bir kapıkulu cəmiyyəti vardı. («Kapıkulu» təbirini biz Osmanlı tarixindən çıxarıyoruz. Ancaq osmanlılardan əvvəl də bu təbir var idi, nitəkim Osmanlı İmperatorluğu xaricində də bu təbir türklər arasında kullanılmışdır. Azəri şivəsindəki «qulluq», «qulluqçu» kəlimələri oradan gəlir. Kapıkulunun nasıl bir sinif olduğu bəhsinə gəlincə, bunun haqqilə izah və təsvirini hazırlamaqda olduğumuz «Türkiyə tarixinə materyalist bir baxış təcrübəsi» ünvanlı əsərə buraxmaq zəruridir. Burada yalnız şu qədər söyliyə biliriz ki, kapıkulu ümumiyyətlə ilk və orta tarix dövrlərinin əsgəri imperatorluqlarını idarə etmiş olan sinifdir. Bu sinifin müməyyəz dakiklərindən biri, həməən daima, namına idarə etdiyi millət kendisindən qeyri-millətlərə mənsub olmaqdır. Bunun üçün, məsələ Roma İmperatorluğunda latınlardan qeyriləri, bilxassə son dövrlərdə cörmenlərdən, Abbasiyə İmperatorluğunda da türklərdən və Osmanlı İmperatorluğunda

da bir zamanlar əksəriyyətlə yunanlardan, hər növ islavlardan və sairədən mürəkkəb olmuşlardır. İqtisadi bünyəsi itibarilə də bu sinifi «mülkədar olduğu üçün hökumətə sahib deyil», «mülkədar olmaq üçün hökumətə hakim» surətində təvsif edə bilərik. Dərəbəyliyə dövründə bu təşəkkülün dərəcə dərəcə kiçik nümunələrinə təsadüf edilir).

Ancaq şu fərq ilə ki, Osmanlı İmperatorluğu gibi bir kapıkulu imperatorluğunda bu cəmiyyət, mərkəzi və yüksək bir qüvvətə dayanan geniş bir təşkilat sisteminə sahib olduğu haldə dərəbəyliyə dövründə bu cəmiyyət kiçik mərkəzlər ətrafında toplanmış və parçalanmış bir haldə bulunur.

Bunun üçün Osmanlı İmperatorluğunda olduğu gibi yüksək və klassik mərkəzi bir kapıkulu ədəbiyyatı vücadə gələməz. Dərəbəyliyə dövrləri hər məmləkətdə elmin, ədəbiyyatın, fənniyyatın (texnikanın) zəifliyi ilə gözə çarpar. İqtisadi qüvvətlərin kiçik kiçik mərkəzlər ətrafında parçalanması nəticəsi olan bu hal, bəylər ətrafında toplanan kapıkulları arasında elm və ədəbiyyatın yüksəlməsinə maneədir. Bir kapıkulu imperatorluğunda isə cəmiyyətin mərkəzi təşkilatı kendi ətrafında yüzlərcə alim, ədib, şair, fənn adamı toplar. Bu surətlə zəngin bir ədəbiyyat vücadə gətirir. Halbuki bir dərəbəyliyə kendi ətrafında böylə bir mahiyyət vücadə gətirə biləcək dərəcədə iqtisadi qüvvəti haiz olamayacağı üçün tarixin bütün «feodalizm» dövrü elm və ədəbiyyat fəqirliyi ilə təməyyüz edər. Böylə zamanlarda şairlər və ədiblər çıxsa da, bunlar daima yalnız qalırlar və vücadə gətirdikləri əsərlər bir geniş kultür yapabilecək dərəcədə ətrafa yayılamaz. İştə bilxassə bu maddiyətçi səbəbdən dolayı bəhs etdiyimiz tarixlərdə azəri ədəbiyyatı, mahiyyət etibarilə Osmanlı ədəbiyyatından əsla ayrı olmayan və kəmiyyət etibarilə geniş və müntəşir bir kultür yapmaya müsaid bulunmayan bir takım münfərid hərəkətlərdən ibarət qalıyordu. Bununla bərabər o tarixlərdə azəri türklərinin də geniş bir xalq ədəbiyyatları vardı və bu da Anadolu türklərinin xalq ədəbiyyatından heç də başqa bir şey deyildi.

(Əlimizdə bulunan bir azəri xalq şairləri məcmuəsində gördüyümüz şairlərdən bir çoxu Anadolu köylüsünün də şairləri olduğuna diqqət edirik. Ayni şeir, həmən ayni kəlimələr, ayni şivə, ayni vəzn. Arada yalnız iki köylü ləhcəsinə aid pek məhdud bəzi kəlimə fərqləri gözə çarpıyor). Nitəkim kapıkulu ədəbiyyatı ayni xüsusiyyəti haiz bulunuyordu. Yalnız bu ikincisi, qüvvətli, müntəşir bir halda bulunduğü haldə, xalq ədəbiyyatı kendisinə məxsus sahə içində bundan xalq ədəbiyyatlarına məxsus qüvvəti haiz idi. Fakat yalnız o qədər şəhərli ədəbiyyatı arada sırada müstəsna bir yüksək bir kaç şairə rəğmən ayni haldə qalıyordu. Çünki rəsmi dil farsca, ticarət dili farsca, hətta tarix və ədəbiyyat dili farsca və ancaq din, molla, axund dili ərəbcə idi.

* * *

Mədəni dünyanın bu günkü dillərini burjuaziya sinifi yapıdığını biliyoruz. Bu sinifi həyat, iqtisadi iş bulumu sərü-sərmayə çıxarmışdır. Bu sinif kendilərinə hakim olan dərə-bəyləri sinfinə qarşı istehsalçı xalq ilə birləşmiş, onun qüvvətli kütləsinə dayanaraq orta tarix dövrü fənalıqlarını islah etmək şüarilə çalışaraq bir şəhərlilər mədəniyyəti vücuda gətirmişdir. Bu mədəniyyət bu gün gördüyümüz həyatın hər sahəsində və hər şöbəsində olduğu gibi dillərdə də kendisini göstərdi. Həyatın təsirlərini aynən alan dillər və ədəbiyyat bütün şu bankalar, dəmir yolları, ticarət şirkətləri gibi hep burjuaziya sinifinin əsəri olduğuna görə türklərin də bu günkü Avropa dilləri gibi bir dilə sahib olmaları üçün türklər arasında da burjuaziya həyatının hərəkətlərinə və təsirlərinə baxmaq lazımdır.

Bu nöqtədə Osmanlı türkləri ilə Azəri türkləri XIX əsrdən etibarən ayrı-ayrı istiqamətlərə gedən qayət sürətli bir təkamül keçirmişlərdi. Şimdi bir də bu təkamülləri təqib edəlim.

Osmanlı İmperatorluğunda şu təkamül bu surətlə keçmişdir. Avropa burjuaziyası imperatorluğu parçalamaq

siyasətini güdmüş olduğu üçün, Türkiyədə türklər içindən bir burjuaziya sinifi çıxamadı. Çünki Avropa burjuaziyası türklər əleyhinə, ya türk olmıyanlarla, qreklər başda olduğu haldə xristianlar və yəhudilərlə ittifaq etmiş olduğu üçün Türkiyədə burjuaziya sinifi qeyri-türklər və bilxassə qeyri-müslümlər arasında təşəkkül etdi. XIX əsrin başlamaq üzrə olduğu sıralarda belə, qismən kapikulu cəmiyyətinin bir parçası halində yaşayan qeyri müslüm mülkədarlar sərhədlə ondan tamamən ayrılaraq burjuaziya yerinə keçdilər. Fakat buna müqabil kapikulu cəmiyyəti içində və türklər nöqtəyi-nəzərindən başqa bir hadisə oldu: çoxdan bəri içinə yabancı ünsür girəmədiyi üçün yavaş yavaş türkləşməyə başlayan kapikulu, müvaqqat bir zaman üçün olsun kendi həyatını qurtarmaq məqsədilə, əsasi islahata girişərək, xalqa doğru getmək, ona yaxlaşmaq, hətta onunla ittifaq etmək ehtiyacını duydu. Avropa burjuaziyası Osmanlı İmperatorluğunu parçalamaq üçün qeyri-türklər və bilxassə qeyri müslümlərlə ittifaq edərkən, Osmanlı İmperatorluğunun parçalanmasında kendisinin ən böyük fəlakətini görəndə kapikulu da həyatını müdafiə etmək üçün türk kütləsilə ittifaq etmək istədi. Ancaq bünyəsi, mahiyyəti, iqtisadi təşəkkülü böylə ittifaqa imkan vermədiyi üçün bu günə qədər bunda müvəffəq olamamış, xalq ilə kapikulu arasındakı boşluq bir türlü doldurulamamışdır. Fakat bu da o demək deyildir ki, kapikulunun bu qeyrəti büsbütün təsirsiz qalmışdır: bəlkə Tənzimat dövrü deyə məşhur olan və XIX əsr ilə bərabər başlayan islahat dövrü kapikulunun Avropayı təqlid xüsusunda pek ağır şəkillərlə savaşmasına mucib oldu və bunun nəticəsində Avropa burjuaziyasının vücuda gətirdiyi mədəniyyət ruhi və əsası ilə deyilsə belə – çünki bunun ruhunu təşkil edən iqtisadi cəhəti bu təkamüldə əksik idi – heç olmazsa şəkli ilə təqlid edildi. Bundan yüz on sənə qədər əvvəl İstanbulda Avropa üsuluna görə bir Tibbiyə məktəbi qurulmuşdu. Sonra Avropanın əsgəri təşkilatı ədalət, idarə və maarif üsulları da təqlid edilməsi nəticəsi olaraq bir-biri ardınca bir çox ali məktəblər vücudə

gətirildi. Əsgəri və sivil mühəndis yetişdirmək üçün mühəndis, yeni tərzdə idarə məmurları yetişdirmək üçün mülkiyyə, Avropa üsulunda ədalət mevzi edəcək hakimlər yetişdirmək üçün hüquq məktəbləri kimi ali və nəhayət Avropa tərzində maarif nəşr etmək üçün də yeni tərzdə birinci və ikinci dərəcələrdə məktəblər, darülmüəlliminlər və ən sonra da bundan təqribən iyirmi beş sənə əvvəl, bütün şöbələr ilə bir darülfünun vücudə gətirildi. Bu darülfünunun tibb və hüquq şöbələri zətən pek çox zamandan bəri də vardı.

Bütün bu qeyrətlər – həqiqəti açıq söyləməyi sevərim – iqtisadi bir quruluşdan ruh almadığı üçün nəhayət şəklin təqlidindən daha iləriyə gedəməyən bir dəyişiklik nəticəsindən başqa faydə vermiyordu. Bunda şübhə yoxdur. Ancaq şu cəhət də bir muhakkakdır ki, Avropa elm və sənətinin bütün şöbələri Türkiyəyə də girməsi üçün kafi idi. Nəhayət 1915 inqilabından təqribən 15 sənə əvvəl o da oldu.

Son 30 sənə içində kapıkulunun son bir zümrəsi Avropa ilə və Avropa darülfünunları ilə çox sıxı surətdə təmasa girişdi. Avropa dillərinin həməən hər türüsü elmləri və ədəbiyyatları ilə bərabər kapıkulunun bu son zümrəsi arasında sürətlə yayıldı və nəhayət bu hal İstanbul türkcəsi üzərində böyük təsirlər buraxdı. O qədər ki, bu gün o türkcə ilə biz Avropa darülfünunlarında söylənilən və yazılan ən incə, ən dərin fikirləri və hissləri söyləməyə və yazmağa müvaffaq oluyoruz. Hənüz bu, təşəkkülünü qəti olaraq tamamlamış deyildir. Fakat o əski faciəli əsirlik halindən çıxaraq, sağlam və canlı bir dil olmaq yoluna girmişdir. O sayədədir ki, bu gün heç bir ərəbcə və farsca tərkib kullanmaqsızın bu dillərin kəlimələri üzərində türkcə sərf və nəhvin hakimliyini göstərərək, ən incə və ən dərin elm məsələləri haqqında səhifələr yazabiliyor və saatlarca söz söylüyə biliyoruz. Bu iyi bir təkamüldür. Şimdi bir də bu təkamülü Azərbaycan tərəfindən tədqiq edəlim; Osmanlı İmperatorluğu içində bu təkamül vücud bulmaya başladığı sıralarda Azərbaycan da Çar İmperatorluğunun istilasına

uğruyordu. Bu istila azəri türkləri arasında ictimai iqtisadi və mədəni şərtlərin sürətlə dəyişməsinə səbəb oldu. Rusiya içində iqtisadi fəaliyyəti tədricən burjuaziya əlinə keçirməyə başlamış olduğu üçün Kafqasiyada da həyat onların təsiri altına düşdü və azəri türkləri içində bir burjuaziya sinifi törədiyi görüldü. Türkiyədə qeyri-müslümlər içində törəyən burjuaziya sinfinin dili nasıl fransa dili olmuşsa (Fihəqiqə Türkiyədə rumlar, ermənilər, yəhudilər kendi aralarında əksəriyyəti fransızca konuşurlar və fransızca yazarlar). Kafkasyada da türklər arasında törəyən burjuaziyanın dili o sürətlə rus dili olmaya yüz tutmuşdur. Şu fərqlə ki, Türkiyədəki qeyri-müslümlər arasında bu təkamül çox tədrici olmuş və onlar ötdədən bəri kapikulu cəmiyyəti içində yarı burjuva bir mahiyyət tutduqları üçün kendi dillərini büsbütün ihmal etməmiş olduqları haldə Azərbaycanda, bilxassə Baku neftlərinin təsiri ilə qayət az bir zamanda, qayət sürətlə törəmiş olan burjuaziyanın yeni nəslə və onlarla bərabər məmur zümrəsi anadilini büsbütün kənarə buraxmışdır.

Fakat, Rusiya bununla da qalmamışdır: Azərbaycan burjuaziyası hökmü altına girmədiyi sıralarda, yəni dərəbəyləri dövründə türkcənin az çox həyatda bir yeri varkən dərəbəyləri və onların yanlarındakı kapikulları hökm və iqtidardan düşdükcə, yəni bu sinif həyatdan silindikə türkcənin də sürətlə qiymət və əhəmiyyəti düşməyə, bunun yerinə rus idarə təşkilatının ətrafına dağıtmaqda olduğu rusca çıxmaya başladı. Bu aynı zamanda azəri türkcəsində kəlimələrin azalmasına da mucib oluyordu.

Türkcənin həyatda, elmdə, ədəbiyyatda çox az, adətə istisnayı denəcək bir dərəcədə az kullanılması nəticəsi olan bu hal Azəri şivəsinin kendi tarixi xüsusiyyətləri içində təkamülünə mane oldu. O qədər ki, bu gün əski azəri şivəsini klassik şəkllilə düzgün olaraq yazan bir şəxsə həməən həməən heç təsadüf edilmiyor.

Bir tərəfdən bu təkamül vükua gəlirkən, digər tərəfdən də Osmanlı ədəbiyyatında bir əsrdən fazla zamandan bəri meydana

gələn seri və mütevali inqilablar azərilər arasında da təsirini göstərdi. Məsələ, ən orijinal olmaq üzərə ən son zamanlarda gəlmiş olan Sabir bütün şeirlərində əsas etibarilə Osmanlı ədəbiyyatındakı hərəkatləri təqlid etmişdir. Onda Kamaldan, Əkrəmdən, hətta Nacidən bir çox şeylər vardır. Bu təqlid 1915 inqilabından sonra başlayan ədəbi hərəkatlər arasında büsbütün iləri getdi və nəhayət Azərbaycanda da türkcənin ilərlədiyi görüldü. Fakat ilərləyişi əsnasında çox az fərq bulunmasına rağmen yenə kendisinə məxsus orijinal bir xüsusiyyəti olan azəri şivəsi, xüsusiyyətindən xeyli kayb etmişdir. Çünki bu şivə kendi kendisinin tarixindən işlənilərək deyil, o tarixin sahfalarından bir qisminin kayb etdikdən sonra yenidən və doğrudan doğruya təqlid edilərək canlanıyordu.

* * *

İştə türkcənin XVIII əsr ortasından sonra hangi ictimai şərtlər içində və nə surətlə təkamül etdiyini bu surətlə xülasə edə bilərik. Bu ancaq ilk ümumi bir fikir verə biləcək çox ümumi bir xülasədir. Bununla İstanbul şivəsinin müxtəlif təkamül sahfalarını görüb anlamak qabil olamaz. Yalnız təkamülün ümumi seyri haqqında bir fikir edinə bilər. Halbuki türkcənin bu günkü halini anlamak üçün bu təkamül sahfalarının də ətrafıca tədqiq edilməsi lazımdır. Ancaq bu sayədədir ki, dilimizin son əksiklərinin də düzəldilməsinə və bu surətlə Avropanın ən gözəl dillərindən birinin vücudə gətirilməsinə – çünki türkcə Avropa dillərinin içində tərəqqiyə ən ziyadə müstəid olanıdır – imkan hasil olacaqdır.

Gələcək məqalələrimizdə də İstanbul şivəsinin XIX əsr başından bəri keçirdiyi müxtəlif təkamül sahfalarını, kabil olduğı qədər geniş bir çərçivə içində tədqiq edəcəyiz.

*Maarif və Mədəniyyət,
1923, № 4-5*

Ümumi ədəbi türk dili məsələsi

Türkoloji qurultayının ən canlı məsələlərindən biri ədəbi dil məsələsi idi. Əsas məruzələrdə bu məsələyə öylə yaxından təmas edilmədiyi halda məruzəçilər və sonra oratorlar bu xüsusda ortaya canlı bir mübahisə çıxardılar. Anlaşıldı ki, qurultay nümayəndələri məsələ ilə çox əlaqədardırlar. Bütün insan yığınlarının və sonra bütün insanların məfkurə və qayələrini yaşamış və yaşama quruluşlarını birləşdirmək istəyən sosializm insanların dilcə də yaxınlaşmasını və hətta birləşməsinə arzu etməklə çox təbii bir hərəkətdə bulunmuş olur. Böyləcə türklərin də bir dildə konuşması sosializm üçün bir qayə ola bilər.

Fakat, bu gün bu mümkünmü, deyilmi? Bən bu məsələ üzərində durmayacağam. Bən türk ümumi ədəbi dilinin müxtəlif zamanlarda və ictimai şəraitə görə aldığı vəziyyəti tədqiqə çalışacağam. «Bu günki şərait içində ümumi türk ədəbi dili yaratmaq qətiyyəni mümkün deyildir. Bu bir xəyaldır» deyən yoldaş Nemət Həkim ümumi ədəbi dili üç nöqtədə aramışdır:

Sərfdə birlik

Yazıda birlik

Ədəbiyyatda birlik

Bu üç maddə üzərində bəyani-mütaliə edərək, əvvəla türk ölkələrinin bu günkü fonetik və morfoloji qanunlarının biribirinə uymadığını, binaənəleyh sərfdə birliyin imkansız olduğunu söylədi.

«Türklər arasında latınca, rusca, ərəbcə yazılar işləndiyinə görə yazıda birlik yoxdur» dedi.

Ədəbiyyatda da birlik bulunmadığını söyləyərək, yuxarıki hökmünü çıxardı. «Ümumi ədəbi dil olmaz» dedi.

Digər bəzi nümayəndələr isə qəti və elmi dəlil göstərməksizin «olur» hökmünü verdilər.

Əlbəttə bu məsələyə bir elmi məsələ kimi baxanlar təmayüllü və ya hissi bir nöqtədən yanaşmazlar. Məsələyə obyektiv bir nəzərdən baxmaq və mümkün olduğu qədər onu tarixi həqiqətlərin işığı altında aydınlatmaq lazım. Əvvəla düşünməli ki, ədəbi dil nədir?

«Ədəbi dil» və ya «qeyri ədəbi dil» təbirləri bir az çətin anlaşılan sözlərdən biridir. Ən əvvəl ümumi mənasında türk dili var. Bu dil əsas sərfi qanunlar ilə birləşən və ümumi türklərə şamil bir fikir alış veriş vasitəsidir. Bu türk dilinin bir kökdən çıxma olduğunu zənn etmək bugünkü elmi nəzərlərə münafi olmaz.

Bu dil ilə konuşan xalqlar bilxassə Asiyanın müxtəlif yerlərində, müxtəlif şərait altında qaldılar. Hər kəs bilir ki, dilin doğuşu ictimai bir ehtiyacın nəticəsi olduğu kimi onun inkişaf və təhəvvülü ictimai şəraitə tabedir. Türk qəbilələrinin tabe olduqları ictimai şəraiti bən altına irca edə bilirim: coğrafi, iqtisadi, siyasi, mədəni, məfkurəvi, təlimi.

1. Bu gün ümum türklər aynı coğrafi mövqələrdə deyillər və onların coğrafiyasını birləşdirmək də mümkün deyil. Fakat türklərin bir qismi var ki, coğrafi vəziyyətə görə aynı şərait altında sayıla bilirlər. Məsələn, Oğuz türkləri, tatarlar və başqırdlar kimi.

2. İqtisadi şəraitə görə də türklər ayrılmışlar. Bu gün deyil Anadolu türkləri ilə İran türkləri, hətta Şuralar ölkəsindəki türklərin belə iqtisadi şəraiti tamamilən bir-birinin aynı deyil. Amma XX əsrin inqilab və intibahları bütün türk ölkələrini demək olar ki, bu xüsusda yaxınlaşdırmaqdadır. Bu gün hər kəs makina istehsalına doğru, hər kəs kooperativləşməyə doğru gediyor.

3. Siyasi nöqtəyi-nəzərdən zahirən türk ölkələri bir-birindən fərqli görülsə də, iç yüzündən yaxındırlar.

4. Mədəni şərait içində elm, din, əxlaq kimi maddi olmayan institutlarla bərabər maddi mədəniyyət denilən texniki və zahiri həyat şəraitini qəsd ediyorum.

5. Məfkurəcə, ümum türklər deyilsə də, Cənub və Orta Asiya türkləri ilə tatarlar bir-birindən ayrı sayılmazlar.

6. Ən sonra məktəb üsulu, məktəb kitabı və təlim şəraiti gəlir.

Bu əsasları təsbit etdikdən sonra keçmişdə türklərin ümumi dili olması məsələsinə keçə bilirik. Məlum bir şeydir ki, Kaşqari kendi divanında türk dillərinin əsasında fərq olmadığını söyləyir. XI əsrdə fərqsiz olan türk şivələri sonrakı əsrlərdə biri birindən ayrılmışlar.

Dilin hangi ünsürləri ayrılmış? Səsləri, sonra lüğətləri. Söz quruluşları, daha doğrusu şəkilçiləri çox az ayrılmış. «Alğan» ilə «alan» arasındakı fərq təbii səsə aiddir.

İltisaf hadisəsi hepsində baqıdır. Ahəng qanunları dəyişməmiş gibidir. Bilaxirə bidad olan elm və şeir dili (ədəbi dil demirəm) türklərin ictimai şəraitinə görə əcnəbi ünsürlərlə dolmuşdur.

Dini sözlər, əxlaqi sözlər həməən həməən müştərəkdir və ərəbcədən və ya farscadan alınmışdır. Amma cənubda yaşayan türklər ərəb və farsdan digər türklərə nisbətə daha çox söz almışlar. Böyləcə fars və ərəbcənin təsirinə görə türk dilləri ən az iki qrupa bölünə bilir: Şimal və Şərq qrupu, Oğuz qrupu.

Dörd-beş yüz yıl bundan əvvəl hətta Kazan dili ilə İstanbul dili ya bir imiş və ya çox yaxınmış. Müdhiş İvan tərəfindən Kazan şəhəri alındıqdan sonra orada nəşr edilən bəyannamələr İstanbul şivəsində yazıldığı, ələ keçən vəsiqələrdən anlaşılmışdır. (prof.Samoyloviç xüsusi bir müsahibə əsnasında söyləmişdir).

XV və XVI əsrlərdə Səmərqənddən İşkudrəyə (əski Karadağ civarında şimdiki Yuqoslaviyadadır) qədər yaşayan şairlərin əsərləri yekdigərinə gedər oxunur, anlaşılmış. Lətifi və Nəvaiyi Anadoluda, Füzuliyi Türküstanda və Balkanlarda sevə-sevə oxuduqları, qalan yazma əsərlərdən və tənziyələrdən anlaşılmışdır.

Aşiq Paşalar, Yunis Emrələr, Əhməd Yəsəvilər ümum-türklərin şairi sayıldadı. Bu davayı isbat edəcək ədəbi vəsiqələr-dən kiçik bir cüzi böyük bəhs təşkil edər ki, ayrıca onlardan danışmaq olar. O zamanlarda siyasi həyatları böyük bir qardaşlıq içində keçən dədələrimiz coğrafi vəziyyətlərinin müsaidəsizliyinə rəğmən nasıl olmuş da ümumi bir ədəbi dil ilə anlaşı bilmışlər? Və nasıl olmuş ki, bu gün bildiyimiz müxtəlif şivələr meydana gəlmiş?

Bən öylə zənn ediyorum ki, son əsrlərə qədər türk ölkələrini biri-birindən ayıran amillər – coğrafi, siyasi – çox zəif bir mövqe tutmaqda idi. Bunlara qarşı qüvvətli amillər vardı, bu amillər bilxassə mədəni, məfkurəvi və təlimi idi. Coğrafi vəziyyət nəticəsində hüsulə gələ bilən siyasi vəziyyət əsasi məfkurələri dəyişdirəməmişdir. Dini, fikri, əxlaqi əsas və prinsiplər aynı idi. Binaənəleyh dil və ədəbiyyat da aynı qalıyordu. Sonra nasıl ayrıldı? Türk ölkələri əksəriyyətlə başqa dövlətlərin idarəsi altına keçdi. Rusiya, İran, Çin türklərə ağa oldular. Bu idarələr əsri və hür olmadıqlarına görə, onlarda ictimai həyat da yoxdur və ya milli mahiyyətdə idi. Əski iqtisadi həyat da durmuşdu. Karvanlar artıq yoxdur. Dəmir yolları onları birləşdirmiyor. Bundan başqa onların elmi və ədəbi təması imperialist dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasət və proqramına da uyğun deyildi. (Bu hal İran və Çində hələ də davam etməkdədir). Nəticə olaraq türk ölkələri qədimdən bəri davam etməkdə olan ədəbi və elmi federasyon həyatını tərək etməyə və unutmağa məcbur oldular.

1905 inqilabından sonra yaxın türk ölkələrində başlayan oyanma hərəkəti bəzi mərtəbə dil yaxınlığı hərəkətinə səbəb oldu. Kazanda çıxan kitablar İstanbulda, İstanbulda çıxan kitablar Kazanda, Bakıda satılmağa, oxunmağa başladı. Azərbaycanda, Kırmda və İstanbulda qəzetə və kitab alıb-verməsi görülməyə üz tutdu. Demək ki, bu ölkələr biri-birini anlıyorlardı.

Böyük Rusiya inqilabından sonra vəziyyət az çox təqərrür etmiş oldu.

İstanbul oğuzcası sadələşdikcə Azərbaycan və Krımda, hətta Türkünstanda kolayca anlaşıldı. Aynı zamanda Rusiya türklərindəki yeni inqilabi hərəkət onları məfkurəcə birləşdirmiş oldu.

Bu gün Şura İttifaqı daxilində yaşayan ümum türklər aynı ictimai şəraitə tabedirlər. Binaənəleyh bunlar biri-birini anlamağa, biri-birilə münasibətdə bulunmağa məcburdurlar. Bu anlaşma və münasibət onları dilcə yaxınlaşdırır bilər.

Əgər bu əsaslar üzərinə, çox mühüm təsirə malik olan təlim şəraitini də əlavə edəcək olursaq, türklər heç olmazsa iki böyük ədəbi dil cərəyanına girə bilirlər; biri Cənub türkcəsi, digəri Şimal və Şərq türkcəsi.

Zaman öylə zənn ediyorum ki, bu məsələyi dediyim şəkildə həll edəcəkdir.

*Maarif və Mədəniyyət,
1926 № 2-3*

Türk dili və Azərbaycan türkcəsi

Adını söylədiyimiz və Azərbaycan türklüyünü təşkil etdiyini xəbər verdikimiz və bu gün müəyyən həddə daxilində Asiya, Avropa və Afrika qitələrində iskan etməkdə bulunmuş olan bütün türklər türkcə konuşurlar (bulqarlar müstəsna) Türk dili iltisafı lisanların Ural-Altay zümresindəndir. Türk dilləri fənnən tamamilə tədqiq edilmiş deyildir. Bununla bərabər bəzi alimlər türk dillərini təsnifə çalışmışlar və bəzi əsaslar vəz etmişlər. Əzəmlə Asiya tarixinə mədxəl mühərrir Leon Kahun türkcəyi 3 qrupa təqsim etmişdir.

1. Şimal zümresi – yakutca və təfərruatı

2. Mərkəzi Asiya qrupu, yaxud Uyğur qrupu.

Bu qrup ən qədim qrup olub, atıdəki dilləri ihtiva etməkdədir. Cığatayca, özbəkcə, Sibir və Rusiya tatarları ləhcələri, kaşqarca, türkməncə, qırğızca, altayca, tarancı dili, Krım yəhudilərinin şayanı – diqqət bir surətdə mühafizə etdikləri karayməncə və s.

3. Qərb qrupu: Ağ dəniz türkcəsi, Azəri türkcəsi, İran ləhcələri.

Məşhur türksünas akademik Radlova görə türkcə 4 zümreyə ayrılır: Şərq, Qərb, Orta Asiya, Cənub türkcələri.

a) Şərq türkcəsi: Altay, barabin, Yeniçay türkcələri və şöbələri daxildir.

b) Qərb türkcəsi: qırğız, Qərbi Sibir, başkır və İdil türkcələri.

v) Orta Asiya türkcəsi: tarancı, kulçı türklərinin dili, Şərqi Türkistan ləhcəsi, müxtəlif sət və özbək ləhcələri.

d) Cənub türkcəsi: türkməncə, azərbaycanca, İran azəricəsi və Osmanlıca.

Maamafih bu təsniflərdən heç biri həqiqətə tamamilə müvafiq deyildir. Bu xüsusda professor Samoyloviç bəzi təsnifat

icra etmiş isə də müstəşrik mərhum Katanova nəzərən ədədi 48-i bulan türkcə şivələrin hepsi haqqilə tədqiq edilmədiyinə görə bu gün həqiqi bir təsnif icra etmək çətin gibi görülür.

Tədqiqi tamamlanmayan və təsnifi hənüz haqqilə icra edilməyən bu türk dillərinin hepsində müştərək vasıflar var.

Hepsindəki kəlimələrin əsl və kökləri birdir.

Hepsindəki bir hecalığa dəlalət edən əsərlər var.

Hepsi iltisacı lisanlardandır. (Leon Kahuna görə bəzi türk dilləri iştikaki zümrəsinə keçməkdə imiş).

Hepsində mütəəyyin və əsl olan məna qüvvətli hərəkə ilə, yəni mədd və ya vurğu ilə kəlimənin sonuna verilməkdədir.

Hepsində bir kəliməyə əlavə edilən məna cövhər ilə müntəha arasına sıxışdırılan bir ədatla ifadə edilməkdədir.

Türkcənin heç bir şöbəsinə maddəyi – əsliyyə içində xəfif və səqil hecalar ictimə edəməzlər. Bu qayda Avropadakı macarcadan Aksayi-Şərqdəki moğolcaya qədər caridir. Bu 6 qaydadan hər biri türkcəyi digər dillərdən ayıran bir xassə olduğuna görə hər birinin böyük əhəmiyyəti var. Bunlardan məsələ, IV xassəyi izah üçün şöylə bir misal alalım:

Kaşqarcada bitmək - yazmaq deməkdir. Aynı dildə yazmamaq – bitməmək, yazışmaq – bitişmək, yazdırmaq – bitdirmək surətində ifadə edilir.

Tunquzcada bitim – yazmaq, bitmətim – yazışmaq, bitiklətim – yazmaq, arzu etmək deməkdir.

Moğolcada bitixu – yazmaq, bitixuxu – yazdırmaq, bitinqxu – yazışmaq mənasına gəlir.

Uyğur, mancu, cığatay və macarcada da «yazmaq» mənasına «biti» cövheri istemal edilməkdədir. Bu kəlimə hətta Ağ dəniz türkcəsində dəxi hierətin X əsrinə qədər kullanıldığı halda, bilaxirə tərək edilmiş və fakat bu maddədən «kitab» mənasına «bitikçi» vəya «bəkləkçi» hala istemal edilməkdədir. Azəri türkcəsində isə yenə bu maddədən olmaq üzərə cadı-biti kəliməsi müstəməldir.

Mahmud Kaşqariyə nəzərən dəxi türk dillərinin əslində ixtilaf çox azdır. İxtilaf ancaq hərflərin həzfində və təbdilində olur.

Kaşqarinin saydığı xüsusiyyətlərdən burada bir nəbzə və müxtəsərən bəhs etmək fəidədən hali olmaz. Həmin qaydaları 9-a ircəh etmək mümkündür.

1. Türkcə əvvəlində «y» olan kəlimənin «y»sı oğuzca və qıpcaqca əlifə və ya cimə qəlb olunur.

Türkcə	Oğuzca və qıpcaqca
yilkin	ilgin
yılık	ilıq
yincü	incü və ya cincü

«Yıl», «yılan» kəlimələri İstanbul şivəsində əslini muhafıza ediyorsa da, azəri şivəsində oğuzlaşmış, «il», «ilan» olmuşdur.

2. Türkcə kəlimələrin ortasında və ya axırında olan «y» arğu şivəsində «n» ya qəlb edilir.

Türkcə	Oğuzca və qıpcaqca
koy-qoyun	kon
cığay –fağır	ciqan
kayu	kani

3. Kəlimələrin əvvəlində olan «m» oğuzca və qıpcaqca «b» yə qəlb olunur.

Türkcə	Oğuzca və qıpcaqca
mən	bən
munu	bunu

4. Türkcə kəlimələrdəki «t» oğuzca «d» olurlar.

Türkcə	Oğuzca və qıpcaqca
təfəy	dəvəy
ot-atəş	od

5. Türkcə xəfif «f» hərfi oğuzca «v» olur

Türkcə	Oğuzca və qıpcaqca
əf	ev
af	av
səfinmək	sevinmək

6. Türkcədəki «z» hərfini oğuz, qıpcaq, tatar, kay, yabaqu, yağma, tuğsi, cumul qəbilələri «y»yə qəlb edərlər.

Türkcə	Oğuzca və qıpcaqca
azık	ayıq
kazın	kayın

7. Türkcə «a» ilə başlayan kəlimələrin əvvəlinə çincə «h» səsi əlavə olunur.

Türkcə	Oğuzca və qıpcaqca
ata	hata
ana	hana

Kaşqari diyor ki, işlə bunun üçün, yəni türkcə olmayan bir hərfi türkcəyə soxduqları üçün biz onu türk saymıyuru.

8. Türkcədə zaman və məkanə dəlalət edən kəlimələrdəki «g»lar oğuzcada əlifbə çevrilir.

Türkcə	Oğuzca və qıpcaqca
barğu yer turğu oğur	barası yer-gediləcək yer kalkılacaq zaman

9) Türkcədəki «z» lar «s» yə, «r» lar «q»-yə çevrilir.

Kaşqarının göstərdiyi təbdili-hərf xülasətən yuxarıda zikr edildi. Ancaq bu tədbirlər dərmian edilərkən yenə çoxu bizcə məchul olan qəbilələrin adları zikr ediliyor ki, o qəbilələrin bu gün kimlər olduğunu təyin üçün yenə dil əsasına müraciət etmək lazımdır. Dillər isə bütün xüsusi qaydaları ilə öylə qarışıq bir hala gəlmiş ki, bu müğləq yol da bizi qayəmizə götürəmiyəcəkdir. Maamafih bizim dilimiz ki, Leon Kahuna görə Qərb qrupundan, Radlova nəzərən Cənub qrupundandır, bu dildə ən qüvvətli əsas oğuzca, yəni türkmənca ilə qıpcaqcadır. Oğuzca ilə qıpcaqca arasında ufaq fərqlər vardır.

Oğuzca-türkmənca	Qıpcaqca
a	y
b	m
k	q
d	t
v	b

Türkmənca cövhərlərə lahiqə olan ədatlar cövhərin ahənginə tabedir. Qıpcaqçada isə ədatlar xəfif də ola bilirlər.

Balkanlarda konuşulan türkcədə qıpcaqca, Anadoluda türkmənca qalıbdır. İstanbul türkcəsi əslən qıpcaqca olduğu halda orada da son zamanlarda türkmənca qələbə çalmaqdadır.

Azərbaycanda da türkmanca hakimdir. Fakat istər oğuzca, istər qıpcaqca olsun ələlümüm Cənub türkcəsinin də müəyyən ovsafi var.

Cənub türkcəsində 2 türlü «l» hərfi var: səqil və xəfif; bal, ol gibi.

Cənub türkcəsində «ı» səsi mövcuddur: yıkık.

Cənub türkcəsində «o» və «ö» səsləri kəlimənin yalnız ilk hecasında bulunurlar. Bu saitlərdən və «ü» ilə «u»dan sonra daima «ü» və «u» saitləri gəlir.

Cənub türkcəsinin əsası, professor Kırmskiyə nəzərən Orxon kitabələrinin yazıldığı uyğur lisanıdır. (Orxon kitabələri Asiya türklərinin 835-836 tarixlərinə, yəni Bilgə Xanın vəfatına qədər keçirdikləri vakiyəyi ihtiva etməkdədir).

Orxon kitabələrinin dili safi türkcədir. O dilin bu günkü şəklə girməsindəki tarixi səbəblər o qədər çox və qarışıqdır ki, onların hepsini zikr etmək uzun sürər. Ancaq biz şunu qeyd etməliyiz ki, cənubda olan türklərin farslarla və sonra ərəblərlə münasibəti və bilxassə ərəblərin dinini qəbul edərək, adətən ərəbləşməyə qədər varması dilin içinə ərəb və fars ünsürlərinin girməsinə səbəb olmuş və bu ünsürlə birlikdə bir də o dillərin ahəngini tədrici surətdə almışdır. Bu gün bizim türkcəmizdə ərəbcə və farsca kəlimələr söylənə-söylənə o kəlimələrin ahənginə qulaqlar alışıq və bəzən xalis türkcə olan kəlimələri belə ahənglə və türkcənin əsas qaydalarına münafi bir şəkildə söyləməyə başlamışıq. "Günbəgün" sözü gibi, «gecəbəgündüz» tərkibi də qətiyyəni türkcə deyillərdir. Ərəbcə və farscadan başqa müxtəlif türk qəbilələrinin şivələri biri-birinə qarışmış və daha yerli əhalinin kəlimə və tərz-i-ifadələrini də daxilinə alaraq yenidən qurulması, təmizlənilib islah edilməsi lazım bir bina halinə gəlmişdir.

Bən bu binanın qurulmasını yeni yetişən gənclərimizdən bəklirəm. Türkcəmizi iyi və dərinləndən tədqiq edərək, onun tarixi təkamülünü göz önünə gətirərək, doğru və salim bir yolda irəliləməsi üçün çalışmaq hər gəncin vəzifəsidir. Çünki fikirlərin

intişar vasitəsi dildir. Dil nə qədər mükəmməl olur və o dili anlayanlar nə qədər çox bulunursa, o dildə yaradılan fikirlər, inqilab və tərəqqi fikirləri o dərəcə sürət və sühulətlə nəşr edilə bilər. Dünyanın inqilaba möhtac olduğu bir sırada türk aləminin bu ehtiyacını təmin edəcək, ona doğru yol göstərəcək bir məmləkət varsa, o da bizim Şura Azərbaycanımızdır. Şu Azərbaycan türk dillərinin ən mükəmməl və ən gözəllilə nəşr edəcəyi inqilabi əsərlər Anadolu türklərinə də, Türküstan türklərinə də mümkün olduğu qədər daha uzaqlarda bulunan türklərə də rəhbər olmalıdır.

Maarif və Mədəniyyət,
1924 № 7-8

T A R İ X

Cabbar Əfəndizadə

Azəri türklərinə və Azəri türkcəsinə nəzər (11 nisanda Bakıda Maarif Evində verilən konfransdan)

(1)

Tarixin son 10-15 əsri Azərbaycanın türklərlə məskun və türkcə konuşan olduğunu görmüşdür. Türklərin Orta Asiyadan buraya nasıl gəldiklərini və Azərbaycanda oturan türklərin kimlər olduqlarını və türkcənin burada nasıl təşəkkül etdiyini və nə gibi bir dil olduğunu tədqiq edə bilmək üçün əvvəla türk tarixindən və türklərin kimlərdən ibarət olduğundan bir nəbzə bəhs etməyi mövzumuzun inkişafı üçün faydalı görüyorum.

Miladdan 22 əsr əvvəl Çində He-ya sülaləsi hökmran olduğu zaman Çinin və Asiyanın Şimal tərəflərində bir takım yabançıların, çinli olmayanların yaşadıkları çinlilərcə məlum idi. Bu tarixdən doqquz əsr sonra, yəni miladdan 13 əsr əvvəl Çində Qe-O sülaləsi hökm sürərkən bu yabançıların hökumət halında yaşadıkları görülür. Bunlara o zaman “hiyen-yun” diyorlardı. Bu hiyen-yun adı daha sonra Han sülaləsi zamanında “hiyen-nu” şəklinə girmiş, Miladdan 1 əsr əvvəldən etibarən hiyen-nulara “keyan-nu” denildiyini görürüz.

Hiyen-nu namı etnoqrafik bir təbir deyildir. Milli və cinsi bir mənası yoxdur. Türkcə və moğolcadan bir təbir də deyildir. Çincədir. Yunanlılar Tunanın şimal qərbində yaşayan qövme «kelt», şimal-şərqində yaşayanlara «iskit» dedikləri və ərəblərin ərəb olmayanlara «əcəm» dedikləri gibi, çinlilər də Heyvanc-hu nəhrinin şimalında bulunan əqvama “hevanc-nu” derlərdi.

Çinlilər hiyen-nuların kendi bünyələrində 3 yerə ayırdıkları fikrini söylüyorlar.

Pe-luda cəbhəsi Cənuba mütəvəccih olan «sağ qol», Heyvanc-Hu nəhrinin dirsəyində «mərkəz», Bi-hu gədiyinin önündə «liyau» namını mühafizə edən yerdə «sol qol» vardı. Liyau mancurları hala da hiyen-nular zamanındakı adlarını unutmamışlar, kendi kendilərinə «solonqo», yəni soldakılar «solunki» adını verirlər. Qırğızlarda da hala böylə təbirlərə rast gəlirik. Hətta Qafqazı istila edən rus orduları da ərazicə sağ cinah, mərkəz, sol cinah təbirlərindən başqa ad qoymamışlar. Hiyen-nular hökmdarlarına «şen-yu», yəni cəlil-əlşan və ya «tanju» derlərdi. Hökmdarın zövcəsinə «yenşi» derlərdi.

Tanjuların müqərrər hökuməti şimdiki Kuvən-Həva-Çənin şəhrinin şimalındakı İN-Şan dağı idi.

Tanjular Çin xaqanları ilə ərkan müamiləsi edərdi. Xaqana yazdığı namələrdə «Səma və Gün və Ay tərəfindən hökmranlıq taxtına gətirilmiş olan hunların böyük Tanjusu Çin Xaqanından kamali-ehitramla rica edər ki...» və ilax, surətində idareyi-kəlam edərlərdi.

Hiyen-nular Çinə nisbətə daha geniş və daha qüvvətli bir hökumət təşkil etmişlərdi. Ancaq onların lisan və tarixlərindən həməən heç bir əsər qalmamışdır.

Hiyen-nuların məmləkəti Çinə nəzərən çox çorak və məhsulsuz olduğuna görə münbit və cənnəti-asa olan Çinin gözəl bağçalarından, zümrüd ədvalarından istifadə məqsədilə daima çinlilərlə çarpışmışlar. Bir çox dəfə, hətta əsrlərə şiddətli müharibələri olmuşdur. Nəhayət Çini onların hücumundan qorumaq üçün Yanic bəyi Peçili əyalətinin və Şanic bəyi Şansi əyalətinin şimalına sədd çəkmişlərdi. Bilaxirə IV Çin sülaləsinin müvəssisi olan Çin Şihvanğəni bu səddləri birləşdirmiş və böyləcə Səddi-Çin meydana gəlmişdir. (247 miladdan qabaq)

Səddin inşası 10 sənədə xitam bulmuş və bu uğurda 400000 kişi tələf olmuşdur. İnşaatda hunların hücumunu mən etmək üçün 500000 əsgər növbət bəklilyormuş, 4 milyon fəhlə çalışmış imiş. Səyyahların rəvayətinə görə səddin uzunluğu

2500-3600 km imiş, üzərində hər yerində 6 süvari yan-yana keçəcək qədər bir genişliyi var.

Bu qədər fədakarlıq və bu qədər zəhmət Çini Hiyen-nuların hücumundan qurtarmışımı? Əsla, Hiyen-nular ətrafında bulunan, türk, tatar və qeyri nə qədər əqvam varsa, hepsini zəbt etdikdən sonra tatarların Qara Muran dedikləri Nəhri-Əsfərdən dolaşaraq, Çini boğmaya başlamışlar. Bunların Tanjusu olan və ismi zamanəmizə qədər gəlmiş bulunan Tumən, Ordu vilayəti ilə hunların qədimdən sahib olduqları vilayətləri işğal edərək, Hiyen-nu hökumətini Əksayi-Şərqdən ta Xəzər dənizinə qədər genişlətməmişdir.

Miladın 43-cü sənəsinə doğru hiyen-nular Şimali və Cənubi Hun hökuməti namilə 2 hökumətə ayrılmışlardı. 93 sənəsində çinlilərlə vukua gələn bir müharibədə Şimal hunları Kiyuşan dağında ikinci dəfə məğlub olmuş və bununla da Şimali Hun hökuməti münqəriz olmuşdu. Bu hunlardan 200000 kişi çin təbəəliyini qəbul etmiş, qalanları isə başlarında Tanjuları olduğu halda Altay dağlarını və yüzlərcə fərsək olan geniş bozkırları aşaraq, Urala və Qafqasiyanın şimalına başqır məmləkətlərinə qaçdılar.

Buraya qaçan hunlar Asiya ilə Avropa arasında «Qərbi hunlar» adıyla yeni bir hiyen-nu hökumətini təsis etdilər. Bu hökumətlər də Tanjular tərəfindən idarə edilmişdir. Çin müvərrixləri bu yeni Tanjular hökumətindən bəhs edərkən, bu Tanjuların Ural nəhri mənbələrində Yu-panda iqamət etdiklərini yazırlar. Fakat onların əhvali-tarixiyələrinə dair daha fazla məlumat vermiyirlər.

Avropa qitəsini bilaxirə «Hun» adı ilə basan və qərbi Roma imperatorluğuna xatimə verən və bu gün macarlar gibi mədəni bir dövlət yadigar buraxan bu Qərbi hunlardır ki, yerlilərdən başqa uyğur, onuğur, siyen-pi gibi bir çox türk qəbilələri ilə qarışmışlardı.

Bu Çindəki şimali hiyen-nuların Ural bozkırlarına və Qafqasiyanın şimalına gəlmələrinin ilk nəticəsi oralarda çox

qədim zamandan bəri oturmaqda olan əqvamı, cənuba doğru sürmək olmuşdur. Bu qövmlər çinlilərin «a-la-ni» dedikləri «alan»lardır. Bunlar hunların qorxusilə Qafqaz dağlarını aşaraq Midiyaya (Qafqaz Azərbaycanı, Ermənistan, İran Azərbaycanı) iltica etmişlər. (latın müvərrixləri).

Bu rəvayətə görə, Azərbaycanda türklərin ilk zühurunu bu hadisələrə məربut və miladın I əsrinə aid görürüz. Alanların hunlardan olub olmadığına dair sərih məlumat yox isə də Tövrətin bir rəvayətinə nəzərən onların hunlara mənsub olduğu cinsdən olduğu anlaşılmaqdadır. Maamafih Midiyaya iltica edən alanların arxasından hunların da gəldiyi zənn edilə bilər.

Midiyaya gələn alanlar cəngçi bir qövmlər imişlər. İbtidə parslarla (farslarla) və miladın 168 sənəsində və Mark Avrel zamanında romalılarla müharibə etdiklərini tarixlər xəbər veriyor. Bu alanlar təqribən 268 sənə miladiyəsində Makedoniyaya və yavaş-yavaş Avropanın digər ölkələrinə daxil olmuşlar.

Digər tərəfdən Çindəki Cənub hunları Çinin uzun sürən təzyiqinə müqavimət edəmiyərk 221 tarixində münqəriz olmuşdur. Bunların Tanjusu Vun-çu Siyen Çin Xaqanına mütavəət eyləmiş və buradakı hunların böyük bir qismi 93 tarixində hicrət edən şimal hunlarına iltihaq etmişlər.

Şimali və Cənubi hiyen-nu hökumətlərinin inkirazı üzərinə Asiyanın və Çinin şimalında yaşayan siyen-pilər 225 sənəsinə doğru hiyen-nuların boşaltdığı ölkələri tutdular. Bunların təşkil etdikləri hökumətlərə «Tupa» və ya «Tuba» yaxud «su-təo» adları verilirdi.

Siyen-pi hökuməti 390 tarixində münqəriz olmuşdur. Siyen-pi adı təhrif edilərək zamanımıza qədər gəlmişdir. Sibir ya Sibirya kəliməsi siyən-pidən münhərifdir.

310 sənəyi-miladiyəsindən etibarən digər bir qövmlər baş qaldırmış və bilxassə Qərbə doğru şiddətli bir axın göstərmişdir. Bu qövmlər də tarixdə cöən-cöən, co-co, ceo-cən, co-cöən və ilaxirə qərbəşərək yacuc və macuc adlanan qövmdür. 390 tarixindən etibarən siyen-pilərin yerini bunlar tutuyor. Bunların

da hökmdarına Tanju deniyordu. İştə bu yacuc və macuc Tanjularından To-lön adında biri 402 tarixində. Tanju ünvanını Xaqan, çincə «Xo-han» adına təhvil etmişdir. To-lön zamanında co-cönlərin məmləkəti Koredən Avropaya qədər uzanırmış.

430 tarixinə doğru co-cöənlər Qərbi hun məmləkətlərini istila etdilər. Bu istilanın nəticəsidir ki, aynı tarixdə Qərbi hunlar başlarında Atlı xan və ya Atzəl və ya Avropa təbirilə Atilla olduğu halda Avropayı istila etmişlər. Xatırdan çıxarmamalı ki, alanları Midiyaya sürən Qərbi hunlar cö-cöənlərin təzyiqlə kendiləri də alanların arxasından Midiyaya doğru axın etmişlər və arxalarından cö-cöənləri də cəlb etmişlər. Buraya qədər zikri keçən nəsilər ki, hepsi Çinin hiyen-nu dediyi Asiyalı bir qövmün ya yurddaşları, ya istihalələri və ya ehfadıdır, bütün Asiyayı istila etmiş, Avropayı təhdid eyləmiş tarixi bir varlıqdır. Ancaq bu tarixi nəsilərin adları söylənirkən etnoqrafik türk adına rast gəlmədik.

Türk ünvanının zühuru Leon Kahuna görə miladın V əsrinə rəcedir. Çinlilər V əsrdə Tu-Kiyulardan bəhs etmişlərdi. VI əsrdə rumlar bu qövmi tanıyırlar və “Turkua” adlandırmışlardı.

Tu-Kiyu və Turkua sözlərindən türk kəliməsini çıxarmaq mümkün bir iş deyildir.

Çin tarixlərinə görə Tu-Kiyu hökmdarı 569 sənəyimi-ladisinə Çin imperatoruna və yunan tarixlərinə görə aynı sənədə Bizans imperatoru Turkua hökmdarına elçilər göndərmişlər. Bu elçilərin göndərilmiş olması xüsusunda çinlilərlə bizanslılar həmzəbandırlar. O haldə I əsrdə qıpçaqların türk hökmdarının məchul və sərsəri makuləsi bir zat olmadığı Çin və Şərqi Roma imperatorluğu gibi iki böyük dövlətlə siyasi münasibətdə və rəsmi müxabirələrdə bulunması ilə sabitdir.

Çin müvərrixlərinə görə VI əsrin ibtidasında Tu-men adlı bir tu-kiyu əsir bir çox təbəyi cəm edərək ipək satın almaq üzərə Çin hüduduna gəlmiş və anlaşılan orada bir yurd salıb yerləşmişlər. 545 sənəsində Çin imperatoru Tay-qəu tu-kiyulara bir

səfir göndərmiş və onlarla münasibətə başlamış. 569 tarixində Çin imperatoru Vu-ti bir tu-kiyu prensesilə izdivac etmiş.

Tu-kiyular 545-dən 568 sənəsinə qədər keçən müddət zərfində Qərb tərəfdə ti-le qövmini məğlub edərək, Xəzər dənizinin civarına qədər gəlmişlər.

Bizans rum tarixlərinə görə imperator II Justinyanın hökmdarlığının IV ilində, yəni 568 tarixdə eftalitləri məğlub və Soqd məmləkətlərini zəbt etmiş olan turkualar Azərbaycanda ipək satmaq üzərə İrandan keçməyə İran hökmdarından müsaidə istəmişlər. İran şahı Xosrov Pərviz bir eftalitin nəsihəti üzərinə türk karvanının nəql etdiyi ipəyi yəkdirmiş. Məsələyi meydana çıxarmaq və ipək sahiblərinin haqqını istəmək üzərə İrana bir türk elçisi gəlmiş, iranlılar elçiyi ağu ilə öldürmüşlər.

Bunun üzərinə türklərin Soqd valisi türk hökmdarı tərəfindən Bizans imperatoru hüzuruna elçi təyin edilmiş. Məqsəd İrandan keçmədən, doğrudan doğruya Midiyaya və bu yol ilə Şərqi Romaya ipək satmaq üzərə Bizans imperatorundan inhisar haqqını almaq imiş.

Demək ki, Rum və Çin müvərrixləri türklərin VI əsrdəki işləri və o zamankı hökumətləri və siyasətlərinin gedişi xüsusunda həmfikirdirlər.

Artıq türklər və türklüyə aid olan tarixi və vakayı bir az daha açıq olaraq görüyoruz. Bu gün bizim türk dediyimiz əqvam demək oluyor ki, VI əsrdən etibarən türk adlanmış olan qədim hiyen-nulardan və ya onların bir qismidir. Türk ünvanına Rum və Çin tarixlərindən başqa yerlərdə də təsadüf olunur.

Nestor tarixində şöyle bir qeyd varmış: ruslar ibtida peçenekləri, sonra türkləri, türkmənləri, kuman və qıpçaqları tanımışlar və bunların ümumən aynı ailəyi-bəşəriyyədən olduqlarını bilirlər. Aynı tarixi-miladi 985 sənəsi vakayını zikr edərəkən «Vladimir qara yolulə atlı torki gətirdərək bulqarlara qalib oldu» deniliyor ki, burada «tork» şübhəsiz «türk» deməkdir. Və yenə aynı tarix 190-cı səhifədə «İsmailin 12 oğlu

oldu bunlardan türkmənlər, peçeneqlər, torklar, qumanlar çöldən çıxdılar» diyor.

Türklərin əslinə, mənşəinə aid olan bu tarixi rəvayətləri tamamlamaq üçün bu xüsusda dövrən edən əsatiri-rəvayətlərdən də bir az bəhs etmək istərdim. Bəlkə bu sonuncularda da bir parça həqiqət bulunur. Və ya həqiqətin təşrif edilməsindən mütvəllid bir zənn ilə türklüyün mənşəi haqqındakı zənn və təxminlər bir az qüvvətlənir, müxtəlif mənbələrə görə müxtəlif dərəcədə əsatiri, tarixi və dini rəvayətlər var. Əz cümlə:

Nuhun övladları hər tərəfə yayılırkən Nuh oğlu Yafəs kendi övladları ilə Yuxarı Asiyanın yuxarılarına doğru yollanmış. Bunların bir qismi Fars və Bahtiranda bir müddət iqamət etdikdən sonra Kaşqar şəhərinin bulduqları dağ ətəklərinə doğru iləriləmişlər və oralarda ürüyüb artmışlar. Çinlilərin kendi zühur və mənşələri haqqındakı rəvayətləri də bu vakeəyə zəbt edilə bilər. Çünki onlar kendilərinin Şan-si əyalətindən zühur etdiklərini zənn ediyolar. Şan-si əyaləti Kaşqar civarındadır.

Yafəsin övladlarının digər bir qismi şimala doğru getmiş: Kürdüstan və Gürcüstan dağları aralarına və oradan Tuna ilə Volqa arasına yetişmişlər. Bunların da bir qismi Şərqi ayrılaraq türkləri, digər bir qismi Qərbi gedərək Avropa millətlərini təşkil etmişlər.

Yafəsin 8 oğlu varmış. Bunların ən ağıllısı olan Türkü, Yafəs kendisi ailəyə rəis təyin etmiş. Yafəs öldükdən sonra onun övladı ətrafa dağılırkən Türk kendi övlad və ənsabilə Qalmuq ölkəsi civarında İssi göl (Issık göl) kənarına gedərək, orada yerləşmiş. Türk burada ilk dəfə çadır ixtira və istimal etmiş. Bəşərin ehtiyac denilən əzəli-müəllimi Türkə həyatı öyrətməyə başlamışdı. Ailə və qəbilənin həyat və idarəsini tənzim etmək üzərə bəzi nizam və qaydalar ibda və təbsit edilmişdir. İnsanların ilk qanunu bunlarmış. Türk öz sağlığında oğlu Tutənqi qəbiləyə rəis təyin edərək kendi o zamandan bəri gedər gəlməz təbiri ilə mübhəm surətdə ifadə edilən uzaq məmləkətlərə getmiş və təbii, geri dönməmişdi. O zamanlarda türklər arasında böylə

gedildikdən sonra geriyə dönməyən məmləkətlər təsvir ediliyor, onları qaranlığa dəlalət edən adlarla adlandırırđılar. Quzğun dəniz, Xəzər dənizi adı, o zamanın adlarındandır. Bəlkə də Türk Qərbə, Quzğun dəniz civarlarına doğru gəlmişdir.

Tutənq İranın Pişdadiyan sülaləsindən Keyumərs ilə müasirmiş. Tutənq ovda maral ətindən kabab bişirirən bir parça ətin yerə düşüb yerdə duzlanması və ətin daha ziyadə ləzzətlənməsi nəticəsində ilk dəfə yeməkdə duz istimali üsulunu bulmuşdu.

(Maral və ya ceyran ovundan konu-komşuya hədiyyə göndərilən ətin qabına düz doldurub qaytarmaq kəndlərimizdə qədim bir adət olaraq mühafizə və buna riayət edilməkdədir. Bu üsul və adətin acaba bu rəvayətlə bir əlaqəsi olamazmı?) Tutənqdən sonra Div Bakoy Xan bundan sonra Gök və ya Gökök Xan, ondan sonra Ələncə Xan hökmdar olmuş. Bütperəstlik dini bu Ələncə Xan zamanında zühur etmişdir. Ələncə Xanın əkiz 2 oğlu varmış. Biri Tatar digəri Moğol, Xan kendi sağlığında ölkəyi bu 2 oğlu arasında təqsim etmiş. Moğol xan Şərqdə və Tatar Xan Qərbdə olmaq üzərə icrayi-hökumətə başlamışlar.

Tatarlar 72000 ailəyə qədər çoxalmışlar. Bunların bir qismi Çin hüdudlarında qalmış, digər qismi İqran-Muran, yəni Uzaq Çay, yaxud Yenisey (Yeni su və ya Yeni çay və ya Yenice təbirlərindən müxəllətdir) sahillərinə yayılmışlar.

Moğol Xanın 4 övladı qalmış. Qaraxan, Özخان, Quzخان, Qurخان. Bunlardan Qaraxanın bir oğlu olmuşdur. O zamanın adətinə görə çocuq bir yaşına gəldikdə ona ad qoymaq lazımdır. Qaraxan böyük bir ziyafət çəkdi. Məmləkətin iləri gələnələrini dəvət etdi. Hazirun çocuğa ad qoyacaqlardı. Meydana gətirilən və hənüz bir yaşında olan çocuq «bənim adım Oğuz Xosrovdur» demiş və bu ad hazirun tərəfindən bəyənilmiş olmaqla onun adı Oğuz qalmışdır.

Oğuz əmuçələrinin qızlarını almışdır. Rəvayətə görə Oğuz bəni - İsrail peyğəmbərlərindən İbrahim Xəlil ilə müasirmiş və hər nasılsa İbrahimin dinini öyrənmiş və onunla mütəddin

olmuşdur. Digər əmuçələrinin qızları kendi nikahında olduqları halda onun etiqadını qəbul etmədikləri üçün onlarla yaxınlıq etməmiş və ancaq dinini qəbul eyləyən Qurxanın qızı ilə yaşamışdır.

Həmin etiqad məsələsi məmləkətdə bir çox dedi-qoduya səbəb olmuş və xəbər atası Qaraxana qədər getmiş. Kendisi ovda ikən Qaraxan əsgər hazırlayaraq, onu öldürmək təşəbbüsünə girişmiş isə də bu təşəbbüsdən zövcəsi vasitəsilə xəbərdar olan Oğuz xalqa məsələyi elan ilə «bəni istəyən bənim tərəfimə, atamı istəyən onun tərəfinə» deyərək, müharibəyə hazırlanmış. Müharibə etmişlər. Bu müharibədə Oğuz qalib gəlmiş və atası Qaraxan başına dəymiş bir ox təsirilə fövt olmuşdur.

Oğuz xan zamanında Moğol məmləkəti çox genişlənmiş və hətta həmən bütün Asiya Oğuzun idarəsi altına keçmişdir. Kəşmir şahı Yəğmayı məğlub və qətl etmişdir. Hindistandan gəlirkən yolda bir ailə fəna halda yorulmuş, artıq yürüyəmz bir halə gəlmiş. Oğuz Xana xəbər vermişlər. Oğuz Xan ailənin halına acımış və kendilərini ordu xidmətindən əfv edərək, o ailəni «kal-ac» demişdir ki, türklərin «qalac» yaxud «xalac» qəbiləsi bu ailənin nəslindəndir.

Araba, Oğuz Xana ordusu Hindistandan gəlirkən bir əsgər tərəfindən ixtira edilmişdir.

Oğuz Xan zamanında İranda Pişdadiyandan Huşənk hökmdar idi.

Oğuz Xan Qərbə doğru axın edə bilmək və Asiyanın qərbini sərbəstcə işğal eyliyə bilmək üçün əvvəla Huşənk ilə çarpışma lazım olduğunu anlamış, İranla olan müharibədə İrani məğlub edərək, bütün İrani, Azərbaycanı, Qafqasayı, İraki və təcricən Şamı, Misiri işğal etmişdir. Bu böyük müzəffəriyyətin bal ayını Şamda keçirmiş.

Oğuz xanın 6 oğlu varmış Günxan, Ayxan, Yıldızxan, Gökxan, Dağxan, Dənizxan. Kendi sağlığında hökmdarlıq vəzifə və mövqeyini 3 böyük oğluna, vəzirlik haqqını 3 kiçik oğluna vermişdir.

Oğuz Xanın zühuru və səltənəti miladdan təqribən 28 əsr müqəddəm, yəni bundan 4700 sənə əvvəlidi.

Oğuz Xanın hökmranlıq müddəti rəvayətə görə 116 sənə olmuşdur. Oğuz xandan sonra Günxan, Ayxan, Yıldızxan, Minəklıxan, Dənizxan, İlxan hökumət sürmüşlər. İlxanın səltənəti əsnasında tatarlarda Sevinc Xan hökmdarmış. Sevinc Xanı farslar Xoşnuz adilə Şahnamələrinə idxal etmişlər. İlxan Sevinc Xanla bir müharibədə məğlub olmuş və bu məğlubıyyət həzımətə, həzımət də inqirazə səbəb olmuş və böyləcə Çindən Misirə qədər təvəssö edən geniş və müdhiş Oğuz dövlətinə nəhayət verilmişdir.

Yenə türklərin əslini Nuha bitişdirmək üzərə müsəlmanlar tərəfindən tərtib və ya islah edilmiş iması qüvvətlə məlhuz olan bir rəvayət daha.

Yafəs Nuhun gəmisindən çıxdıqdan sonra İdil (Volqa) və Yayık (Ural) sularının kənarlarında yerləşdi. Yafəsin 8 oğlu varmış. Türk, Xəzər, Siqləb, Rus, Minic, Çin, Kimmeri və Tarikdir. Siqləb iləridə də söyliyəcəyiz, (İslam) deməkdir. Minic və ya Manqut, Monqol ittifaqi-dövlıyəsının mühüm və müqtədir bir üzvü olan qəbailin adıdır. Kimmeri və Tarik zənn edildiyinə görə, Tövrətin bir xətirəsinə görə müsəlmanlar tərəfindən əlavə edilmiş olması məlhuzdur. Maamafih Tövrətdə Kimmeri və ya Qumer sözü ilə qafqaz əqvamı qəsd edildiyinə görə Kuban və Terek əqvamını və bilxəsə alanları da Yafəs övladı ailəsinə idxal etmək lazım gəlir.

Bir rəvayət daha: Türk Yafəsin dördüncü qarından xələfi olan Ələncə Xanın əkiz oğullarından böyüyü Tatar Xan və kiçiyi Moğol Xandır. Moğol Xanın Qaraxan, Özəxan, Quzxan, Qurxan adlı dörd oğlu vardı. Qaraxanın möcüzə qəbilindən bir oğlu oldu ki, adı Oğuz Xan idi. Bu ad türklərin əlaməti və Ceyhun nəhrinin adı olmuşdur. Beş türk uluslarına uyğur, qanıqlı, qıpcaq, qalac, qarsun adlarını verən Oğuz xandır. Oğuz Xan bütün dünyayı fəth etmiş və 116 sənə hökmdarlıq etmişdir. Moğol xanı İlxanın, Tatar xanı Sevinc (və ya qədim ləhcəyə

görə Siyuniç) Xanla müharibə edərək məğlub olduğunu və böyləcə Moğol İmperatorluğunun münqəriz olduğunu izah etmişdim. Bu müdhiş məğlubiyyətin əsl səbəbini araşdırarkən tatarlara hökm edən Sevinc Xanın komandasında bütün tatarlardan başqa bir də qırğızlar, yəni türk qaçqınları olduğunu görürüz. Sevinc Xanın müzəffəriyyətini qətlə təqib etmiş və nəticədə bütün moğollar məhv olmuşlar, yalnız İlxanın ən kiçik oğlu Kiyən ilə qardaşı oğlu Nüküz və iki qız bu qiyamətdən qurtara bilmişlər. Bunlar qaranlıq ormanlardan keçərək, yüksək dağlardan aşaraq, hər türlü təərrüzdən əmin, meyvəsi bol, suları bərrək, quşları nəğməsaz, çiçəkləri rəngin və müəttər bir məmləkət bulmuşlar. Bu tanımadıqları gözəl məmləkətdə ürüyüb artmışlar, koca bir nəsil, bir millət halinə gəlmişlər. O qədər çoxalmışlar, öylə gəlişmişlər ki, artıq oraya sığmaz olmuşlar. Bütün bu çoxalış 400 il müddətində olmuş. Oradan çıxmaq və daha geniş bir məmləkətdə iskan etmək lazım olmuş, çıxmaq istəmişlər yol bulunmamış. Nəhayət içlərindən bir dəmirçi kendilərini məhbət olan və yollarını qapayan dağlardan birinin dəmirdən olduğunu görmüş. Dağın birini atəş və körüklə əridərək, yol açmış, yeddi qərinədən bəri orada mahzur qalan bu nəsil, Kiyən və Nüküzün nəslə yenidən dünyaya çıxmışdır. Onların 400 sənə qalmış olduqları bu yerin adına türk əsətirində «Ərgənəkən» derlər. “Ərgənə” qədim türkcə «dağ belə», “kən” «qonmaq» qonaxlamaq feilindən «məskən» mənasındadır. Ərgənəkən çinlilərin Tiyan-Şan pelu, yəni şimal yollarındadır. Türklər Ərgənəkəndən çıxış gününü şadlıq və əyləncə ilə keçirir, bayram edərək «Şəcərəyi-Türkiyyə» sahibi Əbulqazi Bahadır Xan çıxışını, bayramlarını şöylə tərif edər:

«Gününün və ayının saatın qürub taşqari çıxdılar. Andan bəri Moğolnin rəsmi türdür. Şol günü eyd kılırlar. Bir para təmurni ocağa salıb qızıl kılırlar. Əvvəl Xan əynur birlən təmurini tutub sindan üstündə qoyub çəkic yırlan urar. Andın sonun binlari əvvəl günü acayib aziz tutarlar».

Dəmir türklərcə müqəddəs sayılan 5 mədəndən biri idi. Hətta miladın 568 sənəsində imperator Yustinianın səfiri Zemark türk hüduduna yetişdiyi vaxt hüdud mühafizləri kendisinə dəmir təqdim etmiş, keventik yakmış və səfiri atəş üstündən atlatmış idilər. Göz dəyməmək üçün od üstündən atlamaq üsulu hala Anadoluda caridir. İstanbul qadınları da çocuqları nəzərdən saxlamaq üçün atəşə üzərlik ataraq, qaliba çocuqları atəş üzərindən atlatırlarmış. Bunun bir də oxunması lazım gələn ənənəvi bir duası varmış. «Atdım üzərlik, gəlsin gözəllik. Üzərliksin, güzəlliksin, hər evlərdə gəzərsin. Hər hangi evdə gəzsən qəza, bəla savarsın. Ağ göz, mavi göz, ala göz, sarı göz, qara göz, altmış, yetmiş, çıxmış getmiş». Bu dua və bu tədbirdən sonra bir daha çocuğa göz dəyməzmiş.

Hasılı türklər dəmirə çox etibar edərlərmış. Hətta Atilanın macarca ismi olan Atsel çəlik mənasına gəldiyi gibi Juanvil zamanında Çingiz Xanın bir dəmirçi olduğu rəvayəti – şayiə idi. Ergənəkondan çıxdıqları zaman moğollara hökm edən hökmdarın adı Börtə Çənə, yəni «Boz qurt» idi. Moğollar bu çıxışdan sonradır ki, əski «hiyen-nu» adını dəyişdirərək kendilərinə «tur-kiyu» yəni «türk» demişlər.

Türk əsatinin Məryəmi məsəbəsində olan Alangoa Purlu maral, yəni Börtə Çənə nəslindəndir. Alanqoanın babasız və məsumanə doğduğu bu çocuq, onuncu qarında Çingiz xanın atasıdır. Əbülqazi Bahadır Xan Alanqoanın 3 övladı olduğunu və Çingiz Xanın atası olan çocuq üçüncü və Budənçər adlı çocuq olduğunu yazıyor.

(Türklərin əsatinədəki dəmirçi hekayəsi İrənin Gaveyi-ahəngər hekayəsilə və Alanqoa xristianların Məryəm və İsa hekayəsilə əlaqədar gibi görölüyor. Bəlkə hər iki xürafənin əslə həmin türk əsatinidir).

Şimdi VI əsrdə, yəni islamlıqdan, buddilikdən və Moğol İmperatorluğundan əvvəl çinlilər tərəfindən nəql edilən əsl saf türk rəvayətinə keçəlim.

Türklərin əcdadı bir çox uluslardan, ayrı-ayrı qəbilələrdən və əşirətlərdən ibarətdir. Bunların ailə isimləri çincə A-sse-na (Asena) idi ki, əski türk və moğol imlasilə (Tsənə) Çənə, yəni «qurt» deməkdir. Çinin «Uəy» sülaləsindən imperator Tay-vu hiyen-nu heyəti-müttəfiqəsindən «Çin-gizi»lər qəbiləsini məhv etdiyindən çənələrdən 500 ailə qaçdı. Uzun zaman Gin-zan, yəni Altun dağ üzərində qalaraq dəmirdən avadanlıqlar yaptılar. Bəzi tarixi rəvayətlərə görə bunlar Xəzər dənizi sahillərində bir hökumət təşkil etdilər. Bunların komşusu qüvvətli bir hökmdar bir vaxt bu hökuməti məhv etmiş və hepsini ifna eyləmişdir. Bunlardan yalnız bir gənc qalmış, bunu da əllərini və ayaqlarını kəsdikdən sonra bir bataqlığa atmışlar. Bu gəncə arada bir dişi qurt yiyəcək gətirmiş. Dişi qurt bir gün bunu Xəzər dənizinin şərqində üzəri gözəl bir yayla olan, yüksək bir dağ üstündə bir mağaraya götürmüş, Dişi qurt orada oğlan doğurmuş ki, bu oğlanlardan birinin adı A-sse-na (Qurt) idi. İştə bu Asena, yəni qurt türk hökmdarı olmuş. Bunları məzkur mağaradan A-hiyənzə adlı bir adam çıxarmışdı.

Bitmədi

*Maarif və Mədəniyyət,
1924, sayı 6*

Azəri türklərinə və Azəri türkcəsinə bir nəzər (II)

Çin tarixlərincə məlum olan bəzi rəvayətlər var ki, yuxarıda qeyd edilmiş olan rəvayətləri və onlara bənzəyən, fakat sözü qısa kəsmək üçün zikrindən sərf nəzər edilən hekayələri çox qüvvətləndirir.

Əzəmlə Çin tarixləri diyorlar ki, türklərin əsli hiyen-nu adlanan böyük bir millətin uğradığı bir fəlakətdən qaçıb qurtularaq çinlilərin Tyan-Şan, türklərin Tanrı dağı, bizanslıların Əq dağ dedikləri dağın şimalındakı Altay vadisinə düşmüş dağın qəbilələrdən ibarətdir. Tyan, Tanrı, Əq sözləri müxtəlif dillərdə göy, səma mənasına olduğuna görə hər 3 kəlimənin bir əsldən gəldiyi anlaşılıyor. Ərgənəkon denilən yer çinlilərin Tyan Şan Pelu dedikləri Şimal yolu üstündədir. Türklər buradan Börtə Çənə adlı bir qəhrəmanın hökmdarlığı zamanında və bir dəmirçinin dəlaləti ilə çıxmışlardı. Bu çıxış V əsr miladidə olmuşdur. Çıxışdan daha yüz sənə keçmədən türklər qüvvətli bir hökumət təşkil edərək, yuxarıda qeyd edildiyi vəchlə Çin və Roma imperatorları ilə münasibətlərə girişmişlər və hətta Roma imperatoruna iskit xəttilə bir də namə yazmışlar.

Müvərrixləri də, alimləri də bu qədər işğal edən və insanlıq tarixində hər haldə diqqət və tətəbuya layiq olan türk qövmi və onun mənşəyi haqqındakı bütün rəvayətləri zikr etmək deyil, hətta bir araya toplamaq belə çətin və üzücü bir məsələdir. Onun üçün bu bəhsi şimdilik burada kəsərək müxtəlif tarixlərdə müxtəlif alimlərin türklərin qəbilələri və tayfaları haqqındakı rəvayətlərdən də bir parça bəhs etmək istərdim. Çünki dünyada türklər qədər şöbələnməmiş, türklər qədər qol-budaq açmış və hətta dilcə də ayrı-ayrı qollara ayrılmış bir millət yoxdur. Bunun

üçündür ki, türklərin tədqiqi bu gün həqiqətən ən çətin bir elmin mövzusunı təşkil etməkdədir.

XI əsrdə yaşamış olan Mahmud Kaşqari «Divan-ül-Lügət-üt-Türk» adlı kitabında türkləri 20 qəbiləyə təqsim ediyor. Qərbdən kendi təbirinə görə diyarı- Rumdan Şərqə doğru peçenek, qıpcaq, oğuz, samyaq, başqırt, yasmil, qayabaku, tatar, qırğız, çəkılx, nuxux, yağma, iğrak, caruk, comul, uyğur, tengut, xatayx. (Çin) tavqaç (maqin).

Kaşqariyə görə oğuz demək türkmən deməkdir. Oğuzlar, yəni türkmənlər 22 bətnə ayrılırlar; qılıq, qayığ, bayundur, yava və ya yıva, salqur, əfşar (Nadir şahın mənsub olduğu əşirət) begtili, bugdüz, bayat (Füzulinin mənsub olduğu əşirət) yazgır, eymur^x, karabulunx, alkabulunx, əkdər, övrəgir, tutırka, olayvəndulucx, tokərx, peçenek, çuvaldar, cəpni, çarıklı.

Kaşqarinin zikr etdiyi türk qəbilələri və oğuz oymaqları bu gün bizcə həmən məchuldur. Göstərilən adlardan bəziləri bu gün yaşamaqda isə, bir qismi tamamilə pərdəyi-nisyan altında gizlənmişdir.

Yenə əski müvərrixlərdən XVII əsrdə yaşamış olan Əbülqazi Bahadırxan (Əbülqazi Bahadırxan Çingiz xan əfradından və Xivə xanlarından). 1605 tarixində doğmuş 1644-də taxta keçmişdir. 1663-cü ildə oğlu namına səltənətdən fəraqət etmiş və 1665-ci sənədə vəfat etmişdir. Çingiz Xandan və evladi-Çingizdən bəhs «Şəcərəyi-Türkiyyə» adilə məşhur kitabçadan ibarət cığatay dilində tarixi bir əsəri var. Bu əsər 1852 tarixində Kazanda və 1871 tarixində Leninqradda təb edilmişdir. Avropa lisanlarının həmən cümləsinə, əzincümlə ruscaya tərcüməsi var. Ruscaya mütərcimi Kablukovdur. Kazan nəşri «Şərq» müvərrixləri nəşriyyatıdır. Ensiklop, slovar. Bronqauz i yefron. T. 1 st. 47 sl. Abul-qazi-Baqadur). «Şəcərəyi-Türkiyyə»sində türkləri 5 ulusa təqsim etməkdədir; qıpcaq, uyğur, kanıqlı, kalac, karluq. Əbülqazi bu isimləri birə-birə izah ediyor.

^x Bu tayfa adlarını Kaşqarinin lüğətində tapmadıq.

Qıpcaq əski türkcədə boş, çöl demək olduğuna görə qıpcaqlar, köçərilər, köçəbələr demək olur.

Uyğur əski türkcə, moğalca və mancur dillərində birləşmək, toplanmaq, qaydaya tabe olmaq mənasına gələn «uymaq» kəliməsindən alınmışdır. Şu halda uyğur toplu, müthəd, qanuna tabe, yəni mədəni deməkdir. Kayıklı-arabalı deməkdir. (Araba Oğuz Xan zamanında və zənnə görə Hindistan səfərindən avdətdə ixtira edilmişdir)

Kalac kəliməsi müxtəlif şəkillərdə yazıldığına görə mənasının təyini gücdür. Ancaq VI əsrdə bizanslıların türklər adınca xalyanələrdən bəhs etdiklərini görüyoruz ki, bu xalyanə sözü qalac, qılıc kəlimələrinə yaxındır. Bəlkə qalac, qılıc və ya qılıclı demək olur. Azərbaycandakı xalxallar bunlardandır.

Karluq kəliməsinə gəlinə Əbülqazi bunu şu surətlə izah etməkdədir. Guya Oğuz Xan Hindistan səfərinə gedərkən bir alay qara tutulub qalmış və atları tələf olduğu üçün yayan yürüməyə məcbur olmuşlar və ordudan geri qalmışlar.

Əbülqazi diyor ki, «Xan hökm qıldı o camaat ki, korluq tisonlar tib barça karluq ilə anlarının nəslindən törər».

Zamanəmizdə isə məşhur türk qəbilə və oymaqları 4-5 qədər olub, bunların dilləri və bəzi mərtəbə adət və mədəniyyətləri yekdigərindən az-çox fərqlidir. Bunlardan burada bəhs etmək uzun düşəcəyinə görə şimdiki təqsimatı ayrı bir zamana tərk etməyi münasib gördük. Ancaq gərək Kaşqari və gərək Əbülqazi tərəfindən dərmian edilən isimlər elmi və etnoqrafik bir qismi haiz deyillərdir. Çünki bütün bu isimlər türk qəbilələrinin oturduları yerlərdən və ya keçirdikləri həyatdan, yaxud da kendilərinə hökm edən bir nəslin adından müqtəbədir.

Türk qəbilələri arasında təmiz və digər oymaqlarla qarışmamış bir oymağa təsadüf etmək mümkün olmadığı aşkardır və ayrı oymaqdan şəhərdə oturana uyğur, çöldə yaşayana qıpcaq denilirdi (bu münasibətlə türklərin yalnız köçəbə bir həyat yaşadıklarına aid olan masalların elmi bir qiyməti olmadığını da qeyd etmək lazımdır). Kaşqarının zikr

etdiyi isimlərdən çoxu bu gün kayb olmuşdur. Səbəbi də hər haldə o isimlərin etnoqrafik bir qismi olmamasıdır. Məsələ, yağma türkləri dediyi hər haldə Hindistanda, Kəşmir ölkəsində olan türklər olacaq. Və yenə məsələ miladın V əsrində qıpcaqlar arasında kanıqlılar və kalaclar görülür ki, bunların təşkil etdiyi camaatdan bir qisminə rumlar xaliyade və ya xiyade adını vermişlərdi. Bunları bilaxirə ruslar torqen adilə yad etmişdilər. Qıpcaqların digər qisminə isə çinlilər ti-le, moqollar tele-ut, bizanslılar ef-talit, yəni ağ hun vəya farslaşaraq aydalit adını verərlərdi.

Eftalitlər, yəni ağ hunlar və ya sahilneşin hunlar arasında türklər, finlər, Tuna, Qafqaz və Volqa arasında yaşayan qıpcaqlar, nanlu, pelu uyğurları, kanıqlı, kalac, karluq adilə çin çitlərində məşhur olan əsl türk qəbilələri vardı. Eftalitlər 568 tarixinə qədər türk xaqanına tabe olduqları haldə bunlardan 20 min qədər bir qismi asi, yəni abar (avar) olaraq sərkeşlik etmişlər və dağılmışlardı.

Zamanəmiz aliması türkləri lisanıyyət qismi-əsası üzərinə və daha doğru olaraq təsnifinə bağlamışlardı. Bilxassə Radlofdan sonra Aristov türk irqinin təsnifində 2 qəbiləyi əsas tutur. 1. Kanıqlar və 2. – Qıpcaqlar. Anadolu və Azərbaycan türkləri, türkmənlər, tuğaylar, İdil türkləri, başqırlar və s. Kanıqlı və qıpcaqlar özbəklərin, sartların, qırğız, qazaxların təşkilində də mədaxildardırlar. Bu qrupun miqdarı 17 milyon təxmin edilməkdədir. 3-cü olaraq Tyan-Şanda yaşayan qırğızlar gəlir ki, bunların miqdarı 225 bin qədərdi.

4-cü, vaxtilə Qərbi Tyan-Şanda Sak adilə yaşamış olub miqdarı 230 qədər olan yakut qəbiləsi bakayası. Bunlar bu gün Qərbi Tyan-Şanda qara qırğız nəslindən olan sapaklarla və ya Yeniseydə sağay cinsi halində və dağınıq olaraq yaşamaqdadırlar. 5. Qədim Te-le və tu-kyu qəbilələri. 6. Kanıqlı və İran nəsilərinin birləşməsindən hüsula gələn karluq qəbiləsidir. Mütəbaqı türk qəbaili uncutlar, tatarlar, merkitlər Çingiz Xan zamanında həməən həməən tamamən moğollaşmış

olduqları haldə yerlərində qalan və ya Ural dağlarını aşan hunlar, bulqarlar, xəzərlər, peçeneklər, oğuzlar (yəni muğanlar) qismən qeyri-türk ünsürlə qarışmışlardır.

Coğrafiya və ya eqnoqrafiya nəzərindən türklər üç qismə, 3 qrupa ayrılırlar.

1. Şərqi türkləri, yakutlar, Sibir tatarları, altaylılar, tubalar, Şərqi Türküstanlılar, Kaşqarın «Tarancı» denilən xalis türkləri, kulcilər (dunqanlar), qara qurçunlar, Xatay türkləri, uyğurlar.

2. Mərkəz türkləri: Rusiyanın cənub şərqindəki türklər, qırğızlar

3. Cənub türkləri; Qafqaz və İran Azərbaycanındakı türklər. Anadolu və Balkan türkləri, qismən Kırım türkləri.

Türklər dünya yüzündə azım bir sahə işğal etməkdədirlər. Asiyanın yarısından fazlası, Avropa şərq-cənubunun mühüm bir qismi, Afrikanın şimalı türklərlə məskundur. Bu sahə bəhri-mühit müncəmid-i şimalidən Kuenlenə və İsfahana, Qulim və Nəhri-Əsxər sahillərindən mərkəzi Rusiyaya və Makedoniyaya qədər imtidad edər. Bu hüddudun xaricində ayrı və münfərid türk sahələrinə də rast gəlinir.

Azərbaycanda türklər

Miladın 93-cü sənəsində şimali hiyen-nu hökumətinin inkirazı üzərinə oradakı hunların böyük bir qismi qərbə təvəccöh etmiş və Qafqazın şimalında, İdil və Don suları arasında qərbi hiyen-nu hökumətini təşkil etmişlərdir. Bu qərb axınının bir nəticəsi şu olmuş ki, Qafqazın şimalında yaşamaqda olan qövmlər dağları aşaraq, Midiyaya, yəni Azərbaycana istilayə başlamışlar. Birinci əsrdə Qafqaz şimalında alanlar və iskitlər vardı. Zənn olunduğuna görə iskitlər əvvəl, daha VIII əsrdə Azərbaycana istila etmişlərdi.

İskitlərin hangi qövmə mənsub olduqları haqqında müvərrixlər ittifaq edəməmişlərsə də, qüvvətlə zənn edilir ki, bunlar moqol irqindən, yəni turklərdir. «İnsan və Ərz»

mühərriri-şəhiri Eliza Reflos iskitləri moğol saymaqdadır. Həsən Əta («Müfəssəl Tarixi-Qövmi-Türki» müəllifi Həsən Əta bin Məlaməhəmməd Əl-Abiş 1909, Ufa, səh. 59-69) kendi kitabında şöylə diyor; «Başqa türki qövmələr gibi iskitlər də Altay və İssıqul tikrasından çıxıb bir neçə vaxt Seyhun Sırdərya tikrasında dərəbəklik etdilər. Sonra ardlarından ikinciləri təfzələv səbəbindən səfərbəkə Bəhri-Xəzər şərqinə köçdülər».

İranlılar iskitləri sak və İskityayı Turan zəmin adlandırmışlar. Daranın Tuna (Dunay) səfərini Daranın «Turan zəminə səfəri» diyə adlandırırlar. Bu surətlə Azərbaycana ilk gələn türklərin iskitlər olduğu anlaşılıyor. 93 səfəri nəticəsində gələn, alanların türk olduğundan isə şübhə yoxdur, çünki «alen» sözünün romalılarına türklərdən keçmiş olması təbiidir. Çünki «alan» qədim türkcədə dağlı, dağlıq deməkdir. Demək ki, alenlər kendilərindən əvvəl buraya gələn iskitlərin məmləkətinə hücum etmişlərdir. Şimali Qafqaza gələn hunlar oradakı «məçər» və ya macarların məmləkətləri Quruni-Vustada «Böyük Hunqariya» adlanan başkırların, bulqar və avarların başına keçərək qismən qərbə axın etmiş və ya Qafqaz vadilərində məğlub olaraq, kazak halində dağılmış və ya orada bulunan və çinlilər tərəfindən «A-su» və avropalılarca “alanı” diyə məruf olan alenlərlə qarışmışlardı. Kazaklaşan hunlar da alenlərin arxasından Azərbaycana qədər getmişlər. Qədim türkcədə camaatdan və sürüdən ayrılanlara «kazak» və ya «qırğız» diyərlərdi. Bu 2 söz birləşərək qırğız-qazaq təbiri hasil olmuşdur ki, qırğız, qazaq, qırğız-qazaq hər üçü aynı qövmə verilən adlardır. Yuxarıda keçən Asu kəliməsinin əsli As-dır ki, bu söz ruslar tərəfindən «Osi» və ya «Oset» halinə konulmuşdur. Bu təqdirdə dillərində farsca və almanca kəlimələr çoxluğuna rəğməən osetinlərin bu Asuların əfradı olması məlhuzdur.

Alenlərin I əsrdə Azərbaycana gəldikləri vaxtlarda burada, yəni şimali Midiyada Albaniya və ya Ağvanya hökuməti vardı. Bu hökumətin mərkəzi Qəbələ imiş. (Şimdiki Çukur Qəbələ

olması qüvvətlə melhuzdur). Albanlar və ya albanyalılar rumlularla uzun müharibələrdə bulunmuşlardı.

Bunlar demək oluyor ki, iskitlərin bakiyəsi idi və türk idi. Azərbaycanda albanların məmləkəti alenlər tərəfindən işğal edildikdən sonra bunların arxasından kazak halində qarışıq olaraq hunlar gəlirlər və albanları da, alenləri də Anadolu və Balkan tərəfinə sövq edirdilər. Şəmsəddin Sami Balkanlarda şimdiki Albaniya əhalisi olan arnavudların buradan gedən albanlar olduqlarını söylüyor.

193 sənə miladdan əvvəl Azərbaycana Xəzər türkləri basqın yapmışlar. Bunlar Biladi-Xəzərdə, yəni Dəşti-Qıpcaq dedikləri yerlərdə sakindirlər. O haldə Xəzər türkləri denilən xalq bir dəfələr zikri keçən qıpcaqlardır. Xəzərlər Xəzər dənizilə Qara Dəniz arasında və Qafqazın Şimalında hökumət sürmüşlər. Mərkəzləri şimdiki Dərbəndin bir az şimalında «Səməndər» şəhəri imiş. Bunlardan bir az sonra, miladdan 150 sənə əvvəl bulqar türkləri Azərbaycana basqın yapıb, Araz nəhrinin Şimal tərəfində və Ağrı dağı ətəklərində yurd salmışlar. Bulqarların əsl vətəni Türküstandır. 475 tarixlərində tamamilə Qara Dəniz sahillərinə enərək qüvvətli bir hökumət halində yaşarlarkən VII əsrdə avarların idarəsi altına girmişlər. Bunlardan bir qismi yenə VII əsrdə, yəni 60 tarixi-hicrəsində Aşağı Missiya denilən şimdiki Bulqarıstana yerləşmiş. Bunlardan Becar namında biri 184 sənəyi-hicrəsində xristiyanlığı qəbul edərək, Mixail namını almışdır. O gündən etibarəndir ki, bulqarlar islavlığın nüfuzu altına girərək dil və dincə islavlaşmışlar. Qədim, müstəqil bulqar xanlığı geniş və qüvvətli bir dövlət olmuş Cənub hüdudu Tiflis, Şirvan və Dərbənd, Şərqi-Taşkənd, Qərbi Krımın şimal tərəfləri, Şimalı isə Rusiyanın şimalı idi. Paytaxtı şimdiki Kazan şəhərindən 30 km. Qədər məsafədə olan Bulqar şəhri idi. Bulqar şəhrinin yerində bir yığın enkaz arasında bulqar adlı bir tatar köyü var. Bulqarlarla xəzərlərin dilləri aynı idi, yəni türkcə idi.

Bunlardan sonra Azərbaycana sakləblər gəlir. Bunların mərkəzi Dərbəndin ötə tərəflərində «Biləncər» şəhri imiş. Əgər

Bulqar İmperatorluğuna nəzərən Dərbəndin ötə tərəfi isə, Bakının yaxınındakı Biləcər ola bilər.

Sakləblər müvərrixlərin qüvvətli təxmininə nəzərən şimdiki fin qövmidir və türkdürlər. Bunun dəlili də şu ki, onların milli adətləri arasında hamam vardır. Bu bir. Bir də böyüklərin yanında durur və otururkən başlarını açarlarmış. Çünki qədim zamanda böyük yanında başı açıq durmaq moğolların və türklərin adətlərindən imiş.

Bunlardan daha sonra qüvvətli bir türk dövləti Azərbaycanı işğal edərək, buraya nüfusu ilə və mədəniyyətilə hakim olmuş ki, o da Səlcuq Dövlətidir. Səlcuqlar Pe-lu mədaxilindəki Şimal qitələrinə yaşayan və xristian olmaları məlhuz olan nayman türklərindəndir. Səlcuq və ya Salçık, Buğu adlı bir dərəbəyinin subaşısı, yəni atlı əsgər toplayanı imiş. Kendi əfəndisi Buğu ilə arasında ixtilaf və niza çıxmış. Bu ixtilaf nəticəsində kendi arzusilə kazaklığa salik etmiş. Salçık kazakların adəti vəchilə bir xidmətə qəbul edilmək məqsədilə yanındakı 100 atlı kəzak ilə birlikdə Cənub qitələrinə, yəni Məvra-ən-nəhrə keçmiş. Orada samənilərin sonuncusu olan münkəsir Akçənin fiqdanından dolayı topraq və ərazi müqabilində əsgər cəmə ediyormuş. Salçık yanındakı atlılarla birlikdə Daşkəndin şimalında Cənd malikanəsini almış və müntəsirə əsgər olmuş, aynı zamanda da müsəlmanlığı qəbul etmişdir. (350 hicri)

Bu surətlə Məvra-ən-nəhrə yerləşən Salçık və təbəəsi müruri-zamanla Xorəzmi tamamilə türkləşdirdikdən və kendilərinə tabe etdikdən sonra İrani Levon Kahunun təbirincə bir cam parçası gibi kırmışlar və 425 tarixində Azərbaycanı, Ermənistanı, Qafqazı və İrakı zəbt etmişlərdi.

Səlcuqlərin təsis etdikləri hökumət Məvra-ən-Nəhrdən Ağ Dənizə Qafqaz dağlarından Ərəbistana və Bəsrə körfəzinə qədər imtidad ediyormuş.

Səlcuqlər kendiləri Pe-lu uyğurlarından olduqları haldə, yolda rast gəldikləri bütün türk qəbaililə və bilxəssə

türkmənlərlə, yəni oğuzlarla birləşmişlərdi. Binaənəleyh Səlcuq türkləri dediyimiz zamanda da yenə öncə zikri keçən türk qəbilələrini qəsd etmiş oluruq.

Səlcuqilərdən sonra XIII əsrdə vəqə olan moğol istilasını zikr etmək lazımdır. Çingiz Xanın oğlu Sabutay Bahadırın ordusu Azərbaycana basqın edərkən, o, ordunun içində bütün türk qəbaili vardı. Hətta o zaman gələn Bayat əşirəti qismən Azərbaycanda, qismən İranda və qismən Anadoluda vətən tutmuşlardı. Moğollarla birlikdə gələn türklərdən bir mühüm qismi də cığatay türkləridir. Cığatay türkləri Çingiz Xanın oğlu Cığataya tabe olan türklər deməkdir ki, bunlar da digər türk qəbilələrinin bir xəlitəsidir. Lisanları cığataycadır. Quba qəzasında bu gün belə cığatay adında bir köy vardır.

Şimdi Azərbaycana müxtəlif zamanlarda gəlib yerləşən türk qəbilələrindən ən böyüklərini bir-bir saya biliriz. Ən əvvəl iskit tayfası ki, bunlara fransızlar ekit, ruslar iskit, yunanilər sıktu (bəzi qərb müvərrixləri isə yacuc macuc), farslar sak və ya turani adını verirlərdi. Bunlardan sonra alenlər və ya A-sular, bunların arxasından müxtəlif adlarla qərbi hunlar (qıpcaq, qırğız, qazaq, sakləb və i.). Daha sonra xəzərlər, bulqarlar, türkmanlar, səlcuqilər. İran idarəsi zamanında bir çox iranlılar, ərəblər zamanında bir çox ərəblər burada yerləşib, türklərə qarışmışlar. Bundan başqa daha Albaniya hökumətinin var olduğu zamanlardan etibarən Azərbaycan müxtəlif surətlərlə Bizanslılar və Romalılarla təmasda olduqlarından buradakı əhaliyə bir çox da rum ünsürləri qarışmışlar. Azərbaycanın və qonşu məmləkətlərin qədim əhalisinə qarışmış olan Qafqazın yerli əhalisi ədd edilən bir çox xalqlar ermənilər, gürcülər, udilər, ləzgilər, yəhudilər, qədimdən qalan türklər bu yeni gələn türklərin qanına, canına girərək bir Azərbaycan varlığı, bir Azərbaycan xəlitəsi vücudə gətirmişlər ki, bu günkü Azərbaycan türklüyüdür.

*Maarif və Mədəniyyət,
1924, № 7-8*

Türk millətinin tarixi səhnəyə ilk çıxışı (1)

XIX əsrin II yarısında Moğolustanda Orxon çayı sahillərində alimlər tərəfindən yapılmış müvəffəqiyyətli kəşflər ilə keza Xatay, ərəb, bizans və erməni coğrafiyun və müvərruxlərinin vermiş olduqları məlumat sayəsində biz şimdi türk qövlərinin ilk tarixinə dair, onların dərəcəyi-mədəniyyətlərinə və ilk dəfə olaraq, hars və mədəniyyətin türklər arasına daxili yollarına dair az-çox aydın təsəvvürata sahib bulunuyoruz.

VI, VII, VIII əsrlərin başqa əsərlər ilə təyid edilən Orxon kitabələrinin verdiyi məlumat türk tayfalarını böylə təsvir ediyor.

Altay ilə Qərbi Moğolustan arasında köçəri halində yaşayan bütün türk qəbilələri 572-ci sənəyə qədər müttəhid və qüvvətli bir kütlə halində idilər. Bunlarla gərək Xatay İmperatorluğu və gərək sair qonşular son dərəcə sayğılı keçinməyə məcburdular. Bu tayfaların başında Tümen adında bir şəxs vardı. Bu zat öldükdən (552-də) sonra onun yerini Qulu Muğan (553-572) və Tupu (572-581) adlı oğlanları tutmuşdur. Xatay məmləkətinin hiylə və tədbirlərindənmi və yaxud tayfalarının təzi-məişəti və el quruluşunun şəkli ilə izah edilə biləcək digər səbəblərindənmi, hər nədənsə 582-ci yılda Şərq və Qərb qəbilələri arasında bir ixtilaf törəyib, bunları bir-birilə mütəmadi müharibələrə sövq ediyor.

Bu mübarizələrlə türk qövləri kendi kendilərini zəif düşürərək, kendi siyasi inkirazlarını hazırlamağa başlamış olurlar. Bu tarixdən etibarən vaxtilə müttəhid və müstəqil bir halda yaşamış türk millətinin iki qismi bir birindən ayrılıb, Xatay imperatorları tərəfindən təyin edilən şəxslərin hakimiyyəti altında yarım istiqlallı siyasi bir vəziyyət daxilində yaşamağa məruf qalırlar. Xatay imperatorları isə «Divide et impera» (Ayr

da ağalığ et) prinsipinə riayətən bu iki tərəfi biri birinin üzərinə əqva etməklə daima onların arasında büğz və ədavət hökmfərma olmasına çalışırlardı.

Lakin bu plan meydana çıxmadan, bu nifaq dövrü başlamadan ehtimal ki, türk qövmlərinə qurtuluş verib, onları birləşdirmiş olan Tümenin övladlarından Muğan Xan (553-572) başda olmaq üzərə birləşmiş türk qövmləri bir kaç müzəffəriyyətlər qazanmaqla türk silahını şöhrətləndirmək sayəsində müstəqil türk qövmləri ilk dəfə olaraq o zamanın İran və Bizans gibi, mədəni məmləkətləri ilə təmas və əlaqəyə başlamışdılar. IV-V əsrlərdə əhəmiyyətsiz bir tayfa olub V əsrin axırında və VI əsrin əvvəllərində Amu-Dərya çayının bütün hövzəsini əlinə sala biləcək dərəcədə bir qüvvəyə malik olmuş heftalit və ya eftalit namilə məşhur olan, ərəblərdə – hiyatlet, xataylılarda – Nuva qövmünün üzərinə, qalibə 565-ci ildə Muğan Xan komandanlığı ilə çalınmış qələbə bu müzəffəriyyətlərdən ən parlağı olsa gərəkdir.

Ərəb və Bizans yazıçılarının rəvayətinə nəzərən heftalitlərin əlində olan torpağın hüdudu – VI əsr ibtidasında bir tərəfdən Taleqana və digər tərəfdən Xəzər dənizinin cənub şərqə zaviyəsində vəqə Kurqana qədər uzanırdı. Mirxundun rəvayətinə nəzərən əsr-i məzkurda Taxaristan, Kabulistan, Cahaniyan tamamilə heftalitlərin əlində idi. Təbəri isə hiyatletin (heftalitlərin) o zaman Bəlx, Təbəristan və Qurcistana malik olduqlarını göstərir. Bu surətlə heftalitlər İranın şimal qapısı hesab olunan Xorasan vilayətinə dirənmiş və bununla iranlıları bir növ təhlükə qarşısında buraxmışlardı. İranlılar isə bu zamanlar qərbdə Bizans məmləkətilə müharibədə idilər.

Heftalitlərə qarşı son olaraq çıxara bildikləri ordunun eftalit hökmdarı Əxşunəvər tərəfindən 484 tarixində haziməti-qütbəyə uğraması İranın vəziyyəti bir qat daha ağırlaşdı. İran ordusunun rəisi Şahi – İran Firuz bu müharibədə məqtul düşmüşdür. İki tərəfdən qüvvətli düşmənlər tərəfindən təzyiq edilən İranın səltənəti xitampəzir olmaq üzərə idi. Fakat türklər

vəziyyəti qurtardılar. Kendilərinin mətbui olan və yacuc-macuc (avar) denilən qövmü VI əsrin ortalarında düçari-əzmləhal edən türk qəbaili Muğanın kendi komandasilə yaxud daha doğrusu, onun canişini Zilzubulun riyasəti altında İran Şahı Xosrov Ənuşirəvan ilə bilittifaq kendi müttəfiqləri heftalilər üzərinə atıldılar və bir kaç qüvvətli zərbədən sonra onları alt-üst etdilər və hökmdarlarını öldürdülər. Təbərinin rəvayətinə nəzərən «Sincibu Xakan türklərin ən cəsuru və ən qüdrətli idi. Onun böyük bir ordusu vardı. Hiyatlitləri məğlub edən və onların padişahını öldürən də bu idi».

Türklərin iranlılara göstərdiyi xidmətə təşəkkür və minnətdarlıq məqamında və aynı zamanda onlarla yapılmış olan itilafı möhkəmləşdirmək üçün Xosrov kendi qızını Xaqana verdi.

Ərəb müvərrixlərinin rəvayətinə nəzərən hiyatlitlər məğlubluhiyyətindən hər kəsdən ziyadə iranlılar bəhrəmənd oldular. Zira ki, bunlardan zəbt olunan ərazinin əksər qismi kendilərinə iadə edildi. Yenə ərəb müvərrixləri əlavə edirlər ki, Xosrov Ənuşirəvan Bəlxin işğalından sonra Mavraənnəhrə böyük bir ordu göndərib, Fərqanədə yerləşdirdi. Nuşirəvanın hakimiyyəti o zaman güya Kəşmir və Sərəndibə qədər genişləmişdi.

Lakin başqa mühərrirlərin rəvayətlərinə nəzərən Xosrov yalnız Təxəristan, Zabulistan, Kabulistan və Cahaniyan torpaqlarını işğal ediyormuş. Türklər isə Şaş (Daşkənd), Fərqanə, Səmərqənd, Kəş və Nəcəfi işğal etmişdi ki, bu yerləri, aynı müvərrixlərin rəvayətinə İran Şahı türklərin əlindən almaqda təxir etməmişdir. Bu son keyfiyyətlərin kiçik olması şübhəlidir. Hər nə olursa olsun bu zamandan sonra türk qövləri iranilər ilə qonşuluqda yaşamağa başlayırlar ki, bunun da türk tarixinə görəcəyiz ki, böyük bir təsiri olmuşdur. Bu qonşuluq iranlıları xoşnud edəməzdi. Zira bir tərəfdən nisbətən zəif olan hiyatlit yerinə daha qüdrətli və daha cəngavər bir qonşuya yanaşmış oldular. Saniyəndə bu yeni qonşu o vaxta qədər İranın oynadığı bir rola: Şərq (Çin, Hindistan) ilə, Qərb arasında mütəvəssitlik roluna istikak iddia etməyə başladılar.

Filhakika o rolu iranlılar oynamış və bunun üçün də bu işdə kendilərinə rəqib olan romalıları və bizansyalılarla sıx-sıx müharibə etməyə məcbur olmuşdular.

Aşkıdır ki, dünkü müttəfiqlər, bu məsələ varkən uzun zaman kendi aralarında sülhü mühafizə edəmiyəcəklərdir. Bu təvəssül məsələsinə, türk xanları nəzdində Bizans xanədanının çevirdiyi intriqaalara icrayi-təsir eyləyəcəkdilər. Hər nə hal isə iranlılar türk xanının təbəəsindən olan saqdiyələrin İran müstəmləkələri təriqi ilə Hindistanla ipək ticarəti yapmalarına qarşı, bu ticarəti kendi əllərinə almaq məqsədilə şiddətlə maniat etmələri üzərinə daha İstəmi Xan zamanında iki qonşu arasında hasmanə hərəkatı baş göstərmişdi.

Yeni mütəvəssitlər göndərmək arzusunu türklərdən nəz etmək fikrilə iranlılar İran iqliminin türklər üzərinə həlakedicilə bir surətdə təsir etdiyinə dair şayiələr çıxarıldırsa da, böylə masallarla türk xanını aldatmaq iranlılara müyəssər olmadı və türklərlə iranlılar arasında hərəkatı-hasmanə başlamış oldu. İştə tamamilə bu dövrdədir ki, türklərin bizanslılarla ticarətə, siyasi münasibətə girişmək üçün ilk təcürübə və təşəbbüsləri başlamışdır.

Bu münasibət haqqındakı müzakaratda əhəmiyyətli bir rol qəbul edərək, bizzat bulunmuş olan yunan müvərrixi Menandra inanmaq lazım gəlicsə bizanslılarla siyasi münasibət təsis etmək və Bizans torpağından Hindistana – bu füsunkar ipək və ətriyat məmləkətinə yol açmaq fikrini türk xanı Dizabul İstəmiyə əvvəlcə kendi hökmdarı namına İran şahı Xosrov Ənuşirəvana müvəffəqiyyətsiz müzakarat icra etmiş olan soqdiyalı Masax nam şəxs vermişdir.

Bu səfərdə Masax¹ kendisi böyük bir heyətin riyasətində lazım gələn müzakaratı icra etmək üzərə Bizans imperatorlarının sarayına əzimətlə talib oldu. Manax Xanın müsaidəsini istehsal edərək Şimali Qafqaz təriqilə kendi yoldaşları ilə birlikdə

¹ Mətdə bu ad daha sonra “Manax” şəklində yazılmışdır. – B.O.

Yustinianın dördüncü sal hökuməti-ibtidasında Bizansa vasil oldu (568-ci il).

Manax kendi hökmdarı namına imperatoru salamladıqdan sonra gətirdiyi qiymətli ipək hədiyyələri və iskit hərflərilə yazılmış olan nameyi təqdim etdi. Namə İmperatorun əmrilə və xüsusi tərcüman vasitəsilə rumcaya tərcümə edildi.²

Manax imperatora Xanın hökm sürdüyü məmləkətə və hakimiyyəti altındakı millətlərə dair bir çox maraqlı məlumat verdi. Bu cümlədən olaraq, İmperatora dedi ki, türklər dörd dövlət təşkil edirsə də, bütün türk qəbaili Dizabul Xanın hakimiyyətinə tabedirlər.

Türklər heftalitləri məğlub edib, onları xərac verməyə məcbur etdilər. Türklərin əlindən Avropaya qaçmağa müvəffəq olan avarlar (çincə cuan-cuanlar) təqribən iyirmi bin qədərdir. Ən nəhayət Manax türklərin bizanslılar ilə sədaqətən dostluq edəcəklərinə yəmin etdi. 567 sənəsi ağustosun axırında İmperator Yustinian Manaxın geriye avdetinə izn verib, onunla bərabər Xanın hüzuruna bir heyəti-cavabiyə göndərirdi. Bizanslılar tərəfindən göndərilmiş olan bu heyətin rəyasətində kilikiyalı Zimark bulunuyordu. Uzun səyahətdən sonra heyət Soqdiyana yetişdi. Burada Menandrın verdiyi məlumatlara görə Bizans elçilərinə bir kaç Türk qəbilə nümayəndələri təqdim edildilər. Bu nümayəndələr Bizans elçilərindən kendilərindən dəmir almalarını rica ediyordular. Bu rica aynı müvərrixin fikrincə kendilərinin dəmir mədənlərinə malik olduqlarını göstərmək məqsədilə dərmian edilmişdi.

Bundan sonra türk şamanları gəldilər. Şamanlar ələvdən atlanmaq surətilə əzayi-heyəti təthirətini-diniyədən keçirdilər. Yəni, XIII əsrdə kendilərinə gələn hər kəs moğolların icrayə məcbur etdikləri mərasimi icra etdilər.

² İmperatorla xan arasında cərəyan edən bütün müzakərə rumcadan tərcümə edilərək tərəfindən «Maarif və Mədəniyyət» jurnalında nəşr ediləcəkdir.

Bizans heyətini bir kaç gün Soqdiyanda dinlətdikdən sonra daha iləridə Əntağa, Dizabul Xaqanın hüzuruna əzimet etdi. Əntağ adı Menandrın rəyincə «Altun dağ» deməkdir.

Zimark Dizabulun səltənətgahına vürud ilə onu çadır içində iki təkərlik ilə mücəhhəz altun bir taxt üzərində oturmuş olduğu halda ziyarət etdi. Bu taxt lazım olduğu zaman at ilə sürülə bilirdi.

Xanın çadırı alaca ipək qumaşla başdan başa və böyük bir zövqi-bədii ilə təzyin edilmişdir. Səfərət heyəti əzasına dadlı şərəb növündən fakat, üzümdən emal edildiyi aşkar olan bir məşrub təqdim edildi (kıımız olacaq?) Menandr Zimarkın dilindən daha iki ədəd Xan çadırını tərif ediyor ki, sonrakı günlərdə səfərət heyətini o çadırlarda qəbul etmişlərdi. Bu çadırlardan birində Bizans heyəti bir takım heykəllər, Xana məxsus bir altun yataq, xalis altundan qablar, qədəhlər və fıcılar görmüşdür. Digər çadırda rumlar altun kaplamalı sütunları dörd altun tovuz üzərinə qurulmuş yıldızlı yataq takımı görərək, daha da mütəhəyyir olmuşdular.

Çadırın mədxəlində gümüş qablarla, müxtəlif heyvanların şəklində məmul gümüş bütlərlə dolu arabalar duruyordu. Bu gümüş məmulat heç bir vəchlə Bizansda yapılan aynı cins məhsulattan geri deyildi. Bu da göstəriyor ki, kendilərindən bəhs etdiyimiz türklər bir mötad düşünöldüyü gibi, vəhşi deyildilər. Bəlkə harsın olduqca yüksək bir dərəcəsində bulunurlardı. Maattəəssüf qədim türk millətinin bu xatiratı-sənətindən zamanımıza çox az şey intiqal edə bilmişdir.

Bizans səfərət heyətinin Xanın sarayında müsafir olduğu müddətcə Xan heyətə iltifat etməkdən geri durmamış, heyətə müxtəlif hədiyyələr vermiş, bu cümlədən olaraq heyət rəisinə gənc bir qırqız qızı təqdim eyləmiş və sıx sıx onu kendisilə birlikdə dağlara ova götürmüşdür.

İranlılara qarşı vukua gələn bir səfəri – əsgəridə Xan Bizans deleqasyonunu da bərabər almışdı. Bir kaç gün sonra türk qərargahı Talas nəhri sahilindəki Talas şəhərində təvəqqüf

etdi. (Talas şəhəri bu gün Talas nəhri üzərində bulunan Ayli-Ata şəhəridir). Burada Xanın hüzuruna bir İran elçisi qəbul olundu. Xan elçiyi təama dəvət etdi. Fakat onun bu dəvəti İran elçisinin izzəti-nəfsini rəncidə etmək üçündü. Bu məqsədlə onu Bizans elçisindən aşağıda oturtdu. Onun vətəndaşları tərəfindən göstərilən xəyanət və ədalətsizlik münasibətilə onu təhqir etdi. Maamafih fars heç müvazənəsini pozmadan Xanın bütün sərzeniş və həqarətlərinə böyük bir cəsarət və qürur ilə cavab verdi.

Mabədi var

Maarif və Mədəniyyət,
1926, № 7-8

**Türk millətinin tarixi səhnəyə
ilk çıxışı
(2)**

Zimarkın diplomatik missiyası tam müvəffəqiyyətli oldu: Sasanilər İrani əleyhinə türk kaqanı Dizabul (İstemi) və Bizans imperatoru Yustinian arasında rəsmi bir ittifaq bağlandı. İlk Bizans səfirinin Türk Xanı iqamətgahına səyahətini təsvir edib və bizlərə buraxmış olan Menandr da bu ittifaq xüsusunda açıqcasına yazıyor. Təəssüf olsun ki, Menandr bu əhdnamənin surətini bizə göstərmiyor və bununla da əhdnamənin xasiyyətini, məzmununu və müddətini bilməkdən bizi məhrum buraxır. Fakat şu bir birindən qayətlə uzaq və mədəniyyətə fərqli olan iki xalqın bir-birinə yaxınlaşmalarının əsl səbəblərini bildiyimizdən bunu təyin etmək bizim üçün o qədər də çətin olmayacaqdır. Bizanslılar istər Şərq türklərindən, istərsə Cənub Qərbi (xəzərlər) türklərindən, yaxın şərqdəki, xüsusən Ermənistan, Qafqasiya və Beynənnəhrindəki axırncı Sasanilərin təcavüzkarənə siyasətlərinə qarşı yardım istiyorlardı: türkləri Bizanslılarla yaxınlaşmağa meylləndirən, həm Orta Asiyada Soqdiyan, Təxəristan, həm də Qərbi Qafqasiyadakı fətuhət siyasətləri olmuşdu. Qərbi Qafqasiyada o zaman türklərin pişdar müfrəzələri - xəzərlər- yerləşmişdilər.

Fakat türklər hər iki yerdə iranlıların ciddi müqavimətlərilə qarşılanıyorlardı.

İranlılar ara sıra türkləri aldıqları əyalətlərdən qayət böyük tələfat ilə müvəqqəti də olsa, çəkilməyə vadar ediyorlardı. Nütəkim böylə bir hadisə 588-589-uncu illərdə dördüncü Hörmüz zamanında olmuşdu. (Haman Hörmüz türk qızına evləndiyinə və əvvəllərdə türklərlə birlikdə heyatlitlərə qarşı müharibə etdiyinə baxmayaraq, sonralar onlarla əlaqəsini üzüb türklər üçün müvəffəqiyyətsiz və uzun bir müharibə sürmüşdü).

O biri tərəfdən də türkləri Şərqdə çinlilər rahat buraxmırlardı. Türk tayfalarının o zaman siyasətçə canlanmaları və bir birindən ayrı və uzaq düşmüş olduqları halda birləşmək istəmələri və onlarda milli düşüncələr zühur etməsi, təbii çinliləri heç də güldürməzdi. Böyləliklə türklər IV əsrdə kendilərini hər hansı bir yolla sıx hüdudlar içində və cihan ticarəti yollarından pek uzaq saxlamağa qeyrət edən iki qüvvətli düşmən arasında qaldılar.

Bu vəziyyətdən də türklərin Bizanslıları şadlıqla qarşılamaı və onlarla öylə bir müdafie və hücum ittifaqı bağlamalarının səbəbi anlaşılır.

Zimark řu ittifaqın təməlini qoyduqdan sonra türk xanının Tağma adlı və Turxan ləqəbli bir nümayəndəsinin müşayiətilə Yəmba, Yanıq (Dön çayı), İdil boyu və Xəzərlər ölkəsi təriqilə İstanbula qayıtmışdı.

Zimarkın arxasınca, Türk Xanı tərəfindən Anankazt adlı birisinin başda olması şərtilə Bizanslılara cəvabən İstanbula bir səfərət heyəti göndərilmişdi. Bu səfərət heyətini göndərməkdən məqsəd Türk Kaqanı tərəfindən yeni müttəfiqinə qarşı bir nəzakətdəmi bulunmaq idi, yoxsa onun üzərinə xüsusi diplomatik bir vəzifəmi həvalə olunmuşdu – burasını bilmiyoruz. Ancaq bunu biliyoruz ki, türklərin İstanbula řu birinci ziyarətlərindən sonra Türk Kaqanının iqamətgahını tez-tez rəsmi Bizans diplomatik vəkilləri yoxlamağa başladılar. O cümlədən Yefetixiy Valentin (iki dəfə), Heradyan və Kilikyalı Pavel gəlmişdi.

Bizanslıların Kaqan iqamətgahı olan Əntağını sık-sık yoxlamaları, Bizans imperatorlarının peydərpey dəyişilmələrindən, həm də müttəfiqlərin ümumi düşməne qarşı hərbi hərəkətlərində uyğunluq yaratmaq ehtiyacından baş verirdi: Məsələ, 576-cı ildə Əntağına hərəkət edən imperator səfiri Valentinə, yeni imperator Tiverinin cülusini (576-587) Kaqana xəbər verməsi üçün və İrana qarşı hərbi hərəkət açmaq təmənnası üçün tapşırıq verilmişdi. Valentini birinci türk heyətlərindən İstanbulda qalmış türklər də müşaiyyət ediyorlardı.

Böyləliklə, yolun uzaqlığına baxmayaraq, İstanbul ilə Əntağ arasında olduqca müntəzəm münasibətlər başlandı. Bunun da müəyyən qayəsi vardı ki, o da – iki böyük məmləkət arasında ticarət münasibətləri bağlamaq və ümumi düşməne qarşı ümumi xətti - hərəkət çizmək idi.

Türklərlə bizanslıların işbu diplomatik münasibətlərinin birinci nəticəsi olaraq iranlılarla 571-ci ildən 590-cı ilə qədər uzanmış və hər iki tərəfi qüvvədən salmış bir müharibə davam etmişdi.

Müharibənin elanını İstanbuldakı türk səfirləri iranlıları öz hüduqlarından uzaq salmaq və bu vasitə ilə onlara qarşı açacaqları hərbi hərəkətlərini yüngülləşdirmək istədikləri üçün təkid ediyordular.

Bir tərəfdən iranlıların – Bizanslılar müttəfiqi olan heftalitlər üzərinə soxulmaları, o biri tərəfdən də – iranlıların elənləri başdan çıxarıb türk mürəssillərinə axırkilərin məmləkətindən keçərkən hücum edib öldürməyə təşviq etmələri Bizanslılar əlində müharibə elanına bir bəhanə oldu.

İranlılar da öz tərəfindən bizanslıları hələ birinci Xosrov zamanında təyin edilmiş 50 altın dinar illik vergidən artıq çəkinmək istəmələrində və erməniləri iranlılar əleyhinə təhrək etmədə ittiham ediyordular.

Bizanslılarla müharibə gah bu tərəf, gah o tərəf üçün müvəffəqiyyətli keçiyordu. Fakat tale daha çox iranlıların üzünə gülürdü. Öylə ki, bir dəfə iranlılar Aktivxiyə qədər vara bildilər.

Ehtimal ki, bu hal müttəfiqləri öz hərəkətlərində bir uyğunluq yapmağa və bu ümumi və qüvvətli düşməne qarşı aynı zamanda yürüməyə vadar etmişdi. Doğrudan da 588-589-cu illərdə İranlılara qarşı Suriyada Bizans imparatoru və aynı zamanda Mavərayı - Qafqasyada Dərbənd yolu ilə Xəzər Xanı və İranın şimal sərhədlərinə doğru Türk Kaqanı Şaba çıxışda bulunmuşlar.

Ərəb tarixçisi Təbərinin dediyinə görə Türk Kaqanı Şaba üç yüz bin əsgərlə çıxmış və Bədkəş və Herata qədər varmışdı.

İran ciddi və müdhiş bir təhlükəyə düşüb, bütün qüvvəsini üç cəbhədə müharibə etməyə verməli olmuşdu. Qüvvələrinin nisbətən az qismini Şimali Suriyada və Beynənnəhrində Bizanslılara və Mavərayi-Qafqasiyada xəzərlərə qarşı ataraq, ən böyük qüvvələrini şimal türk ordusunun qarşısına sövq etmişlərdi.

Şu sonuncu cəbhədəki İran ordusunun komandanı Bəhram-Çupin idi. Bəhram türk ordusunun hərəkət və qüvvətindən xəbər aldıqdan sonra «türk ordusuna qarşı yürür, ona qalib gəlir, rəisi Şabanı qətl edir və ən sonra Şabanın Baykənd şəhərindəki oğlu Barmuda hücum edir, onu əsir tutur və bir çox mal və qənimətlə onu IV Hörmüzün yanına göndərir».

Şimal cəbhədə işini bitirdikdən sonra Bəhram başqa bir cəbhəyə, Bizanslılara qarşı atılır, fakat burada müvəffəqiyyət qazanmıyor. Albaniyada (Şərqi Qafqasiya) Araz çayının bir qolu boyunca bizanslılara və müttəfiqləri xəzərlərə məğlub olur və buna görə də öz əmirinin hüsni-nəzərindən məhrum buraxılır. Bəhramın öz padişahı əleyhinə qaldırdığı üsyan və onun arxasınca İranda vüku bulmuş hadisələr xaritələri qarma qarışıq edərək, öylə bir siyasi vəziyyət əmələ gətirdi ki, ondan baş çıxarmaq belə kolay deyildi. Nəticədə Bəhram ilə türk Soqdiya Xanı arasında bir ittifaq bağlanmış oluyor. (həmən Xanın oğlu ilə bir kaç yıl əvvəl müharibə ediyordu) Bu halda Bizans imperatoru Mavriki yeni İran şahı II Xosrov Pərvizə (590-628) əl uzadaraq ona böyük düşməni olan Bəhramı pozmaqda yardım göstərir.

Bəhramla birlikdə isə şimal türkləri müharibə ediyorlardı.

Əcəba, ilk baxışda sərt görünən bu dəyişikliyə səbəb nə olmuş? Hər halda, bu dəyişiklik bizanslılarla türklər arasında dostluq münasibətlərinin pozulmasından deyildi. Çünki bu münasibətlər istər İran (644 il), istərsə türk (608) dövlətlərinin süqutuna qədər davam etmişdir. Böylə ki, 598-ci ildə türk yurduunun böyük kaqanı Tardu (Bilgə xan) Bizans imperatoru

Mavrikiyə böyük bir risalə göndərməyi lazım biliyor. Və bu risalədə qismən İran hesabına olaraq, etdiyi fəthlərini xəbər veriyor. Bir qədər sonra imperator İraklinin səltənəti zamanında (610-621) türklər, 622-ci ilə qədər qüvvətli düşmənilə apardığı müharibədə candan düşmüş Bizans imperatorunun dəfələri yardımına (626-628 illər ərzində) gəlmişlər və ağır müharibənin altından qalib çıxmasına çox xidmət etmişlər.

627-ci ildə türklər Cəbcu (yunanca Ziebel) Xanın riyasəti altında hücum edərək, Kaspı darvazaları Dərbəndi almış, Azərbaycanı istila etmiş və Tiflisə qədər yürümüşlər.

Tiflisdə İrakli kendi ordusu ilə bərabər onları bəkləməkdə idi. Burada Cəbcu öz oğlunu imperatora təqdim etdi və onun ixtiyarına 40 bin əsgər buraxaraq, kendisi geri qayıtdı.

Türklər, İrana qarşı sonrakı müharibələrdə də iştirak etmişlər və bizanslılarla birlikdə İranın paytaxtına qədər bilə varmışlardı.

Doğrudur, bu türklər Xəzər türkləri idi. Fakat biz demişiz ki, Xəzərlər VI əsrdə Asiyanın şimali-şərqində təsis edilmiş böyük türk dövlətinin pişdar bölüyündən başqa bir şey deyildilər.

Ehtimal ki, Xəzərlərin böyük Kaqanla min bir münasibətləri vardı. Bu müharibələrdə də onun planlarını yürütüyorlardı. O biri tərəfdən də biz görüyoruz ki, İrakli iranlıların pek böyük qüvvələrini öz tərəfinə cəlb ediyorkən bunun vasitəsilə, şimal müttəfiqlərinə iranlıların hesabına olaraq öz sərhədlərini Mərvə və Mirov ellərinə tərəf yürütməklə böyütmələrində imkan veriyordu.

Bu onu bizə göstərir ki, VI əsrdən etibarən Təxəristan, Bəlx, Bedakeş, Çəram və Talegan artıq İranın əlindən çıxmışdı. Bu isə bir çox cəhətlərdən türklərin, cənub müttəfiqləri – bizanslılardan gördükləri yardım sayəsində ola bilmişdi. Buradan da böylə bir nəticə çıxmışdır ki, türklərin və bizanslıların bir birinə müvafiq hərəkətləri və bununla da aralarındakı, hərbi-siyasi

ittifaq, yeni ərəb fəthlərinin yumruğu altında süqut olan İran dövlətinin son gününə qədər davam etmişdi.

Bu böylə isə Bəhram adına bağlı bəzi hadisələr, bir tərəfdən bizanslıların İranda – parçala və səltənət sür – siyasətlərilə, o biri tərəfdən də Soqdiyandakı dərəbəyi Türk xanının istifadə etdiyi nisbətli sərbəstliylə və bəlkə də aynı - parçala və səltənət sür – siyasətilə anladıla bilir.

Türklərlə bizanslıların hərbi ittifaqı getdikcə şanlı Sasanilər dövlətinin qüvvət və varlığını söküyürdü və nəhayət onu məhv etdi. Lakin müttəfiqlər üçün də güclü İranla apardıqları uzun müharibələri ucuz oturmayacaqdı. Müayinə etdiyimiz dövrə baxıyorkən, etiraf etməliyiz ki, 658-də çinlilərin zərbəsi altında məhv olmuş ilk türk dövlətinin yığılmasına və o biri tərəfdən də Bizansın cümlə Şərq və Qərb əyalətlərini qayb etməsinə ümdə səbəb, İranla yüz illərcə apardıqları müharibələri olmuşdur.

Bu yolla müharibə edən iki tərəf xəbərləri olmadan öz qüvvətlərini mütəqabil mübarizədə tükətdilər və şu etibar ilə də VII əsrin I yarısında tarix səhnəsinə çıxmış ərəblərə həm iranlıları, həm türkləri, həm də qismən bizanslıları asanlıqla özlərinə tabe etmək üçün uyğun bir şərait hazır etmişlərdi.

Böyük Sasanilər dövlətinin məhviyyətinə və VII əsrdə Bizansın ən gözəl əyalətlərinin ayrılmasına səbəb olan halları anladıyorkən, türklərin bu hadisələrdə oynadıqları rola mənə verməmək mümkün deyildir. Bənim qəti etiqadım vardır ki, iranlılarla türklər bir əsr uzununu öz aralarında apardıqlar mübarizə hər ikisini qüvvətdən o dərəcə salmamış olsaydı, heç bir vəchlə ərəblər nisbətən öylə bir asanlıqla əski və mədəni bir dövləti yıxamaz və türklərin məmləkətinə o qədər dərin və uzaq gedəməzlərdi.

Təəssüflər olsun ki, bu cəhətə şimdiyə qədər az diqqət verilmişdir və bundan dolayı bir çoxları ərəb fəthlərini bir möcüzə məsəbəsində görmüşlər və bunu ərəblərin yeddinci əsrin

ibtidasında sanki o qədər kəskin sürətlə çağlamış fəvqəladə dini coşğunluqlarının nəticəsi zənn etmişlər...

Bu fikir, qismən türk millətinin 8-9-cu əsrlərdəki vəziyyətini iyi bilmədiyimizdən və onun aynı dövrün cihan hadisələrindəki rolu haqqında məlumatımız qayət az olduğundan nəşət etmişdir. Bu etibar ilə də, elm dünyasında Orxon, Yenisey nişangahlarına qarşı olduğu gibi bir o qədər də 6-cı əsrin türkləri haqqında, yunan yaxud ərəb müəlliflərinin bizə buraxmış olduqları bir iki xəbərlərə qarşı göstərilən marağın səbəbi özü özlüyündə anlaşılır. Bizans səfiri Zimarkın Əntağa və Əntağdan İstanbula səyahətinin qayət maraqlı təsvirini və 598-ci ildə türk Kaqanının dostu imperator Mavrikiyə yazdığı və şimliyə qədər hifz edilmiş məktubunun tərcüməsini bu nişangahlar sırasına daxil etməliyiz.

Bizə məlum olduğuna görə həmin məktubun bu günə qədər türkcəyə tərcüməsi yoxdur. Onun tarixi, etnoqrafi və coğrafi cəhətlərə böyük bir əhəmiyyəti haiz olduğundan tərcüməsini aşağıda təqdim edirik. Bu tərcümədə onun həm Teofilakt Sazukattidə göstərilən (cild VII 7-9), yunanca əsl nüsxəsinə, həm də dəfələrlə xatırladığım Eg. Ehavannesin əsərindəki (səh. 239-246) fransızcaya tərcüməsinə əsaslandıq.

Teofilakt diyor ki: ... Qafqasiyanın yaxınlarında və şimal tərəfində yaşayan iskitləri (Teofilakt istiklərlə xəzər türklərini fərz ediyor) xatırladığıma görə o zaman, şu qayət böyük millətlərə nə olduğunu yazmaq da icab edər. O yıl 598 yay fəslinin əvvəllərində Şərqdə türklər arasında məşhur olan Kaqan tərəfindən imperator Mavrikinin yanına xüsusi bir məktubla Şahbəndlər göndərilmiş idi. Kaqan bu məktubda son dərəcə gözəl təbirlərlə qalibiyyətlərini təsvir etmişdi. Bu məktubun ünvanı böylə düzəlmiş: «Roma imperatoruna, yeddi xalqın böyüyü (başçısı) və dünyanın yeddi iqliminin əfəndisi böyük Kaqan».

Vakıa, məzkur Kaqan əbdəl [(bununla heftalitlər denilən qumları fərz ediyorum). Teofilakt heftalitləri səhvən əbdəllərlə

qatışdırıyor. Heftalitrəi hala 563 və 567 illər arasında türklər ilə iranlılar birlikdə dağıtmışlardı. Adətə əbdəlləri VI əsrin altmışıncı illərində türklərin pərişan buraxdığı və Orxon kitabələrinin «tilis» namı verdiyi tayfadır diyə zənn ediyorlar] bəylərinə müharibədə qalib gəlmiş və bu xalqın üzərində hakimiyyəti kendi əlinə almışdı.

Kaqan, bu qalibyyətinə məğrurlanıb, İstəmiyi (məlumdur ki, İstəmi Tardunun silah arkadaşı deyil babası idi). Kaqan silah arkadaşlığına qəbul edərək «Abar» xalqını kendisinə tabe etmişdir.

Bən bununla həmən dövrü nəql ediyorkən Avropada və Pannoniyada sakinləşmiş və imperator Mavrikinin cülusundan əvvəlcə bu yerlərə gəlmiş barbarları «abar» deyə heç də adlandırmaq istəmədim.

İşin əslində isə «İsteri» sahillərindən gəlmə barbarlar «abar» adını yalandan daşımağa başladılar.

Abarların isə nərədən gəldiklərini sonra izah edəcəyiz.

Abarlar məğlub olduqdan sonra (mətləbimizə qayıdırıyoz) bunların bir qismi özlərinə sığınacaq yer axtara axtara Taykastda (müəllif Taykast kəliməsinin həm şəhər, həm də xalq (çinlilər) mənasında kullanıyor) bulunanların yanına gəlib çıxmışlardı. Taykast isə – Hindistanın sərhəddində və türk adlananlardan bin beş yüz millik məsafədə bulunan məruf bir şəhərdir. Taykast əyalətində yaşayan barbarlar qayət igid və sayca böyük bir millətdir. Dünyada yaşayan millətlərin heç birində bunlarla müqayəsə edilmək ləyaqəti yoxdur.

Abarların qalanı məğlubiyətləri nəticəsi olaraq, qayət fəna bir vəziyyətə düşmüş və Mikri adı daşıyanlarla birləşmişlər. Bu millət Taykastın yaxın qonşuluğunda yaşıyor. Taykast əhalisi qovqada qayət qızqındırlar. Kaqan o zaman başqa bir iş gördü. O bütün uğur (uyğur)ları kendinə tabe etdirdi.

Bu millət sayca çox olduğu üçün və həm də daima hərbi işlərlə məşğul olduğu üçün ən qüvvətliyərdən biri hesab olunur. Bunlar, Şərq tərəflərdə türklərin «qara» adlandırmağa adət

etdikləri «Til» çayının axdığı yerlərdə iqamət edirlər. Bu millətin ən böyük mütəssilləri «Yar» və «Xun» adlanırlardı. Bu millətlərin bəziləri də Yar və Xun adlarını onlardan əxz etmişlərdi.

Teofilakt, Yar və Xunlar Avropada yerləşdikdən sonra nasil olub da abar adını ala bildiklərini də izah edir.

Sonra da böyük Kaqanın qəhrəmanlıqlarından yazmağa davam edir. Kaqan böyük çətinliklə uğur (uyğur)ları pozduqdan sonra kolxların başçısını parçaladı (qılıc altına saldı). Bu millətdən şu müharibədə üç yüz binə qədər nəfər qırılmışdı. Öylə ki, onların meyitləri dörd günlük piyadə yol uzununu sərilmişdi.

Qalibiyyət Kaqanın tərəfində olduğu əsnalarda türklər arasında vətəndaşlıq müharibəsi yüz verdi. Kaqanın qohumlarından Tiqim adlı birisi üsyan qaldırmış və ətrafına böyük qüvvələr toplamışdı.

Üsyançı davada üstünlük qazandıqdan sonra, Kaqan öz vəkillərini Sparzeyqin, Kupakol və Tuldih (sözlər şəkillərini o dərəcə dəyişmişlər ki, əsliylə təyin etmək zordur) adlı üç böyük Kaqanın yanına göndərdi. O zaman bu müttəfiqlərin orduları bir yerə toplandı və geniş çöllərdəki İkar əyalətində müharibəyə girişdi. Düşmənlər qəhrəman kimi bir-birilə müharibə edirdilər. Fakat üsyançı ölü düşdü və onunla birlikdə müharibə edənlər də qaçmağa üz qoydular.

Böyük bir qırğından sonra Kaqan yenə öz yerlərinin sahibi oldu. Kaqan səfirləri vasitəsilə imperator Mavrikiyə öz müvəffəqiyyətlərini xəbər verdi. İkar şəhəri Altın adlanan dağın dörd mil məsafəliyindədir. (məsələn Altay (Altın Tau) haqqında olmasına ehtimal pek az olsa gərək. Yəqin müəllif burada böyük Kaqanın iqamətgahı və Zimark ilə Tardunun Bizans səfirlərinin yoxladığı yerdəki Altın Dağı işarə edir. Ed.Shovun fikrincə, bu dağ Teks çayının boğazında olmalıdır).

Bu dağ günəşin doğduğu tərəfdə bulunur: məhəlli əhali isə onu, bir tərəfdən orada qayət çox meyvəcat olduğu üçün, o biri tərəfdən də qayət çox sürü və yük heyvanları otarıldığı üçün

«Altın Dağ» adlandırıyor. Altın Dağı ən qüvvətli bir Kaqana buraxmaq türklərdə bir qanun hesab olunur. Türklər bu dağı iki cəhətdən tovsif ediyolar: Onlar diyorlar ki, bu əyalətdə ən qədim zamanlardan bəri bir dəfə olsun müsri xəstəliyə təsadüf edilməmişdir. Və burada zəlzələ qayət nadir bir şey idi. Biləks Bakaf zəlzələdən dağılmışdı. (Bir zaman burada yinigurlar şəhər tikmişlərdi). Soqdiyana gəlinə o da müsri azarlar və zəlzələdən zərər çəkiyordu. Türklər atəşə qarşı qayət tuhaf bir hörmət bəslərlər. Onlar havaya, suya və torpağa etiqaq edərlər. Fakat aynı zamanda göyün və yerin xalığına «Tanrı» adı verər və ona pərəstiş edərlər. Bu allaha da at, öküz və qoyun qurban kəsərlər. Türklərin kahinləri də vardır ki, gələcəyə nisbət falçılıq edərlər. O zamanlarda Tarniox, Kutzagir, Kutrikurlar (bunlar da Yar, Xunlardan əmələ gəlmişlər) türklərdən qaçıb uzaqlaşdılar və Avropaya gəldikdən sonra ərəb kaqanlarının itaətində olanlarla birləşdilər.

Diyorlar ki, zəbəndərlər də Yar və Xunlarla bir nəsləndirlər. Avarlarla birləşmişləri də on bin nəfər təxmin ediyolar.

Türklərin Kaqanı vətəndaşlıq müharibəsinə nəhayət verdikdən sonra müvəffəqiyyətlə öz işlərini aparmağa başlar: məmləkəti sülhpərvər bir siyasət aparmaqla sakitcə idarə etmək üçün Taykast ilə bir müahidənamə bağlamışdı.

*Maarif və Mədəniyyət,
1925 № 1*

Orxon kitabələri

Təxminən iki yüz il olar ki, cənubi Sibiryə və Monqolustanda Yenisey və Orxon çaylarının yuxarılarında indiyə qədər mislinə başqa yerlərdə təsadüf edilməyən və xüsusi əlifba ilə yazılı kitabələrin mövcud olduğu məlum olmuşdur. Bu kitabələr haqqında ilk məlumat verən bir nəfər əsir edilmiş İsveçrə zabiti İstalenberq oldu. 1818-ci sənədə məzkur kitabələr haqqında «Sibirskiy vestnik» məcmuəsində Spasski nam tərəfindən yazılmış bir məqalənin latın dilinə tərcümə edilməsi Qərbi Avropa alimlərinin nəzər-diqqətini məzkur kitabələrə cəlb etdi. O zamandan alimlər bu kitabələrlə maraqlanmaqdadırlar. Bununla belə 1889-cu sənəyə qədər istər Rusiya, istərsə Avropada nə kimsənin əlində o kitabələrin fotoqrafiyası olmuş, nə də bu kitabələrdəki yazıların nədən ibarət olduğunu bilən olmuş. Fəkat fəvqəlzikr sənədən başlayaraq həməən Sibiryə cəmaət xadimlərindən məşhur V.M.Yadrıntsevin ekspedisiyonu zamanından bəri o kitabələrin alimlər tərəfindən əldə edilməsinə imkan hasil olmuşdur. Bu müddət ərzində isə şərqşünaslar aynı kitabələr ilə ciddi olaraq maraqlanmaqdadırlar. Yadrıntsev 1889-cu sənədə Orxon çayı hövzəsində Budda monastırı Erdəni Teszunun 160 verst şimalında bir takım inşaat bakiyəsi kəşf etmişdir. Diqqətlə müayinə edildikdə bu tikililərin arasında üç hissəyə parçalanmış böyük bir sütunun mövcud olduğu meydana çıxdı. Məzkur sütunun 3 səthi üzərində Yenisey xətti ilə, IV səthi üzərində isə çin xətti ilə yazılar vardı. Nəhayət bu sütun həməən Türk Xanı Bilgənin şəərəfinə yapılmış bir abidə olduğu anlaşıldı.

İşbu məhəlin yarım kilometrliyində Yadrıntsev yeni bir tikililərlə yıkısı ilə bir sütun daha bulmuşdur. II sütun əvvəlki kimi parçalanmış olmadığı halda bulunuyordu. Bunun da aynı surətdə 3 səthində Yenisey və IV səthində isə çin xətti ilə yazılar mövcud idi. Sonralar müəyyən edildi ki, bu sütun da Bilgə Xanın qardaşı Gültəkinin şəərəfinə inşa edilmiş abidədir. Bilgə Xan

ilə Gültəkinin həmin bu 2 şayanı – etina abidələrinin zahiri quruluşunun tərfi bunların bir sıra inşaatdan mütəşəkkil olduğunu bildiriyor. Bu tikililərin qərbi hissəsində mükəəb şəklində bir dənə qranit daşı və bu daşın üst səthində olan bir çuxurluq görülür. Həmin daşı Radlov qurbangah hesab ediyor. Məzkur daşdan bir neçə qədəm Şərqə doğru bir təpə vardır ki, onun ətrafına bəzi məxrub mücəssəmələr düzölmüşdür. Bu mücəssəmələr xanı, onun zövcəsini və təbəələrini təsvir etmək üçün konulmuş olduğu aşkardır. Ən nəhayət təpənin bir qədər Şərqə doğru tərəfində qurbangahdan 50 metrlik bir məsafədə, üzərində «Bitik Taş» yazılmış həmin daş mövcuddur. Bilgə Xan sütununun yüksəkliyi təxminən 3 metr 45 santimetrdır. Eni 1 m 74 sm-dir və qalınlığı 74 sm-dir. Gültəkinin sütunu isə azacıq kiçikdir. Yəni yüksəkliyi 3 m 15 sm, eni 1 m 24 sm, qalınlığı isə 41 sm-dir.

Məzkur kitabələrin mərhum Kuh və Radlov tərəfindən izah edilməsi, tapılmış abidələrin tarixi əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün birinci və ən müsaid bir təşəbbüs zənn edilmişdir. «Rusiya Coğrafiyunlar Cəmiyyətinin» Şərqi Sibirya şöbəsinin məxaric və təşəbbüsilə təchiz edilmiş Yadrintsev ekspedisyonundan sonra Fino-uyğur cəmiyyətinin xərcilə Heydel başda olmaq şərtilə başqa bir ekspedisyon kitabələrin fotoqrafiyasını almağa müvəffəq olmuşdur. 1892-ci sənədə isə işbu kitabələr haqqında «Inscription de l'Orkon recueillies par l'expedition finnoise 1890 et publiques par la societe finno ongrienne. Helsingfors 1892» sərlövhəli mətbu bir əsər buraxılmışdır.

Bu kitabələr başqa kitabələr ilə bərabər «İmperator Elmi Akademisi» canibindən Radlov başda olmaq üzərə təşkil edilmiş ekspedisyon tərəfindən yenidən tədqiq olundu. Məzkur ekspedisyonun fəaliyyəti nəticəsi olaraq, 1892-1896-cı sənələrdə Radlov tərəfindən «Arbeiten der Orchon Expedition, Atlas der Afterthvmer der Mongolei» yaxud «Orxon ekspedisyonu zəhmətləri və Moğolustan asari-atıkası atlası» adlı əsər nəşr edildi. Beləliklə məzkur «Yenisey və Orxon yazıları» fəvqəlzikr əsərlər vasitəsilə bütün elm aləminə məşhur oldu. Şimdi yalnız bu

məchul yazıların açarını bulmağa, onların nə olduğunu və hangi bir qövmə mənsub olduğunu anlamağa, həm də onların tarixcə əhəmiyyətini öyrənməyə bir ehtiyac qalmış olurdu. Təbii, bu ehtiyacın təmin edilməsi məsələsi təxirə uğramadı. Böylə ki, 1892-ci sənədə məzkur kitabələrin əsrarı açılıb, onların məzmunu bütün alimlər dünyasına yayıldı. Bəşəriyyətin bu gibi böyük bir kəşfiyyata nail olması Kopenhagen lüğəvi alimi professor Vilhelm Tomsonun fəaliyyəti sayəsində olmuşdur. Bu alimin adı bundan sonra Şampolion (Şampolion Jan Fransua – fransız tarixçi alimlərindən 1790 sənəsində doğmuş 1832-də vəfat etmişdir. Misirşünaslıq və Misirin qədim tarixinə dair bir çox tədqiqatda bulunmasilə məşhurdur) və Qeorq Fridrix (1775-də doğmuş, 1853-də vəfat etmişdir. Qədim Asurilərin mixi xəttlərini oxumaq təhrifatilə məşhurdur) gibilərin adları ilə bir sırada durmalıdır.

1892-ci sənə dekabr ayının 15-də professor Tomson Danimarka Krallıq Ümum Akademisinə əvvəlcə Akademi tərəfindən «Bulletin de l'Academie Royale des sciences et des lettres de Danemark» ünvanilə nəşr olunub və daha sonra ayrıca olaraq «Dechiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Yenissei 1893. Copenkague» sərlövhəsilə nəşr edilmiş məqaləni təqdim etdi. Tomsonun kəşfiyyatı elm aləmində Orxon və Yenisey kitabələrinə qarşı böyük bir maraq oyatmalı idi. Vəqə görürüz ki, kitabələrin oxunmasından on sənəlik bir müddət keçirmədən, həmin kitabələri ətraflı tədqiq etmək yolunda böyük əsərlər yazılmışdır.

Burada cəsarətən bunu deməliyiz ki:

1. Kitabələrin uyğur lisanına yaxın ən əski türk dilində yazılmış olduğu meydana çıxıyor.

2. Gültəkin şərəfinə qoyulmuş abidənin üzərindəki kitabənin 733-cü sənəsi 28 yanvar tarixinə mütabiq bir tarix yazılmışdır.

3. Bu iki türk xanı, Bilgə Xan ilə Gültəkin qardaşların şərəfinə qoyulmuş abidələrin hər birinin üstündə 3 səthini işğal

edən türk yazılarından başqa geniş səthlərdən dördüncüsünü işğal etmiş çin yazısı da vardır.

4. Bu iki abidə üzərindəki yazıların çox hissəsi məzmunca bir-birinə müvafiq olmaları bu yazıların təhlilinə bir çox müavinət göstərmişdir.

Radlov itilasında K+KB, lakin Tomson itilasında JF+JN göstərilmişdir. Böyük kitabənin ilk yeddi xəttləri Azərbaycanın indiki ləhcəsinə tərcüməsilə bərabər aşağıya dərc ediliyor.¹

1. Uzağıl Tanrı asra yağız bir kılındıqda eygin ara kişi oğlu kılınmış. Kişi oğlunda uza öcüm ayam bumin Kaqan İstəmi olurmuş. Olur yan türk budunun vəsin tuta birmiş, iti bəyirmiş.

2. Tört bulun kop yağı ermiş su suləpən tört bulunundaki buduniğ kop almış, kopbəsiz kəlmış, başlıgıc bu kondurmuş, tezliğin söbkurmuş, ilkəri kadarkan yəşka təkı geri təmir kapıfka təkı kondurmuş, ikən ara.

Eydi, oxsuz qul türk itib anca olur uz ermiş. Bilgə Kaqan ermiş Alp Kaqan ermiş buyurucu yemə. Bilgə ermiş erinc, Alp ermiş erinc. Bəyləri yemə budun yemə tuz ermiş. Anı üçün elik anca tutmuş erinc. Elik tutub turuk etmiş özüncə.

4. Gərkən bulmuş, yoğçı sıgıtçı öyrəgun toğsuqda bokli çöllük el tabğaç, toput, parpulum kızkız üç kuruğan otuz tatar, katay, tatabi bunca budun gəlibən sıgtamış, yoğlamış, andağ gölün kağal ermiş. Andakı sıra inisi kaqan.

5. Bulmuş erinc oğlunu kaqan, bulmuş erinc anda kərə inisi eçisin tək kılınmaruq erinc oğlu kanın tək kılınmaduk, erinc. Biliksiz kaqan olurmuş erinc, yabalaq kaqan olunmuş erinc buyuruqu yemə, biliksiz erməs erinc, yabalaq ermiş erinc.

Bəkləri buduni tuzsuz uçun tapdağ təbligın görlik uçun armaqçısı uçun inili içili gənəşur tukun uçun bəklı budunluq yonuşur, tokin uçun, türk budun ellədun elin içğini idliş.

¹ Məqalədə abidənin mətni əvvəlcə yazıldığı Orhon əlifbası ilə sonra həmin mətn ərəb əlifbası ilə verilir. Biz burada mətnin ərəb əlifbası ilə verilən variantını yazdıq. B.O.

7. Kaqanladuq kaqanın itiru itmiş budunqa bəklük uri oğlin qul buldi. Sənin qız oğlin gün buldi, türk bəklər, türk atın itdi, tapğaccı bəklər tabğaç atın tutuban. tabğaç kaqanqa görmüş.

Mətnin bəzi xüsuyyətləri hifz edilmək şərtilə Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi.

1. Üstdə (yuxarıda) göy səma (Tanrı) aşağıda yağız (buz) yer yarandıqda ikisinin arasında Adəm (kişi) oğlu yaranmış. Kişi oğlunun üzərində ata babaların Bumin Xaqan. İstəmi Xaqan oturmuş. Oturuban türk xalqının elini, törəsini (qanununu) tutarmışlar, hakimiyyət edərmişlər.

2. Dörd ətraf hep yağı imiş, düşmanmış. Ordu yürüdüb dörd tərəfdəki xalqın hepsini almış, hepsini baz kılmış (tabiətə götürmüş), başlının başını əydirmiş, dizlinin dizini çökətmiş. İləridə (Şərqdə) Kara Xan meşəsinədək, geridə (Qərbdə) «Dəmir Qapı» yadək kondurmuş. (Məzkur) iki (sərhədlərin) arasında (bu zamana qədər).

3. Hakimsız, oxsuz (yəni oxlara bölünməmiş – qədim türklərdə üsul-idarə olaraq ölkələr oxlar ilə adlanarmış. Müəyyən bir ölkənin hakimliyi bir məmura verilərkən ona Xan tərəfindən rəyasət əlaməti olaraq bir ox eta olunmuş) Gök türkləri idarə edərək (məzkur xaqanlar) bu qədər (məsafədə) oturarmışlar. (hakimiyyət edərmişlər). Həkim (bilikli) xaqanlarmış, yigid xaqanlarmış, buyurduqları da (böyük məmurları da həkimmişlər. Erinç – görünür ki, yigitmişlər. Bəyləri də, xalqı da düz (doğru) imişlər. Anın üçün eli o qədər məsafə tutmuş, (bu qədər böyük məsafədə hakimiyyət edərmiş) eli tutaraq icrayı-qanun etmişlər («türük» etmişlər) kendiləri.

4. Nəhayət bulmuşlar. (ölmüşlər). Öndə ağıcı, sictacı (olaraq) Gündoğanda (Şərqdə) bokli çöllük el çinlilər, tibetlilər, parpurumlar, qız-qızlar, üç quriğanlar, otuz tatar, kitay, tatabi, bunca xalq gəlib ağlamış, sıgtamışlar. O qədər koylu (şöhrətli) xaqanlarmış. Ondan sonra kiçik qardaşları xaqan.

5. Olmuşlar, oğulları xaqan olmuşlar. Ondan sonra kiçik qardaşları böyükləri gibi kılınmadıqlarından (rəftar etmə-

diklərindən), oğlu atası gibi kılınmadıqlarından (taxta) biliksiz xaqanlar oturmuşlar, qorxaq xaqanlar oturmuşlar. Buyurdukları da biliksiz və qorxaqmışlar.

6. (Həm) bəyləri, xalqı düz (sadiq və namuskar) olmadığından, (həm) çinlilərin dığdığı və xəyanətindən, (həm də) kiçik qardaşların (tərəfdarları) böyüklərin (tərəfdarlarına qarşı ədavət) bəslədiklərindən (və) bəylər (ilə) xalq (bir birlərinə) ədavət etdiklərindən türk xalqı hakimiyyətli elini itirmiş oldu. (Burasında bir çox sözlərin əslə və mənası bu zamanəyə qədər anlaşılmamış olduğundan tərcümə təqribidir).

7. Xaqanlıq edən xaqanlığı itirdi. Bəy oğlanları çin xalqına qul oldu, təmiz qızları kənz oldular. Türk bəyləri türk adını atıb çin bəylərinin adlarını tutub çin xaqanına (tabe oldular)...

Orxon yazıları qədim nəsturi Suriya yazıları gibi aşağıdan yuxarıya və soldan sağa doğru oxunur. Ehtimal ki, əski türklər kendi hürufatlarını Suriyalılardan götürüb öz səda və ləhcələrinə uydurmuş olsunlar. Digər bir ehtimal da vardır ki, (həqiqətə daha yaxındır) həmin əlifba türklərə Vüsta Asiyanın qədim mədəni xalqı sanılan soqıldərdən keçmiş olsun ki, onlar da vaxtilə aynı hürufatı İran aramilərindən almışlardır. İşbu qərar ilə Orxon və Yenisey əlifbasının Suriya əlifbası zümrəsindən olduğuna şübhə qalmıyır.

Bu əlifbanın türk qövmləri arasına onlar ilk vətənlərində olarkən nə vaxt soxulduğu məsələsi indiyə qədər həll edilməmişdir. Ümidvarız ki, Orxon və Yenisey dərələrinin qatlarında bunlardan başqa bir çox asari-atika mədfundur ki, vaxtilə nəşr edilib, həmin bu qaranlıq məsələlərin tənvirinə səbəb olacaqdır.

*Maarif və Mədəniyyət,
1924, № 6*

Urartu xətti-mixisinin göstərişləri ilə Azərbaycan haqqında əski tarixi məlumat

Miladdan əvvəl VIII əsrdə «Nayiri» adlanan ölkələrdə, əski vadinin geniş məmləkəti daxilində Asuri mənbələri tərəfindən Urartu diyə tanıtılan qüvvətli bir dövlət sakin olmuşdur. Bu dövlət içərisində yaşayan xalq kendi ölkələrini Bi Aynu və kendilərini Xaldi adlandırırdılar. Onun sərhədləri Şərqdə Urmiyə gölünə, Qərbdə kendi malikiyyəti altına daxil olan Fıratın iki qoluna qədər uzanır. Cənubda Xaldi - Urartular Asuristan sərhəddinə qədər olan yerlərə hökm edərlərdi. Şimala gəlincə burada xaldilər Arazı keçərək Kürə qədər yaxınlaşmışdılar. Bu xalq, qüvvətli Asuri təsiri altında qalan kendi mədəniyyətinə malik, etnoqrafi tərəfindən isə daha artıq xitirlərə yaxındı. Onların mixi Asuri işarələri ilə yerli dildə çizilən kendi yazıları mövcuddu. Zaqaqaziyanın əski, tarixi mənbələri onlardan qalan bu kitabələrdir. Fakat bu yazının mətni daha tamamilə oxunub tədqiq edilməmişdir ki, Xaldilərin hərbi qüvvələrinin dərəcəsinə olduğu gibi təyin etmək mümkün ola bilsin, hər nə qədər indi belə: “Xaldilərin Zaqaqaziyadakı fətuhəti hazırki Ermənistanın sərhədləri ilə kifayətlənəməzdi və şübhəsizdir ki, Kür və Araz hövzələrinin Qərb və Şərq hissələrində onların səfəri olmuşdu”, demək üçün tam bir əminiyətimiz var.

Xaldi-Urartuların xətti-mixi ilə yazılan mətnləri başlıca olaraq daş və qayalarda çizilər və zahiri tərəfdən yazısına olduqca diqqət verilirdi. Məsələn, daşın səthi düzəldilir və nəticədə yazının əhatə etdiyi sahə daş parçası içərisinə girmiş bir halda olurdu ki, bununla da daşın mixi işarələrlə qeyd olunan hissəsi ətrafında yazılmayan hissə dörd köşəli bir çərçivə əmələ gətirirdi. İşarənin kendiləri isə çox aydın yazılır və üfuku vəziyyətdə sətirlərə bölünürdü. Öylə yazılar çizilən qayalar yerlərində qalır. Mətnlə yazılan daşlarsa, bəzən tikilən binaların,

çox zamanlar şübhəsiz məbəd və sarayların yapısı üçün işlədilirdi. Sütunun da dayakları bəzən bu yazılarla kaplanırdı. Sonralar zamanın mürüzilə Urartu binaları dağıldıqda onların yapı daşlarından ölkənin yeni əhalisi istifadə etməyə başlamış və böyləliklə əski Vanın bir çox xətti-mixi mətnləri Zaqafqaziya xalqlarına qədər-onlar da daxil edildiyi halda – olan hazırkı yapılara da təsadüf etmişdi. Buna görə daha məlum olmayan Xaldi kitabələrinin araşdırılması heç bir halda yalnız qayalarla kifayətlənməmişdir. Xaldi-Urartuların kitabələri məzmun etibarilə çox da müxtəlif deyildir. Hələlik yalnız xalqın hakimi üçün böyük əhəmiyyəti haiz olan vəqənin əbədiləşdirilməsi məqsədilə yazılan kitabələr kəşf edilmiş, daha maraqlı olan şəxsi yazışmalarsa heç bulunmamışdır. Böylə əbədiləşməyə layiq bir vəqə cəngavər bir millət üçün müvəffəqiyyətli hərbi bir səfər hesab edilir, müvəffəqiyyətsiz səfərlər üçün isə təbii heç bir şey yazılmaz, bilakis onların haqqında tamamilə sükut edilirdi. Ondan dolayı bir çox səfərlər bizim üçün məchul qalmış və öylə görünür ki, gələcəkdə də məchul qalacaqdır. Böyük bir bina, məbəd, qala və saray tikdirmək, xaldilərin çox böyük əhəmiyyət verdikləri su kanalları çəkdirmək də xətti-mixi abidələrinə keçirilməyə layiq bir vəqə ola bilirdi. Bütün bu yazılar çox qısa bir surətdə dizilir və kitabələr ümumiyyətlə 20, çox vaxtlar daha az sətirdən ibarət olurdu. Bu az sətirlərin də əhəmiyyətli bir qismi mətnlərdə hər zaman xaldi allahının adını qeyd edən aynı başlanğıca həsr olunur və axırı da bəzən çox uzun padişah ləqəbi ilə bitərdi. Ondan əvvəl isə çox da nadirən deyil, padişaha aid dastanlardan kəlimə pozan və ya oğurlayanların ünvanına edilən təlqinlərə yer verilirdi. Hekayənin kendisinə isə ümumiyyətlə kitabənin ortasında bir kaç sətir həsr edilirdi. Orada biz fənni-tədqiqatımız üçün tələb olunan tarixi materialı bula biliyoruz. Orada xaldi silahları ilə istila edilən ölkə, şəhər və xalqların sıra üzrə sayısını, bəzən də alınan qənimətlərin rəqəmlərlə göstərişini görə biliyoruz. İstər birincilər, istərsə sonrakilər böyük fənni bir maraq veriyor. Ölkə və şəhərlərin adları bizə tədqiq etdiyimiz

dairənin təqribi bir doğruluqla əski tarixi xəritəsini çizmək imkanı əldə etdiriyor, qənimətlərin sayı isə kendiliyində nə qədər qadiranə belə olsa düşmən hücumları ilə qarət edilən ölkənin iqtisadi vəziyyətini müəyyən bir dərəcəyə qədər təsvir ediyor.

Ümumiyyətlə, xald padişahları müvəffəqiyyətli bir səfər yapıqdan sonra oradaca bir xətti-mixi kitabəsi dikərdilər. Böyləliklə kitabələrin kəşf edildiyi yerdən mətndə istilası göstərilən ölkənin coğrafi mövqəini nisbətən anlama biliyoruz.

Böylə məhəlli kitabələr nisbətən çox miqdarda mövcuddur. Fakat təbiidir ki, bunlar aranılmış yerlərdə kəşf edilmişdir. Böylə şeylərlə maraqlanmayan yerlərdə olanlarsa bu vaxta qədər fənn üçün məchuldur. Nə səbəbdən isə bu cəhətdən Ermənistanə sədət üz vermişdir. Oraya qarşı əskidən elmi bir maraq oyanmış və yerli əhalinin yardımilə çox miqdarda öylə kitabələr bulunmuşdur. Keçən yıllarda Azərbaycan haqqında bu xoşbəxtlik olmamış və burada heç kimsə tərəfindən onlar aranılmamışdır.

Bundandır ki, tamamilə təbii olaraq, «bu dairədə bəlkə də onları heç aramaq lazım deyildir» sualı araya çıxıyor. Bənim bu qeydlərim də böylə bir suala cavab üçün həsr olunmuşdur. Bənim dərin əqidəmcə onlar Azərbaycan hüdudu daxilində olmalıdır. Ona görə son yıllarda Azərbaycan işçiləri arasında müşahidə olunan şübhəsiz, qüvvətli elmi yüksəlişdən daha məlum olmayan kitabələrin arayışı üçün istifadə edilməlidir. Çünki onlar dəyərlı bir materialdır ki, yalnız onların sayəsində tam bir əmniyyətlə ölkənin keçmiş müqəddəratı haqqında söz söyləmək mümkündür. Bundan başqa bu material bütün dünya miqyasında dəyərlidir. Dəyərlidir o dərəcəyə qədər ki, bu gün Azərbaycanda kəşf edilən bir xətti-mixi kitabəsi onun tezliklə kəşf edilməsini tələb ediyor. Xaldi-Urartuların Şərqi Zaqaqfaziya mətnləri ola bilməsinə dair müləhizələrə gəlincə, onlar bu aşağıdakılara əsaslanıyor. Məhəlli kitabələrdən başqa xaldi padşahları kendi hakimiyyətləri dövründə yapılan bütün

səfərlərin və təbə edilən ölkələrin sayını göstərən salnamələr tərtib edərildilər. Bəylə salnamə yekunları onların paytaxtı olan Tuşına, indiki Van şəhərinin ətrafında düzülərdi. Bu axır vaxtlara qədər yalnız bir ədəd VIII əsrin I yarısında hökumət sürən çar Arqıştiyə aid salnamə kəşf edilmişdir. Fakat 1916-cı sənədə rus arxeoloji cəmiyyəti ekspedisiyonu tərəfindən onun oğlu Sardurun padışahlığına və ya o əsrin III rübünə aid ikinci bir kitabə daha kəşf edildi.

Yeni kəşf olunan bu dörd güşəli bir daş dirək üzərində təqribən üç yüz sətirə qədər çizilmiş salnamə fakat 1922-ci sənədə nəşr edildi. Bu Azərbaycan tarixçisinin xüsusi diqqətini kendinə cəlb etməlidir.

Salnamə yekunu kendiliyində səfərlərin təsvirində çox müxtəsərdir və onların istiqamətini göstərir. Bu yekunlarda qeyd olunan ölkələri göstərən məhəlli kitabələr materialını araşdırsaq, nə qədər olsa o istiqaməti anlaya bilərik. Bəyləliklə hərbi əməliyyatın aydınlaşdırılması üçün bizə salnamələrin ayrı-ayrı məhəlli kitabələrin mətnləri ilə yanaşdırmaq vəzifəsi düşür və bu müqayisə olduqca maraqlı nəticələrə varır.

Bu ilk Azərbaycana aid olan hissəsində bizə iyi yardım edən Gökçə gölünün cənub sahilində Kulani-Kirlani və Zaxalu kəndlərindən gətirilən iki məhəlli kitabədir. İştə onları Sardurun böyük salnamə kitabəsiylə yanaşdırmaq lazımdır.

Məhəlli kitabələrdən hal-hazırda Kulani-Kirlani xətti-mixisinin mətni daha maraqlıdır.

Orada siyasi birləşmə tərəfindən iki qrupa ayrılan 23 tabe edilən ölkənin adı qeyd edilmişdir. I qrup dörd ölkədən mütəşəkkildir və «Göl boyu» kitabəsi adlanır. II qrupa isə 19 ölkə daxildir ki, onların adları xətti- mixi mətnlərinin bulunmuş olduğu məhəllələrə görə bir çox ölkə və şəhər adları ilə dolan sabiq Erivan vilayətinin çərçivəsi içərisinə tamamilə girmir. Hər türlü şübhədən xaricdir ki, Xaldi padşahı kitabəsinin mətnində göstərilməyən Etiuni və ya mərkəzi Ermənistan hüdudu xaricində kendisi üçün müvəffəqiyyətli nəticələr verən

uzun bir səfəri Kulani-Kirlani yaxınlığında olan kitabədə əbədiləşdirmişdir. O kitabədə 23 ölkə sayıldığı halda Erivan dairəsinin heç bir mühüm ölkə kollektivinə aid işarələr yoxdur. Etiuni, Erak, Abilianxi adları heç bir kəlimə ilə qeyd olunmur. Bəllidir ki, hərbi əməliyyat başqa bir istiqamətdə cərəyan etmişdir. Kitabənin Gökçə gölünün Cənub sahilində olması və gölün Qərbində olan mahallardan heç birinin kitabədə göstərilən tabe edilmiş ölkələrin içərisində qeyd edilməməsi də bu istiqamətin Qərb cəhətində olmadığını göstərir. Kulani-Kirlaninin 23 ölkə əleyhində edilən müharibədə son mövqif olması da bəllidir. Padşah burada kendi əməliyyatını qurtararaq zəfər kitabəsi dikdirmiş və çox demək olur ki, oradan Van gölünün Cənub sahillərinə kendi yeri olan Bi Aynuya getmişdir. Böylə şərait altında bu səfərin cərəyan etdiyi istiqaməti Gökçə gölünün Şərqində, şimdiki Azərbaycan hüdudunda aramaq daha təbii olur. Yuxarıda qeyd edilən Zaxalu kitabəsi də böylə bir mülahizəyə yol veriyor. O kitabədə Gökçə gölünün Cənub sahilində əvvəlkindən daha Şərq tərəfdə bulunmuş və Kulani kitabəsində göstərilən 23 tabe edilən ölkənin birinci göl ətrafındakılar qrupundan Arkukuni ölkəsinin istilasını haqqında rəvayət ediyor. Xaldi-Urartuların Azərbaycanda olan hərəkətlərini tamamilə təəyyün edə bilmək üçün yalnız bu məlumat şübhəsiz kafi deyildir. Amma bu məlumat yuxarıda qeyd edilən salnamə mətnlərilə yanaşdırılırsa başqa bir rəng alaraq daha aydınlaşa bilər. Sonra Sardurun salnamə dastanına keçəlim. Burada beşinci sətirdə Sardurun padişahlığının bir kaç yılını işğal edən böyük hərbi əməliyyatı haqqında söylənir. Beşinci sətirdə göstərilən bütün bu hərbi əməliyyat Zaqaqaziya dairəsində cərəyan etmişdir. Ona görə salnamə dastanının bu hissəsilə maraqlanmamız daha təbii. Kitabənin başlanğıcı şübhəsiz Azərbaycana aid deyildir. Orada, Lulu ölkəsinə, yəni Alagözün Cənubi enişlərinə-ki, Eçmiyədzin yaxınlığında olan şimdiki erməni köyü Sərdarabada tətbiq edilə bilər – yapılan səfər haqqında söylənir. Buradan Urartu padşahı Etiuni toprağından

Şimala doğru Erak ölkəsinə, şimdiki Leninakan (səbiq Aleksandropol) dairəsinə qalxmış və Quriya mahalını, bəlkə də hazırkı Quriyayı keçərək İoniyaya daxil olmuşdur. Bundan sonra onun ordusu Erak və Abilianxi ziyarət edərək ordan Veli-Koxi ölkəsinə keçmişdir.

Zaqafqaziyanın mərkəzində və onun qərb dairəsində olan əməliyyat tam bir müvəffəqiyyətlə qurtarmışdır. Fakat salnamə mətni bununla kifayətlənməyərək, axırını 11 sətrini yenə Zaqafqaziyanın hüdudu daxilində cərəyan edən başqa bir səfərə həsr etmişdir. Çünki Sardur salnaməsinin bütün beşinci sütunu, yalnız Araz və Kür hövzələrində cərəyan edən hərbi əməliyyatdan bəhs ediyor. Qeyd edilən axırını 11 sətrdə sütunun I hissəsində olanlardan çox ayrı ölkə və şəhərlər göstərilir ki, burdan biz oxuyoruz ki, Sardur bir qədər zaman keçəndən sonra kendi əsgərlərini yenə Şimala, fakat əvvəlkindən başqa bir istiqamətə sövq ediyor. Biz artıq görüyörüz ki, Etiuni – Erak- Abilianxi ölkələri onun tərəfindən kənarında buraxılır. Onlardan heç bəhs olunmuyor. O, bu bəhs olunmamazlıq hadisəsi isbat ediyor ki, bu dəfə səfərin məqsədi nə mərkəz şimdiki Ermənistan hüdudu, nə də Xaldi-Urartuların ümumiyyətlə buradan daxil olduqları Qərb tərəfləri deyil, onlara qarşı olan başqa bir ölkədir.

Biz yuxarıda göstərilən səfərlərin yazılışından biliyörüz ki, Urartular mərkəzi Ermənistana və ya dənizə hərəkət etdikləri zaman bu hərəkəti Etiuni toprağından başlarlardı. Böylə isə bizim çox maraqlandığımız axırını səfər nərədən başlamışdı? Bu səfərin başlanğıc nöqtəsini təmin etmək üçün olduqca müvafiq bir işarə vardır. Məsələ orasındadır ki, bu səfərin birinci ölkəsi Zaxalu və Kulani-Kirlani kitabələrindən tanış olduğumuz məhəllin adilə Arkukuni adlanılır. Mahal şübhəsiz Gökçə gölünün Cənub Şərqindədir və göl boyu Tsuinia denilən dörd ölkənin içərisinə daxildir. Nəticə etibarilə məlum olur ki, Sardur bu dəfə Gökçə gölünün Cənub Şərq sahilinə gediyor və oradan Etiuniyə müqabil tərəfə hərəkət ediyor. O hələlik coğrafi

tərəfdən tamamilə təmin ediləməyən bir çox mahallardan keçiyor. Adaxuni, Emumi, Kamni, Uxuni, Teriani və onların içlərində olmaq üzərə Kuxa-Albani ölkələrini tabiiyyəti altına alıyor. Bütün bunlar təbii Gökçə Arpaçay dairəsində olmayan böyük siyasi birliklər, böyük hökumət mərkəzləridir. Səfərin doğruca Gökçə gölünün Cənub Şərqiə Arkukuni ölkəsinə olan istiqamətindən və keçilən ölkələrin Sardurun əvvəlki səfərlərindən salnamənin beşinci sütununda adları keçən mərkəzi mahalların Etiuni, Erak və Abilianxinin qeyd edilməməsindən məlum olur ki, Urartu padşahı bu dəfə Şərq tərəfinə gediormuş. Miladdan əvvəl VIII əsr gibi uzaq bir zamanda ümumiyyətlə I dəfə qeyd edilən və Xaldi-Urartu xəttimixi mətnlərində I dəfə adı çəkilən Bi-Aynudan uzaq Albaniyanın tabe edilən ölkələrin göstərmiş olduğumuz siyahısında bizim tərəfimizdən aranılması, çox az güman etmək olur ki, səhv ola bilsin.

Təqdim etdiyimiz səfərin hərəkətindən Urartu əskər yığınlarının Kür və Araz çaylarının birləşmə nöqtələrinə qədər gəlmiş olmalarını az bir təshih ilə görə biləriz. Səfərin nəticələrinə gəlincə Bi-Aynu padşahı tamamilə təmin olunmuşdur. Kendisinə məxsus qadir bir qəsb xassəsilə o iyirmiyə qədər qarət edilən qalaları, 120-yə qədər istila edilən şəhərləri, ondan başqa bir çox kənd və qənimətləri sayıyor.

Sardur Şimala olan səfərinin yekununda 4600 erkək, 10000 qədər gənci də köləliyə götürmüş. Bunlardan başqa 23200 qadını əsirliyə almış, yəni cəmi 37800 nəfər əsir tutmuşdur. Qara mala gəlincə ordu tərəfindən 3500 at, 43353 öküz, 214700 qoyun və bunların da hepsi yalnız Zaqaqaziyadan götürülmüşdür. Qənimət olduqca boldur. Fakat bu sayı bizi başqa tərəfdən maraqlandırıyor. Bən burada bu rəqəmlərin göstərişilə VIII əsrdə Urartu əsgərlərinin Zaqaqaziyaya daxil olduqları zaman olduqca bolluq bir ölkəyə təsadüf etmələrini isbat üçün gətiriorum. Əgər bənim yuxarıda çıxartdığım nəticələr doğruysa yalnız Azərbaycan dairəsində onların

tərəfindən 150-yə qədər əhali sakin olan böyük məntəqələr istila edilmişdir. Qeyd edilən ölkələrin hepsini olmasa da mühüm bir hissəsini, xüsusən Sardur tərəfindən Gökçə gölünün Şərq tərəfinə yapılan səfərin təsvirində saydığı altı ölkəyi və şimdiki Ermənistan məmləkətinə daxil edilməyən Kulani-Kirlani kitabəsinin göstərdiyi 19 ölkəyi, hepsi 25 ölkəyi buradaca, həmən bu Azərbaycan dairəsində aramaq lazımdır. Bu miqdar Kür və Arazın Şərq hövzəsi üçün olduqca kafidir və əgər bunlar hepsi doğrudan da Azərbaycana intisab edərsə onda Azərbaycanın əski tarixi xəritəsi coğrafi adlarla dolmuş olur. Bu dolğunluq hər halda Xaldi-Urartu xətti-mixisinin göstərişləri üzərə çəkilən əski tarixi Ermənistan xəritəsinin dolğunluğundan aşağı bir dərəcədə deyildir.

Şimdi növbət yerli işçilərdədir.. Bu tarixi məlumatların təfsilatını vücudə gətirmək lazımdır.

Bunlar da birinci növbədə Azərbaycan məmləkəti daxilində xətti-mixi mətnlərinin bulunması ilə ola bilər. Bu məhəlli kitabələrlə qəti olaraq xaldilərin iştirak etdiyi mövqifləri təyin etmək mümkündür. Ondan başqa onlarda göstərilən tabe edilən ölkələrlə, salnamə yekunlarında göstərilən səfərlərin istiqamətini anlamaq olur.

Bu müştərək işlərin yekununda isə Azərbaycanın o əski tarixi xəritəsinə çizmək mümkün ola bilər ki, şimdiyə qədər bu xəritə Azərbaycanın tarixi xülasələrində mövcud olmayaraq kendi tarixinin miladdan əvvəl I qərunun birinci yarısında o vaxtlardakı Urartu xətti-mixisinin göstərişlərilə nə qədər də olsa mədəni Xaldi-Urartular gəlmədən daha əvvəl mövcud olan bir çox şəhər əhalisinə, gözəl iqtisadi vəziyyətə malik olan başlanğıc sahələrini qaranlıq buraxıyordu. Xaldilər buraya ölkə gözəl bir vəziyyətdə olduğu zaman gəlmişlərdir. Burada məhəlli əhalinin həyatını quran xaldilər deyildi. Biləks onlar zəngin qənimətlər almaqla bu ölkələrin hesabına zənginləşməkdə idilər. Urartu kitabələrini nəzərdən keçirmək nəticəsində bu hərbi səfərlərin Gökçə gölünün Şərq istiqamətində cərəyan etmiş

olduqlarına dair müəyyən bir əqidəyə gələrək, bana yalnız bunu göstərmək lazım gəlir ki, Urartu xətti-mixi abidələri bu səfərlərin hərəkət etdikləri yollarda bulunmalıdır. Salmədə bütün müvəffəqiyyətli səfərlərin icmalı var. Bu icmala daxil olan ayrı-ayrı səfərlərsə ümumiyyətlə kendi xüsusi təntənəli kitabələrinə malik olurdular və onlarda hərbi əməliyyatın müvəffəqiyyətli bitmiş olduğundan dolayı kendi milli allahlarına təşəkkürlər qeyd olunurdu. Kitabə isə daş və qayalara hərbi əməliyyatın tamamilə qurtardığı zamanlarda çizilir, bəzən də hissə-hissə olurdu. Bütün dünyaca əhəmiyyəti haiz olan və ölkənin uzaq keçmişini işıqlandıran bu müstəsna dəyərə malik tarixi vəsiqələri arayıb bulmaya Azərbaycanın bütün gənc elmi qüvvələrini dəvət ediyorum.

Maarif və Mədəniyyət,
1926, № 1 (24)

Asurilər

Beynəlnəhrin, yaxud Əlcəzirənin yuxarı qismətinə Suriya, aşağı qismətinə də Keldaniya deyir: Misir Nilin hədiyyəsi olan gibi, bura da Diclə (yəni Ox) və Fırat (yəni Sel) hədiyyəsidir.

Bu nəhrlərin kənarı tütün üçün çox müsaid olduğundan o zamanlar bir mərkəzi-mədəniyyət təşkil edərdi və dünyanın ən məmur, ən məhsuldar bir məmləkəti hesab olunurdu. Herodot (485-425) dəryanın yüksəkliyini söyləmək üçün deyir: «Görməyənlər sözümlə inanmayacaqlardır. Əhalinin ehtiyacları xurma ilə rəf olurdu. Ondan şərab, sirkə, bir növ ekmək, şəkər yaparlar, ağacından ipək emal edərək, qumaş toxuyarlar. Gövdələrindən dirək yapar və çəkirdəklərini yakar və heyvan bəsləmək üçün istifadə edirdilər».

Bu yerlərin tarixcə məlum olan ən əski əhalisi sumerilər və akkaddlardır. Sumerilər Cənubda, akkaddlar isə Şimalda sakin idilər.

Bəzilərinin rəyinə görə hər iki qövmlər Ural-Altay qövmlərindənəndirlər. Bir ehtimala görə sumerilər – sami, akkaddlar isə məchul bir nəşəbə mənsubdurlar..?

Hər halda 3000 sənə miladdan əvvəl sumerilər Əlcəzirədə mədəniyyət binasını qoymuşlardı. Mismaril-şəkil yazı da bunların ixtiraətindənəndir. Suriya və Elam məmləkətini ələ keçirən Sarqon, sumerilərin əşerlərini sami lisanına tərcümə etdirmişdi. Sumer kitabələrinin siyahisi Asurbanipalın kitabxanasında bulunurdu.

Babil, farslar, işkanilər, makdunilər gibi türlü türlü millətlər tərəfindən fəth olundusa da, sumer dili kendi hakimiyyətini əldən buraxmadı: bu lisan həzrəti-Məseh zamanınadək lisanimüqəddəs mahsup olurdu. Latin dilinin xristian aləmində və ərəb dilinin islam aləmində oynadıqları rolu o vaxtlar sumer

lisanı oynuyordu. 3000 sənədən fazla yaşa malik olan kitabələrin sumer lisanından mütəəssir olduğu meydandadır. Mədəni lisanların ən qocalarından biri olan sumer lisanı elsineyi-iltisakiyəndir. Təşkil etibarilə türk lisanlarına çox yaxındır. Şəkildə çin lisanına da çox bənzir. Fakat əski zamanlarda bulunan millətlərin hangisi ilə karabətdə bulunduğu hənz qəti surətdə müəyyən deyildir.

Yabancı bir ünsür miladdan beş əsr əvvəl sumerlərin yerinə gəlmişdi. Bu ünsür sami nəslinə mənsub əkvamdan idi. Heç bir mədəniyyətə də malik deyildi. Keldani namını daşıyan bu tayfa əvvəlcə akkadlar, sonra da sumerlərin yerlərində yerləşmişlərdi. Təbii, istihkamət olmayan Əlcəzirə əhalisi üçün qorxusuz olamazdı. Buranın Cənub və Qərb tərəfləri bədəvi amilər, Şimal və Şərq tərəfləri də Ermənistan və Elam cəngavərləri ilə xəterli bir halda idi. Buna binaən akkadlar və sumerilər yabancı qonaqları hüsni-qəbul ilə tələqqi eyləyib, elamlara qarşı bunların müavinətindən istifadə etdilər. Bu surətdə keldanilər Əlcəzirədə yerləşib hakimiyyəti əllərinə keçirdilər.

Elamların da adət və əxlaqı akkadlılara pek meşabih idi. Mədəniyyətə təərəqqiləri də az deyildi. Ən əski bir mədəniyyət mərkəzi olan Suz şəhri elam hökumətinə müteallik idi. Fərat və Diclə nəhrlərilə Diclənin Şərq tərəfində təşkil edilmiş olan ərazi Lakiyadan Midiya hüduduna qədər elam hökumətinə müteallik olan yerlər idi.

*Maarif və Mədəniyyət,
1924 № 12*

Qədim türk tarixi və türk mədəniyyəti

Alman professorlarından Fon Lukukun kəşfiyyat və nəşriyyatından iqtibasən

Son iyirmi beş, otuz sənə zərfində qədim türklərin olduqları yerlərdə yapılan hafriyat və kəşfiyyat nəticəsində kəşf olunan türk kitabələri, qədim türklər haqqında əsaslı bir surətdə məlumatımızı genişləndiriyor. Qədim türklərin qiymətli asarı iki yerdə ələ keçmişdir.

Bunlardan birincisi Moğolustanda Orxon nəhri sahilində 1889 sənəsində Yadrinsev tərəfindən kəşf olunub və Tomson tərəfindən həll olunan Göktürk kitabələridir.

İkincisi Türkistan-i Çinidə Maçik Oral Ştayan və Fon Lukuk tərəfindən əldə edilən nəticələrdir.

İkinci kəşfin meydana çıxardığı əsərlərin kəmiyyət və əhəmiyyəti birinciyə nəzərən çox qiymətlidir. I kəşf çinlilərcə tu-kyu namı verilən və Şərq türkləri denilən kavmin tarixinə aid qiymətli bir çox nöqtələri meydana çıxarmışdır. II kəşf isə Uyğur kavminin VII-VIII əsr miladidəki mədəniyyətini göstərir.

Qədim türklərin tarix və mədəniyyətini kəşf və öyrənmək xüsusunda sabiq Almanya hökuməti tərəfindən bir neçə komiyaonlar tərtib olunaraq Türkistan tərəflərinə elmi səyahətlər yadırılmışdı. Bu səyahətlər 1902-1903-cü sənələrdə professor Qrunvudelin riyasəti altındakı heyət tərəfindən, 1904-1905 sənələrdə professor Fon Lukukun riyasəti altındakı heyət tərəfindən, 1904-1905 sənələrində Qrunvudel və Fon Lukukun müştərək sədarətləri altındakı heyət tərəfindən 1914-cü sənədə yenə Fon Lukukun sədarəti altındakı heyət tərəfindən icra olunmuşdur.

Şərqi Türküstan və ya rus Türküstanına müqabil «Çin Türküstanı» namı verilən qitə cəsim bir vadidən ibarət olub, bu qitənin üç tərəfi qayət yüksək dağlarla muhatdır. Şimal və Qərbi-Şimalisində Tyan-Şan, Qərbində Pamir, Cənub-Qərbində Qara-Qurum və Cənubunda isə Kuənlən dağları olub Şərqi tərəfi çöllükdür.

Buraları ümumiyyətlə yaşamağa qeyri-qabil yerlərdir. Çünki ərazinin çox hissəsi qumsal və dəhşətli çöllərdir. Yalnız Tarım nəhri sahili ilə bəzi dağ ətəklərində bulunan vahələr yaşamağa qabil və ziraətə əlverişlidir. Binaənəleyh burada da yağmurların az olması bir qədər həyatda çətinlik törədir.

Bu çöllərdə qədim türklərin buraxdıqları asar mövcuddur. Çölün tamam Şimal qisminin əsl sakin olanları Səmərqənd və Buxara tərəflərindən hicrət etmiş olan və İrani-Şərqiyyə mənsub bulunan soqdilər təşkil ediyordu. Bunların Şərqi doğru nərələrə qədər getdikləri tamamen məlum deyilsə də Moğolustanda doqquzuncu əsrə mənsub və soqdi dilində yazılı bir kitabə bulunmuş olduğuna görə oralara qədər ilərilmiş olmaları anlaşılmaqdadır. Soqdilər Çin ilə Qərbin ticarətlərinə vasitə olub, pek çox zaman Türkistan Çininin Şimal tərəfində olan Xoçu və Turxan şəhərləri ətrafında sakin olmuşlardır. Bunlar oralarda çinlilərin təbirincə «yue-çi» və türklərin təbirincə «Tuxari» namı verilən bir millətin idarəsi altında yaşamışlardır.

Miladdan iki əsr əvvəl türk-moğol kavmlarının mühacirəti-ümumiyyəsi başladığı əsnada «Hyanc-hu» nəhrinin mənbələri tərəfindən gələn və çinlilərə «Hiyvənc-nu» namı verilən bir türk kavmi Qərbə doğru təvəccöh edərək, müdhiş bir müharibədən sonra «yue-çi»ləri bu yerlərdən qovub çıxarmışlardı. Dağılan yue-çilərin bir qismi Cənuba doğru qaçıb Tibet əhalisinə iltica etmişlərdi. Qismi-digəri isə Tyan-Şan dağlarını aşaraq İli nəhri vadisində farslarca «sak» namı verilən bir kavmə təsadüf etmişlər və «Hiyvənc-nu»lar tərəfindən təqib edildikcə həmin sakları düşmən qabağına sürərək, özləri Baknəryana, Bəlx tərəflərinə və oradan da Hindistana qədər

getmişlərdi. Nəhayət Hindistanda yerləşərək, saklar ilə bir yerdə «Hindu-iskit» səltənətini qurmuşlardır ki, bu hökumət Şimali Hindistanın qismi-əzəmilə Əfqanıstanı və Türkünstanın bəzi yerlərini tutmuşdu. Budda məzhəbi Orta Asiyaya bu hökumət vasitəsilə intikal və nəşir olunmuşdur.

Almanya hökumətinin göndərdiyi heyətləri tərəfindən kəşf edilib «soqdi», «sak» və «iskit» dillərilə yazılan bir çox əsərlər Almaniya da həll edilmişdir ki, o zamana qədər bu üç dil tamamilə məchul idi.

«Hiyvənc-nu»lar gündən günə Qərbə doğru ilərililərək, nəhayət Avropaya getmişlərdi ki, bunların «hun» namilə məruf olan əhfadı Avropa tarixində böyük rollar oynamışlardır.

Miladın VI əsrində Türkünstanın Şərq tərəflərində, yəni «Kurla», «Turfan» və «Kumul» nəhrləri ətraflarında digər bir türk kavmi, uyğurlar bulunuyordu. Bunlar arasında gərək «budda» və «mani» məzhəbləri və gərək xristianlıq intişar eyləmişdir. Uyğur dövləti miladın VII əsri nihayətlərinə doğru yavaş-yavaş qüvvət bulub Türkünstanda sakin olan digər kavimlərlə itilata girərək bu surətlə yerli əhali şimal türklərinə mənsub olan uyğurların nüfuzu altında türkləşib uyğur dilini almışlar. Uyğur hökumətinin paytaxtı Turfan civarında olan Xoçu və yaxud Eydi- Kut şəhəri idi.

Uyğurların əvvəlki tarixləri və Hiyvənc-nularla olan münasibətləri hənüz məlum deyildi. Şu qədər ki, uyğurların təkamül dövrləri olan VIII əsrdə bütün Orta Asiya bunların idarəsi altında bulunuyordu.

Uyğurlar mədəniyyət etibarilə yüksək bir mərtəbədə olan birinci türk kavmidirlər. Maamafih uyğurlar mədəniyyət və sənayenin ən mühüm qismini Qərbdən və Cənub Qərbdən, yəni Hindistandan və bilxassə İrandan almışlardı. Silah, paltar və at ləvazimatı tamamən İrana təqlid olunmuşdur. Kitabələrindəki yazılar dəxi bu iki təsirə tabedir. Yəni bir tərəfdən hind yazılarına və digər tərəfdən Şərqi İranda soqdilər miyanında müstəməl yazılara bənziyor.

Almaniya heyətinin yapdığı kəşfiyyatın ən mühümü uyğurların dövrü - səltənlərində ümumi dini ayinləri paytaxtları olan Xoçu şəhərində yapılıyormuş.

Uyğurların bu şəhəri hansı tarixdə zəbt etdikləri məlum deyildir.

VIII əsrin ortalarına qədər uyğur əhalisinin qismi-əzəmi Budda məzhəbinə tabe olub, o zamanlarda uyğur xanı olan Buğığ Xan mani məzhəbini qəbul etmiş bununla bərabər xanlarına tabe olan camaatın yüksək təbəqəsi ilə əhalinin də qismi-əzəmi mani məzhəbinə girmişlərdir ki, o zamandan sonra mani məzhəbi uyğurlar içində tamamən intişar etmişdir.

Xristianlıq dəxi ancaq VII əsrdən etibarən əhəmiyyət qazana bilməyə başlamışsa da buralarda kəşf olunan xristianlığa aid əsar ümumiyyətlə IX əsrə aiddir.

Yüz sənə qədər bir zaman davam edən uyğur dövlətinin kamali, uyğurların mani məzhəbini qəbul etdiklərindən sonra başlamışdır. IX əsr ortalarında uyğurların qüvvət və şövkəti qırğızların hücumları altında məhv olmuş və Xoçu şəhəri də xarab edilmişdir. Sonraları bu şəhər yenidən qurularaq uyğur hökuməti XIV əsr nəhayətinə qədər istiqlaliyyətini mühafizə edəbilmiş isə də, fakat tarix nöqtəyi-nəzərincə mühüm bir vəzifə yapamamışlardır. Maamafih uyğur ədəbiyyatı böylə bir zamanda, məhdud olmaqla bərabər mövcudiyyəti var idi. XV əsrdə islamiyyətin oralara girməsi ilə Uyğur səltənəti tamamilə istiqlaliyyətini qayb edərək islam hökumətləri içinə qarışmış və uyğur ədəbiyyatı da böyləliklə məhv olmuşdur.

Son tahrifatda kəşf olunan Xoçu şəhəri ki, bu şəhərə, «Eydi-Kut» namı verilyolrdu. Bu kəlimə «mübarək» mənasına gələn "eyduk" və "həşəmət" mənasına gələn «kut» kəlimələrindən mürəkkəb olub, «mübarək həşəmət» mənasına gəlir.

Əski Uyğur xanlarının rəsmi ünvanlarından olaraq, yenə eyduk kutdan müxəffəf olan Eydi-Kut kəliməsi kullanılırdı. Bu şəhər hal-hazırda xərabədən ibarət olub, bunun yerinə Astana və

«Kara Xoca» namlarını daşıyan iki qəsəbədən ibarət digər bir şəhər vardır.

Qədim Xoçu şəhəri məbədlərdən, monastırlardan, qəbrlərdən mürəkkəb dini bir şəhər idi. Dini olmayan evlər yalnız Xan ilə böyüklərə məxsus saraylar idi. Məbədlərdən birisi V əsrə aid olub, digərləri isə hənüz məlum deyildir. Məbədlərin divarlarında qiymətli dini böyük rəsmlər vardır ki, bu rəsmlər bu saat da Berlində muzehanədədir. Görək bu dini rəsmlər və görək rəsm heykəllər Uyğur mədəniyyəti-qədiməsinin qiymətini bildirməkdədir ki, bu belə uyğurların içində sənayəə olan zövqün dərəcəsinə isbat ediyor. Alman kəşfiyyatının türk dili etibarilə meydana qoyduğu nəticələr, tarix və dil nöqtəyindən digər asarın kəşfindən hasil olan faydalara nisbətən çox yüksəkdir. Əldə edilən əl yazılarının ədədi otuz bindən artıqdır. Bunların bir qismi həll olunmuş isə də bir qismi hənüz həll olunmaqdadır. Bunlar arasında bir qismi də türkcədən başqa dillərə aiddir. Maamafeh türkcəyə aid olan əsərlər çox zəngin və qiymətlidir.

Professor Müller və Fon Lukuk hər yıl bunlara aid yeni yeni əsərlər təlif və kəşf etməkdə isələr də, yenə də pek az bir miqdarından istifadə olunuyor. Şimdiyə qədər kəşf ediləməyib məchul qalmış olan bir dil kəşf edilmiş deməkdir.

Bu əsərlər uzun müddət qum təbəqələri altında qaldığından pek çox təxrib olunmuşdur. Bunların halı bu yüzdən müşkülət göstərməkdədir. Bəzi hərflər silinmiş, mübhəm qalmış və hətta bir ibarənin bəzi nöqtələri ələ keçə bilməmişdir. Bundan başqa daha bəzi müşkülət var ki, bu da çox əhəmiyyətlidir. Mani məzhəbi və xristianlıq tarixləri üçün əhəmiyyətli olan bu əsərlər arasında türk tarix və mədəniyyəti haqqında qiymətli yeni məlumatı havi çox əsərlər var isə də bunların tarixinə aid müntəzəm bir əsər yoxdur. Binaənəleyh türk dili etibarilə bunların qiyməti pek yüksəkdir. Çünki bunlarda qədim türk dilinin asarı olduqca geniş bir müqyasdadır ki, türk dilləri

mütəxəssisləri üçün tədqiqat xüsusunda bu mənbələr böyük mənfəət verəcəkdir.

Bu qədim türk dili həm uyğur yazısı ilə, həm də mani əlifbası və birahi hürufat ilə yazılmış əsərlərə malikdir. Bu yazı ilə yazılmış yazılardan nəşr edilənlərin kəmiyyət və əhəmiyyəti artdıqca qədim türk dillərində sənətlərin mahiyyət və sürət-tələffüzləri haqqında və hətta türk dilləri üçün ən mühüm bir qaidəyi-əsasivə təşkil edən «ahəngi-əsvat» məsələsinə dair çox sağlam və əsaslı məlumat əldə edilmiş olacaqdır.

Bu tədqiqat sayəsində yalnız uyğurca deyil, digər türk ləhcələri haqqındakı məlumatımız da artacaqdır. Çünki mövcud yazılar arasında «Göktürk» və «Moğol» dilləri bəzi bəzi vardır. Gərək bunların tədqiqindən, gərək uyğur ləhcəsinin digər türk ləhcələri ilə müqayisəsi sayəsində daha indidən Göktürkcəyə aid yeni və qiymətli bəzi məlumat hasil olmuş və xüsusən Orxon kitabələrində mövcud olub Radlov tərəfindən şimdiki qədər həm kəlimələrin mənalari bu tədqiqat nəticəsində yəqin və izah edilmişdir.

*Maarif və Mədəniyyət,
1925 № 1*

Şəki qəzasında hökmranlıq

Tarixlərdən alınan məlumata görə miladdan önki dövrlərdə Şəki qəzasında «alban» və sonrakı ilk dövrlərdə isə «əğvan» padşahları hökmranlıq etmişdilər.

Miladın 532-cı yılında İranın Sasani hökmdarlarından olub «adil» ləqəbilə məşhur Xosrov Ənuşirəvan Dərbənd, Azərbaycan və Ermənistan ölkələrini xəzərlərin hücumuna qarşı müdafiə etmək məqsədilə məzkur ölkələrdə yerli bir müdafiə qüvvəti yaratmaq planını tərtib edir. Bunun üçün Azərbaycanda Şirvanşah adı altında yeni bir hökumət təşkil edər və Ermənistandan Dərbəndə qədər olan ölkələrin xarici düşmən xəzərlərdən müdafiə vəzifəsini Şirvanşah hökumətinə tapşırır.

Bu vəchlə təsis edilmiş yeni hökumət məmləkətinə Azərbaycanın bütün Şimal hissəsi daxil olduğu gibi, təbii olaraq Şəki qəzası da daxil edilmiş olur və bütün bu sahələr «Şirvan ölkəsi» adlanır.

Xəzər Xaqanı ilə Roma İmperatoru Herakliyos müttəfiq olaraq miladın 622-29-cu illərində İran şahı II Keyxosrov əleyhinə müharibə açıb, Tiflisi mühasirə etdikləri zaman Xəzər ordusunun bir hissəsi də Dərbənddən keçərək, Şəki Şirvan sahələrini talıyolar və İran təbəəsi olmaq münasibətilə camaatı qırıb dağıdırlar. Yerli əhalidən böyük dəstələr təşkil edərək əsir aparırlar.

642-ci miladidə ərəb ordusu Azərbaycana gəlir və müvəqqəti olaraq bu sahələri işğal edir. 653-cü ildə ərəb xəlifəliyi tərəfindən Səlmən ibn Rəbiyyənin komandası altında olaraq, Şirvan ölkəsinə ərəb ordusu göndərilir. Burada xəzərlər ilə vaqe olan müharibədə Səlmənin qoşunu tələf, özü də həlak olur. 708-ci ildə ərəb xəlifəsi Müslüm tərəfindən göndərilən ərəb ordusu yenidən Şirvan ölkəsini işğal edir. 714-728-ci illərdə xəzərlər Şirvan ölkəsinə hücum edirlər və burada bir çox qətl-

qarət yaparaq geri qayıdılar. 797-ci ildə Azərbaycan əhalisi (Şəki-Şirvan sahələri və Ermənistan camaatı) İran hökumətinin təhriki ilə ərəblərin əleyhinə qiyam edirlər. Roma və Xəzər hökumətləri bu haldan istifadəyə çalışırlar. Romalıların təşviqi ilə xəzərlər Azərbaycana və Dərbəndə hücum edirlər. Xəzərlər bu dəfə Dərbənd və Şirvan ölkəsi camaatından 100000-nə qədər əsir aparırlar. 831-ci ildə ərəb xilafəsi tərəfindən Haşim İbn Mərvanın komandası altında Şirvan ölkəsinə ərəb ordusu göndərilir və bu sahədə bir neçə min ərəb mühacirləri sakit etdirilir.

Hüddud mühafizəsi məqsədilə ümum cahangirlər tərəfindən yapılan tədbirlər gibi ərəblərin də cahangirlik məqsədilə Azərbaycanda yerləşdirdikləri məzkur ərəb mühacirlərinin övladı hələ də Azərbaycanın Şirvan və Muğan sahələrində bəlli olaraq yaşamaqdadırlar.

843 miladi yılında Şirvanşahı Şəhriyar ərəb xəlifəliyi ilə əhdnamə bağlayır. Şirvan şahı bu əhdnamə ilə sabiqdə İran hökuməti üçün yaptığı gibi bu dəfə də ərəb hökuməti üçün Şirvan və Dərbənd ölkələrinin xəzərlərə qarşı müdafiə vəzifəsini öhdəsinə götürmüş olur.

Ümumiyyətlə xəlifələri zamanında Şirvan ölkəsi şahları daxili işlərində müstəqil olaraq məmləkəti idarə etməkdə idilər. Yalnız qoşun komandanlığı ərəblərin əlində idi.

Abbasi xəlifələri zamanında isə bu istiqlal sıfır dərəcəsinə qədər endirilmişdi. Şirvan şahları bu zaman daxili ərəb hakimlərinə tabe idilər. Yalnız məmləkət sahibi görünmək üçün quru adları var idi. O vaxtlarda Şirvan ölkəsini, bəzi Ermənistan və bəzi vaxt Azərbaycanda bulunan ərəb hakimləri idarə etməkdə idi.

1041 miladi yılında Səlcuq türklərindən Mikayıl oğlu Toğrulbəy Qəznə hökmdarı Sultan Səud əleyhinə qiyam ilə onu məğlub edərək, İranın Xorasan, Kars, Kürdüstan və Azərbaycan hissələrində Səlcuq hökmdarlığını təsis edirlər. Toğrul bəyin vəfatilə qohumlarından birinə (Alp Arslan) keçəndən sonra, 1062-ci ildə məşhur Məlik Şah Səlcuqi məzkur ölkələri idarə

edər. İran sahələrindən başqa Kiçik Asiya (indiki Anadolu), Gürcüstan və Şirvan ölkələri də Məlik Şahın hökmranlıq təşrifinə keçir. Məlik Şah şair və alim bir hökmdar idi. Alimləri, elmi himayə edirdi. Tarixdə məşhur Nizamülmülk Məlik Şahın vəziri idi.

Nizamülmülkün siyasət məntiqi ilə Məlik Şah qızını Abbasi xəlifələrindən Müqtədibillaha əyallığa verməklə, İslam Şərqiində böyük nüfuzlu bir hökmdar olmağa müvəffəq oldu.

Məlik Şah qızına təmtəraqlı cehiz vermişdi. Bunların arasında Şəki, Şirvan, Xaçmaz (Şəki Xaçmazı) ipək məmulatı da böyük mövqe tutmaqda idi.

1089-cu ildə Məlik Şah vəfat etdiyi zaman kiçik oğlu Məhəmməd Ermənistan və Azərbaycan fərmanfərmanlığında bulunurdu və idarə mərkəzi Gəncə idi. Atasının yerində oturan böyük qardaş ilə tac üstündə şiddətli müharibələr başlandı. Məmləkəti iki hissəyə bölərək, hakimiyyətə keçən qardaşlar arasında dava dayandı. Bu vasitə ilə Suriya və Diyarbəkir, Azərbaycan, Muğan, Ermənistan və Şirvan ölkələri müstəqil olaraq Sultan Məhəmməd Şah Səlcuqinin ixtiyarında qaldı.

Sultan Məhəmməd Abbasi xəlifəsi Müstəzəhrin şəxsən yanına gedib, Nasir Əmirəlmöminünün ləqəbini aldı. 1109-da Sultan Məhəmməd vəfat etdikdən sonra kiçik qardaşı Səncər onun yerinə keçir və xəlifədən Burhanəddin ləqəbini alır. Bundan sonra Şəki, Şirvan ölkəsi sıra ilə Səlcuq hökmdarlarından Sultan Mahmud, Sultan Toğrul, Sultan Məsud, Sultan Məlikşah, Sultan Mahmud II, Sultan Süleyman və Sultan Arslanın hökmdarlıqları altında idarə edilmişdilər. Bu Sultan Arslan, Sultan Mahmud bin Sultan Toğrulun oğlu idi. Miladın 1176-cı yılında vəfat etmişdi. Bunun vəfatında İran və Azərbaycanın Nizami, Zəhiri, Ənvəri gibi ən məşhur və qüvvətli şairləri onunla müasir idilər.

Sultan Arslandan sonra Sultan Toğrul III və sonra Sultan Qızıl Şah Arslan gibi Səlcuq hökmdarları bu sahələrin hökmranlığında bulunmuşdular. Çingiz hücumu zamanında

Cəlaləddin Xarəzmşah da Şirvan ölkəsində özünü bir müddət göstərmişdi.

1258 miladi yılında Çingiz Xanın nəvəsi Hülaki Xan tərəfindən Bağdad şəhəri fəth və Abbasi xəlifələrinin sonuncusu Müstəəssim qətl edilməklə, xəlifəlik hökuməti ixtiyarında olan məmləkətlər Hülaki Xan tərəfindən işğal edildikdən sonra, Hülaki Xan idarəsi altında olan məmləkət bir tərəfdən Ərəbistandan başlayıb, Ceyhun çayına qədər, o bir tərəfdən isə Cənubi Oman dənizindən başlayıb, Dərbəndə qədər uzanmaqda idi.

1265-ci ildə Hülaki xanın vəfatından sonra onun yerinə keçən Abaka xan Azərbaycanın, Ermənistanın, Şirvan ölkəsinin fərmanfərmanlığını öz qardaşı Əsmətə verdi. Bu əsnada qıpcaq padişahı Cığatay Xanın oğlu Börkə Xan Azərbaycanı istila məqsədilə öz qardaşı Buğa Xanı Dağıstan yolu ilə Azərbaycana göndərir. Əsmət 1266-da Buğa Xanı Dərbənd yolunda qabaqlayır və indi yerli camaat arasında Əsmə denilən çöldə Buğa Xanı məğlub və qoşununu tarımar edir.

1382-86-cı yıllarında Axsaq Əmir Teymur Təbriz əhalisinə cəza verdikdən sonra Kars, Naxçıvan qalalarını fəth edib, Gürcüstana gəlir və burada Gürcüstan knyazı Baqratı məğlub etdikdə, Şirvan ölkəsi hökmdarı Əmir İbrahim, məmləkətini Axsaq Teymurun təxribatından xilas etmək üçün tədbirlərə başlayır. Əmir İbrahim Axsaq Teymura tabe olmaq üçün hazır olduğunu göstərmək məqsədilə, ətrafında bulunan saxlu qoşunlarının hamısını azad edib, evlərinə buraxır. Sonra layiqli hədiyyələr götürüb Axsaq Teymurun hüzuruna və istiqbalinə gəlir. Türk adət və ənənəsi mucibincə Əmir İbrahimin Teymura gətirib, təqdim etdiyi şahənə hədiyyələrin hamısının sayı 9-9 idi. Fakat qulamların sayı 8 idi. Axsaq Teymur bunun səbəbini soruşduqda Əmir İbrahim «9-cu qulamin bənim» deyərək özünü təqdim edir.

Əmir İbrahimin tədbirlərindən xoşlanan Axsaq Teymur, ona Şirvan şahlığı verməklə bərabər, məmləkətini də özünə bağışlayır.

1399-cu yılda Axsaq Teymur ikinci dəfə olaraq Zaqafqaziyaya gəlib Gürcüstanı cəzalandırır. Axsaq Teymur bu dəfə Zaqafqaziyaya gəldikdə Seyid Əli Xan adında birisi Şəkidə hökmranlıq edirdi. Seyid Əli xan Əmir Teymura tabe olmaq istəmədi və məmləkəti taleə buraxaraq öz ətrafı ilə çəkilib, dağlara getdi. Əmir Teymur gəlib Şəki ölkəsini özünə tabe elədi və qış vaxtını Kür çayının iki qolu arasında vaxə olub, Mahmud Qazan Xan tərəfindən bina edilmiş Mahmudabad şəhərində keçirdi. (A.Bakıxanov) 1396-cı yılda Axsaq Teymur Dağıstan iğtişasını yatırıdıqdan sonra Dərbəndə gəlir və buradan Ermənistana keçmək üçün Kür çayı qırağına səfər eləyir. Axsaq Teymurun bu səfərində Şirvan şahı Əmir İbrahim Teymuru Kür çayı qırağına qədər müşayiət edir. Və bu neçə günlər müddətində ona şahənə ziyafətlər verir. Axsaq Teymur Qarabağda Ağdam şəhərinə çatdıqda Dərbənddən Bağdada qədər və Həmədandan Orta Asiya hüdudlarına qədər olan ölkələrin fərmanfərmanlığını oğlu Miranşaha verir və özü Sultaniyədən qayıdıb, paytaxtı Səmərqənd şəhərinə gedir.

Əmir Teymur tərəfindən Qafqaziya fərmanfərmanlığına keçmiş olan oğlu Miranşah camaat ilə yaxşı rəftar etmədiyi üçün yerli əhalinin qiyamına səbəb olmuşdur. Buna görə Əmir Teymur qıpcaq xanı Toxtamış Xan hadisəsini qurtardıqdan sonra Dağıstandan keçib Dərbəndə, Şirvana və Qarabağa gəlir. Bir çox tədbirlərlə Gürcüstan və Azərbaycan qiyamlarını yatırır.

Miladi 1405-ci ildə Axsaq Əmir Teymur Ətrar şəhərində vəfat etdikdən sonra, onun Qafqaziyaya təyin etdiyi hakimlər də yavaş-yavaş Qafqaziyadan yox olmağa başlayırlar. Axsaq Teymur övladının Şəki Şirvan ölkəsi hökmdarlığında sonuncuları bulunan Cahan Şah 1468 miladi ilində Ağqoyunlulardan Həsən bəyin tərəfindən öldürüldükdən sonra məzkur məmləkətlər Ağqoyunlu və sonra Qaraqoyunlu hökumətlərinə tabe halda idarə olunur. Bu əsnalarda Şəki,

Şirvan ölkələri bəzən də öz yerli hakimləri vasitəsilə müstəqil və yarım müstəqil halda idarə edilirlər.

Sonra Səfəvi nəslİ İrən taxtında qüvvət tapdıqda, Şəki xanı İrən hökumətinə tabe olur.

1564 miladidə Şirvan ölkəsi Osmanlı hökuməti tərəfindən işğal edilir.

Şirvan ölkəsinə Osmanlı hökuməti tərəfindən vali təyin edilən Osman Paşa Ərəş qalasını yenidən təmir edir və möhkəmləndirir. Osmanlıların Azərbaycanda hökumranlığı zamanı Şəki Şirvan ölkələrində şiddətli bir aclıq başlayır. Osmanlı hökuməti bu xüsusda tədbir etməkdən aciz qalır. Bu məsələ Osmanlı hökumətinin nüfuzunun Azərbaycanda azalmasına səbəb olur.

Bu haldan istifadə edərək İrən hökuməti Şəki Şirvan ölkəsini sahiblənir. 1578 miladi yılında Osmanlı padşahı Sultan Murad Lala Mustafa Paşanın komandası altında Şəki Şirvan ölkəsinə 100000 nəfərlik bir ordu göndərir. Osmanlı ordusu İrəvanı, Qarabağı, Tiflisi təsxir edib, Şirvan ölkəsinə yönəlmiş zaman Şəki xanlığını Kaxetiya knyazı Levon Xanın oğlu İsxan idarə edirdi. İsxan Osmanlı ordusunun qorxusundan məmləkətini buraxıb, dağlara qaçdı. Mustafa Paşa məmləkəti istila və Qitas Paşanı Ərəş sahələrinə vali təyin etdi.

1580 miladidə İrən hökuməti tərəfindən ordu göndərilib, Şirvan ölkəsi camaatı İrana guya xəyanət etdikləri üçün tənbiş və qətli-qarət edilir.

Bu sayaq ilə Şəki Şirvan ölkəsi İrən və Osmanlı cahangirliyi altında tapdalanmış bir zəmi halinə dönər. Daxildə müstəqil və davamlı bir hökumət təşkil ediləmədiyi gibi, xaricdən gələn istilaçı hökumətlər də sağlam ruhlu və əsaslı bir hökumət olamıyor. Böyləcə yerli xanlar və məmləkət idarəçiləri xaricdən gələn istilaçı cahangirlərin əlində oyuncaq bir alət olub, oynadılırlar.

1606 miladidə İrən hökmdarı I Şah Abbasın nəfinə olaraq, Şəki Xanı Şahmir Xan da, gürcü knyazı və s. xanlar ilə birlikdə

olaraq, Şirvanı təsxir edib, İran hökumətinə tabe etmək üçün, Şirvan üstünə hücum edirlər. Şəki xanı Şahmir Xan bu müharibədə ordusunun birinci səf komandanlığında, Osmanlı hökuməti tərəfindən Qəbələ ətrafına vali təyin edilən Mehmed Əli Paşanı məğlub və qətl edir. Bu müharibə nəticəsində osmanlılar Şəki Şirvan ölkələrindən çıxırlar və bu sahələr Şah Abbas tərəfindən istila olunur.

I Şah Abbasın 1629 miladidə vəfatından sonra İran hökumətinin zəifliyindən istifadə edən Rus və Osmanlı hökumətləri Zaqafqaziyanın başqa hissələri ilə birlikdə Şəki Şirvan ölkələrini də istila edirlər və nəhayət İran türklərindən olub, müktədir bir sərkərdə halilə ortaya çıxan və sonra İran şahı olan Nadir 1733 miladi yılında Osmanlı ordusunu Bağdad yanında məğlub edir. Bu vasitə ilə Osmanlı hakimliyi bu sahələrdən götürülür. 1735-də Rusiya hökuməti ilə bağlanan sülh müqaviləsi mücibincə də rus ordusu Zaqafqaziyada işğal etdikləri yerləri buraxıb çəkilirlər. Bu vasitə ilə Zaqafqaziyanın başqa hissələri ilə Şəki Şirvan ölkəsi də tamamilə İran hökumətinin tərəfinə keçmiş olur. Fakat miladın 1747-ci yılında Nadir Şahın vəfat etməsilə İran hökumətində yenə süstlük və zəiflik başladığı gibi, ortalığı bir hərəc-mərclik hali kaplıyor. Hər tərəfdə feodal dərəbəylik üsulu başlayır. Bu haldan istifadə edərək, Zaqafqaziya ölkəsində də Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı xanlıqları olmaq üzərə beş yeni Xanlıq hökuməti təşkil edilir.

İran məmləkəti ilə birlikdə Dağıstan və Cənubi Qafqaz ölkələrini də qüvvətli pəncələri altında sıxışdıran Nadir Şahın 1161 hicri, 1747 miladi tarixində Xorasanda öldürüldüyü xəbəri istila edilmiş məmləkətlərə çatdı. Məzkur yerlərdə mühafizə ordusu halində bulunan İran qoşununun bir çox qismi dərhal olduqları yerlərdən çıxıb getdilər. Gedəməyib qalan hissələr də Dərbənddə və sairədə olduğu gibi yerli quvvələr tərəfindən təpələnib əzildilər.

Nadirin qurduğu hökumət əsaslı bir təşkilata istinad etmədiyi və şəxsi bir hökumət olduğu üçün özünün ölümü ilə

bərabər hökuməti də tez ölməyə məhkum oldu, pozulub yıxıldı. Feodal üsulu ilə əsaslanmış Nadir hökumətinin enkazı üstündə də dərhal bir çox feodal hökumətlər təşəkkülə başladı. Bu hökumətlərdən ən çoxu Azərbaycanda təşəkkül etdi. Bunun bir çox səbəbləri vardır. O cümlədən: Şimali Azərbaycan qitəsinin Bakı, Şamaxı, Dərbənd ətrafı əvvəldən bəri özlərinə məxsus müstəqil və yarım müstəqil hökumətlərə malik olmuşdular. Nuxa, Gəncə, İrəvan, Naxçıvan tərəfləri də İran tərəfindən təyin edilmiş və əksərən yerli xanlardan ibarət valilər vasitəsilə idarə edilməkdə idilər. Buna görə qalib və istilacı hökumətlər zəifliyə başlar başlamaz bu yerlərdə bulunan valilər dərhal istiqlal elan edib hökumətlərini təqviyəyə başlayordular. Bəzən bu xanları yerli əhali özləri də seçib qoyurdular. Nuxada, Dərbənddə və Şamaxıda olduğu gibi. Nadir Şahın öldürülməsi də böylə bir halın təkrar törənməsinə səbəb oldu. Şimali Azərbaycan vilayətlərində o zaman aşağıdakı cədvəldə qeyd edilən feodal hökumətləri təşəkkül etdi:

Əhməd Xan oğlu Hüseynəli Xan Quba mahalını işğal etdi. Özünün əvvəlcə olduğu qərargahını Xudat qalasından köçürüb Qudyalı (Quba) gətirdi. Qul-xan və Şabran ilə sair nahiyələri də öz xanlığına yapışdırdı.

Rus çarlığı istilası vaxtında general-mayor ləqəbini alan və Nadir zamanında qurçı bulunan İmamqulu Xan oğlu Məhəmməd Hüseyn Xanı da Dərbənd əhalisi özlərinə xan seçib, Dərbəndi möhkəmlətdilər.

Nadir Şah zamanında Nadirin istəkli sərkərdələrindən birisi olan Bakılı Dərgah xanın oğlu Mirzə Məhəmməd Xan firsətdən istifadə edərək, Bakı qalasını işğal etdi və xanlığa başladı.

Şamaxı əhalisi də Sufi Nəbinin oğlu Hacı Məhəmmədəlini özlərinə xan seçdilər. Bu Hacı Məhəmmədəli Nadir Şah zamanında Şirvanın zəxirə müdiri idi.

Xan çobanı nəslindən olan sərkar Həmdullah bəyin oğlu Əsgər bəyin oğlanları da Şamaxı mahalının köçəri halda yaşayan

camaatını özlərinə tabe edib, alsərkar adlanmaqla xanlığa başladılar.

Nadir Şah zamanında Şəki mahalının vergi müvəkkili bulunan Hacı Çələbi (Qurban oğlu) Nadir Şahın təqibəti səbəbilə üç yıldan bəri qaçıb «Gələsən Görəsən» qalasında daldalanmaqda idi. Nadirin ölməsindən istifadə edərək, qaladan çıxıb Şəki, Ərəş, Qəbələ mahallarını işğal elədi və əhalinin rəğbət ilə özünü məzkur sahənin müstəqil xanı elan etdi.

Nadir şahın ordusu sərkərdələrindən biri olduğu halda Nadirin qorxusundan qaçıb, Şəki, Şirvan, Qarabağ dağlarında qaçaq bir surətdə yaşayan İbrahim xan Cavanşirin oğlu Pənah bəyin də gizləndiyi yerlərdən çıxıb, Bayat, Tərnəut, Tərtər, Ağdam ətrafına yiyələndi və özünü Qarabağ xanı adlandırdı.

Rudbarlı İbrahim Xan da Nadirin ölümündən istifadə edərək, Səlyan və ətrafını işğal edib, öz xanlığını elan etdi.

Gəncə camaatı isə Ziyad oğlu Şahverdi Xanı öz üstlərinə xan seçdilər.

İrəvanda Hüseynəli Xan, Naxçıvanda Heydərqulu Xan, Qaradağda isə Kazım Xan xanlıq taxtına keçib, hökumət etməyə başladılar.

Xaçın, Hadrut, Talış, Çanaqçı, Tuğ gibi Dağlıq Qarabağ hissələrində də bir neçə erməni mülkiyyəti mövcud olduğu gibi Carda avar icma hökuməti İlisu, Şəmsəddinin Ərəş tərəflərində də ayrı ayrı sultanlıq hökumətləri təşkil etmişdi. Bunlardan başqa Borçalı, Baydar və s. yerlərdə də Ağalar və Kələntərlərdən ibarət kiçik dərəcəyəli hökumətlər vardı.

Nadir Şah zamanında Gürcüstan valisi adlanan İrakli də Gürcüstan qəzasında istiqlal bayrağını ucaltmışdı. Dağıstan qəzasının bir çox hissələrində isə cürbəcür feodal hökumətlər təşəkkül etdi.

Hacı Çələbinin xanlığı

Nadir şahın vəfat etməsilə yenidən təşəkkül edən Şəki xanlığı yuxarıda qeyd edilən xanlıq, məlik və s. gibi bir çox kiçik feodal hökumətlər ilə qonşu və müasir idi.

Bu dəfə Şəki xanlığını ihya edən Hacı Çələbi əhali arasında böyük hörmət və nüfuz sahibi idi. Ədalətli və iş bacaran olduğu üçün padşah zamanında yerli camaatın ricasına görə vergi kontrolu vəzifəsinə intixab edilmişdi. O vaxt bir çox yararlığı görülən Hacı Çələbinin bu dəfəki xanlıq məsnədinə keçməsi də camaat tərəfindən hüsn-rəğbətlə qəbul edilmişdi.

Hacı Çələbi Nuxa şəhərini özünə paytaxt qərar verib, xanlığı idarəyə başladı.

Qafqaz silsilə dağlarından birinin ətəyində vaqə olan Nuxa şəhəri XVIII əsrin ortalarında (yəni Hacı Çələbinin xanlığa başladığı illərdə) hələ adi bir kənd halində idi. Hacı Çələbi dövründən etibarən Nuxa şəhəri bir çox yeni inşaat vasitəsilə olduqca inkişaf və tərəqqi etməyə başlamışdır.

Şəki qəzasında yaşayan udi milləti haqqında etnoqrafik təhqiqat aparmış və bu xüsusda lazımı məlumat vermiş olan A.A.Arutyunovun (A.A.Arutyunov-Udinlər) dediyinə görə Hacı Çələbi Kiş kilsəsi keşişlərindən birinin nəvəsi imiş. Nadir Şah zamanında əmniyyətli bir vəzifədə bulunurdu. Hacı Çələbi islam dinini qəbul edib, Məkkə ziyarətinə getmiş və Nuxaya qayıtdıqdan sonra Hacı Çələbi adlanmışdı. Fakat kitabxanamızda mövcud olan və müəllifi qeyd edilməyən Şəki tarixinə aid əl yazılı bir kitabda yazıldığına görə Hacı Çələbinin nəslə onun inkə (inkə – əski türkcədə nəslin ən birinci babalarına deyilir. Ulu başqan sözüdür) babası Qara keşişin oğlu Candarın islam dinini qəbul edib adını Əlixan qoyduqdan etibarən müsəlman olaraq gəlmişdirlər.

Hicrətin X əsri ibtidallarından başlayıb, Hacı Çələbinin xanlığa başladığı 1160-cı ilə qədər aralıqda keçən 244 il

müddətində Şəki əyalətində ancaq 4 Xan və 7 Məlik müstəqil və yarım müstəqil olaraq idareyi-hökumət etmişdirlər.

Nuxa şəhəri dəniz səthindən 2454 fut yüksəklikdədir. Şəhərin şimal şərq tərəfindəki dərədən Qafqaz dağlarından axıb gəlməkdə olan Kiş çayı adında böyük bir çay axır. Miladın 1819-cu yılında Nuxa şəhəri 25000 nüfuza malik idi. Bunun 81 faizi türk, 18 faizi udi və erməni milləti idi. Nuxa camaatının ən başlıca məşğuliyyəti ipəkçilik təsərrüfatından ibarət idi.

Hacı Çələbi Nadir Şahın zamanında Şəkinin son məliki bulunan Məlik Nəcəfi çoluq çocuqları ilə birlikdə öldürüb, dağlara qaçmışdı. Nadir öldürüldükdən sonra Hacı Çələbi üç ildən bəri daldalandığı Gələsən Görəsən qalasından çıxıb, Nuxaya gəlmiş və xanlıq məsnədinə əyləşərək, ölkə hökumətini ixtiyarına almışdı. Nadirin öldürülməsilə İranda başlayan hərəmərclik əsnasında hər tərəfdə bir çox dərəbəylər törəmiş və hər kəs özünü padşah adlandırmağa başlamışdı.

Hacı Çələbi də bu fürsətdən istifadə edib məmləkətini mümkün olduğu qədər genişlətməyə çalışdı. Bu çalışma sayəsində İran Azərbaycanına qədər nüfuz yetirib, Təbriz vilayətini də öz hökmü altına aldı və Sədrəddin adında birisini öz tərəfindən Təbriz şəhərinə naib qoydu.

Bu əsnalarda İranda özünü şah adlandıran sərkərdələrdən Əmiraslan Xan adında birisi qoşun götürüb Hacı Çələbini məğlub etmək üçün Şəki üstünə gəldi. Hacı Çələbinin oğlu Həsənağa dava meydanında öldürüldüsə də, fakat Əmiraslan Xan Şəki vilayətini alamayıb geri qayıtmağa məcbur oldu.

Bu hadisə Şəki xanlığının nüfuzunu daha da artırdı. Hacı Çələbinin böyləcə Təbrizə qədər hökmfərma olub, get-gedə nüfuzu artmasından qonşu xanlıqlar vahiməyə düşdülər. Ən çox Xoy xanı Əhməd Xan, Qaradağ xanı Kazım Xan, Qarabağ xanı Pənah Xan və Gəncə xanı Şahverdi Xan daha artıq çəkəməzlikliyə başladılar.

İranda şahlıq iddiasına düşənlərdən Qacar Məhəmməd Hüseyn Xan gəlib, Qarabağ davasına məşğul olduğu zaman

Kərim Xan Zəndin Şirazda şahlıq iddiasına qalxdığını eşitdi. Bunun üçün çəkilib İrana qayıtdı. Bu vasitə ilə böyük xarici təhlükəsindən başları ayılmış Azərbaycanın müstəqil xanları yenə daxildə boğuşmaq işlərinə başladılar. Şəki və Şirvan tərəflərində böyük qüvvət və nüfuz sahibi bir hakim sifətində görünən və ipəkçilik mərkəzi bulunan sahələri də əlinə almış olan Hacı Çələbini ortadan qaldırmaq məqsədilə Qarabağ xanı Pənah Xan, Qaradağ hakimi Kazım Xan, Naxçıvan hakimi Heydərqulu Xan və Gəncə hakimi Şahverdi Xan bir yerə yığışib məsləhətləşdilər. Lazımı tədbirləri düşündülər. (Bu ittifaqın mütabai Pənah Xan olmuşdur. Çünki o ilk xanlığa başlayıb Bayat qalasını bina etdiyi zaman Hacı Çələbi Şəki Şirvan qoşunlarını götürüb Bayat qalasında Pənah Xana hücum etmişdi. Pənah Xan güc ilə Hacı Çələbinin hücumunu dəf edib, geri qaytara bilmişdi). Gürcü knyazı İrakliyə də adam göndərüb, ondan bu barədə kömək vədəsi aldılar. Gəncə müqaviləsinə söz verən xanların hamısı gəlib, Gəncə şəhərindən yuxarı, Qızıl Qaya denilən yerdə birləşdilər. İrakli də kafi qədər qoşun götürüb məzkur yerə gəldi.

Azərbaycan xanlarının bir-biri haqqında bəslədikləri xəyanət, gürcü knyazının da başında özgə bir fikir oyandırdı. İrakli məzkur xanları tutub əsir etməkdə qalib olacağı və sonra da Hacı Çələbini məğlub edə biləcəyini düşündü.

Gürcüstan knyazı İrakli İrəvan hakimi Hüseynəli Xanı da məzkur xanlar ilə Hacı Çələbi əleyhinə ittifaqa dəvət etdi və özü gəlib Qızıl Qaya yerinə çatdı. Azərbaycan xanları da öz qüvvələrini götürərək, müttəfiqləri bulunan İraklini yanına gəldikləri zaman heç güman edilmədiyi halda İraklinin pusquda qoyduğu atlıları tərəfindən əhatə edilib, əsirliyə alındılar.

Bu əsnalarda Şəki hakimi Hacı Çələbi də Kür çayı qırağında Mingəçevir denilən yerdə ordunu qurub əylənmişdi və Azərbaycan xanlarının hiyləsini duyub, nəticəsinə müntəzir idi. Bu halda Kürün o tayından bir atlını qaçan gördü və gəmi vasitəsilə onu keçirdib yanına gətirdi. Atlı əsir edilən xanlardan

birisinin adamı idi, haraya qaçırdı. Hacı Çələbi İraklinin məqsədini atlıdan anladı. Dərhal ordu böyüklərini və sərkərdələrini çağırıb, hərbi şura qurdu və «nə cür məsləhət görsəniz içində «Kürü keçmək» sözü olmalıdır» dedi. Hərbi Şura İrakli ilə müharibəyə qərar verib, ordunu Kürdən Gəncə tərəfə keçirttilər. Hacı Çələbinin ordusu şair Şeyx Nizaminin məqbərəsi yaxınlığında İraklinin ordusuna çatdı. Vaqə olan müharibədə İraklinin qoşunu sinib, qaçmağa məcbur oldular. İrakli özü də ancaq canını qurtarıb qaça bildi. Hacı Çələbi qalib bir surətdə dallarınca gedib, qaçan gürcü qoşunlarının Şəmsəddində (Şəmkirdə) qabaqlarını kəsdi, onlara böyük tələfat verdi. Baydar denilən yerdə möhkəm bir səngər qayırdı.

Hacı Çələbi bu vasitə ilə Qazax və Borçalı mahallarını da işğal etdi və oğlu Ağakişi bəyi kafi miqdarda qüvvə ilə orada buraxdı. Ağakişi bəy iki il orada qalib sərhədə yaxın Gürcüstan yerlərində hücum və talanlar icrasına başladı.

Şiddətli təqibata düçar olan Gürcüstan valisi İrakli nəhayət Dağıstana qaçıb, çərkəslərin və b. Dağıstan xalqlarının imdadına sığındı. Buna görə Ağakişi bəy Gürcüstan təhlükəsindən arxayın olub, Şəkiyə atasının yanına qayıtdı.

Hacı Çələbi İraklinin əsir etdiyi Azərbaycan xanlarını müəzzəm bir mehribanlıq sifətilə azad edib, məmləkətlərinə buraxdı. Aradan iki il yaxın bir müddət keçəndən sonra vali İrakli böyük bir qüvvə ilə Car icmal hökumətinin üstünə gəldi. Vaxtilə Kaxetiya padşahlığına tabe olan ingilo camaatını Car hökuməti tabeliyindən qurtarmaq və öz ixtiyarına almaq istədi. Fakat, yerli əhali və Car hökuməti Hacı Çələbidən kömək istədilər. Hacı Çələbi ordusunu götürüb Kanık (Alazan) çayının sağ kənarında İrakliyə çatdı və ikinci dəfə onu şiddətli surətdə məğlub edib, qaçırtdı.

Dəfələrlə qalib olduğuna güvənən (məğrur olan) Hacı Çələbi hicrətin 1168-ci ilində böyük qüvvə toplayıb Şamaxı xanlığı üstünə yürüdü. O zaman Ağsu şəhərində iqamət edən Şamaxı xanı Hacı Məhəmmədəli Xan Quba xanı Hüseynəli

Xandan kömək istədi. Hüseyinli Xan yanında bulunan Dağıstan sərkərdələrini də götürüb 3000 piyada və 500 atlıdan ibarət bir qüvvə ilə köməyə gəldi və iki düşmən xanı barışdırmağa qəsd elədi. Fakat, Hacı Çələbinin elçi sifətilə göndərdiyi Hacı Piri sərt danışdığına görə dava başladı.

Hacı Çələbi bu dəfəki Şirvan müharibəsində fəna halda məğlub olaraq, geri qayıtdı və hicrətin həmin 1168-ci yılında vəfat elədi.

Hacı Çələbinin Şəki ölkəsində xanlıq etməsi Gələsən-Görəsən qalasında daldalandığı yıllarla birlikdə 12 yıl çəkmişdi. Hacı Çələbi böyük hadisələr və müharibələr zamanında hərbi şura çağırır məsləhət edərdi və şuranın qərarı ilə iş aparardı.

Hacı Çələbi çox tədbirli və əhali ilə gözəl rəftar edən bir hakim idi. Olduqca hüsnü-əxlaq sahibi idi. Düşmənlərlə də mehribanlıq etməyi özünə vəzifə bilirdi. Hacı Çələbi ən çox vaxtını fütuhət ilə keçirmiş və məmləkətini genişlətməyə məşğul olmuşdu. Hacı Çələbinin adılanə rəftarları, gözəl xasiyyətləri səbəbinə və özünün də bir keşiş nəslindən bulunmasına görə onun xanlığı zamanında yerli xristianlardan bir çoxu islam dinini qəbul edib müsəlman oldular və Hacı Çələbi hökumətinə tabe olub, ona vergi verməyə başladılar. (Arutyunov. Udinlər). Cəsarət (indiki Zaqatala) ölkəsində yerli gürcü xristian inqiloların «Cəsarət icması» hökumətinə və İlisu sultanlığına qarşı etdikləri kimi.

Şəki ölkəsinin əhalisinin başlıca məşğuliyyəti iqtisadca ən dəyərli bir təsərrüfat bulunan ipəkçilik olduğuna görə, Şəki xanlığının əhalidən aldığı ümdə vergi də ipək vergisi idi. Xristian kəndlilərdən alınan bu vergiyə «Din ipəyi» denilirdi. Vartaşın nicudiləri də bu vergini verməkdə idilər.

Ağakişi bəyin xanlığı

Hacı Çələbidən sonra oğlu Ağakişi bəy Şəki xanlığına keçdi. Ağakişi bəy qumuq xanı Məhəmməd Xanın qızını almışdı. Fakat, Məhəmməd Xanın nədənsə Hacı Çələbi ilə arası

dəymişdi. Amma Hacı Çələbinin sağlığında səs çıxarmırdı. Hacı Çələbi ölüb. Ağakışi Bəy xanlığa keçəndən sonra, Məhəmməd Xan Qumuq ordusunu götürüb, Ərəşə gəldi. Ərəş sultanı Əli bəy ilə dilbir oldular. Məhəmməd Xan Ağakışi bəyə adam göndərdi və «kürəkənimi görmək istəyirəm» deyə Ağakışi Bəyin Ərəşə gəlməsini arzu etdi. Məqsəddən xəbərsiz Ağakışi Bəy qayınatası Məhəmməd Xanın sözünə inandı. Şəkiddən qalxıb Ərəşə gəldi. Məhəmməd Xan Əli Bəy ilə birlik olaraq, hicrətin 1172 və miladi 1759 tarixində Ağakışi bəyi Ərəşdə öldürdülər. Ağakışi bəyin Şəki xanlığını idarə etməsi 5 ilə yaxın olmuşdur.

Qumuq xanı Məhəmməd Xan Ağakışi Bəyi Ərəşdə öldürəndən sonra qoşununu götürüb Nuxaya gəldi. Hacı Çələbidən qalan xəzinələri götürüb yiyələndi. Cürbəcür zülmərlə Şəki əhalisini soyub talamağa başladı.

Hüseyn xanın xanlığı

Bu əsnada Dərbəndə Quba xanı Fətəli xanın yanına qaçmış olan Hacı Çələbinin nəvəsi Hüseyn Xan, Şəki əhalisinin Məhəmməd Xandan narazı olduqları haqqında xəbərlər aldı. Fətəli Xandan yardım olaraq aldığı Quba qoşunilə Şəkiyə gəldi. Yerli əhalinin də müavinət etməsilə Məhəmməd Xanı öldürdü, özü Şəki xanlığı məsnədinə əyləşdi.

Vaxtilə Nadir Şahın ümdə sərkərdələrindən biri bulunan Afşar Fətəli Xan Sərdar hicri 1175, miladi 1762-də şahlıq iddiası ilə Cənubi Azərbaycanı işğala başladı və Şimali Azərbaycanı da istila etmək üçün küllü qüvvə götürüb Qarabağa gəldi.

İttifaqsızlıqdan və xırda xırda dərəbəyliklərə bölündüklərindən hər böyük qüvvənin qabağında boyun əyməyə məcbur olan Azərbaycan xanları bu dəfə də özlərindən bir az qüvvətli İran dərəbəyisi Afşar Fətəli Xana yaltaqlıq etməyə başladılar və öz müqəddəratı hələ bəlli olmayan bir İran dərəbəyisindən gəlib xanlıq və müavinət diləməyə qədər alçaqlandılar. Böylə ki, Fətəli Xan Şuşa qalası üstünə gəlib, Qarabağ xanı Pənah Xanı

özünə tabe etməyə məşğul bulunduğu zaman Ərəş sultanı Məlik Əli Bəy də cürbəcür hədiyyə və vədlərlə Fətəli Xanın yanına gəldi. Bu tərəfdən də Şəki Xanı Hüseyn Xan, Qutqaşınlı Kəlbəli Sultan və s. Şəki böyüklərilə hədiyyələr götürüb, Fətəli Xanın hüzuruna gələrək əcr izhar edib, mərhəmət və kömək dilədilər. Bu vasitə ilə Fətəli Xan Şəki xanlığına Hüseyn Xanı qoydu və Məlik Əli Bəyi də onun əlinə təslim elədi. Hüseyn Xan Şəkiyə qayıdandan sonra Məlik Əlini öldürdü.

Fakat rəqibsiz qaldığını güman edən Hüseyn Xan bu dəfə də əmisi Cəfər Ağanın xanlıq iddiası qarşısında bulundu. İslah edilmədiyi üçün Cəfər Ağa öldürüldü. Bu münasibətlə Cəfər Ağanın o biri qardaşı Hacı Əbdülqadir, Hüseyn Xan ilə ədavətli oldu və qaçıb Kür çayı qırağında səngər qayırib, Şəki, Ərəş bəylərindən başına qüvvə topladı. Qarabağ xanı İbrahim Xandan da kömək alıb, Hüseyn Xanın üstünə gəldi. Beləliklə qardaş oğlu və əmi arasında Şəki xanlığı üstündə bir neçə il müharibə davam etdi. İki xanın şəxsiyyəti xatirinə binlərcə əhalinin canı, malı tələf oldu. Nəhayət Hacı Əbdülqadir qalib gəldi və hicrətin 1194-cü ilində başqa bəylərin köməkliyi ilə Hüseyn Xanı Şəki qalasında tutub öldürdü. Hüseyn Xanın kiçik oğlu Əhməd Ağanı da sağ buraxmadı.

Hüseyn Xanın Şəkiddə hökmranlığı 22 il qədər olmuşdur. Hüseyn Xan Miladi 1765-də Şəki şəhərinin yuxarı hissəsində yapdırdığı qalada İran üslubunda gözəl bir saray bina etmişdir. Hüseyn Xan şəxsən yigit, ağıllı, tədbirli və istiqamət mizaclı idi. Eyni zamanda hiyləgər və mərhəmətsiz idi. Bu nöqsanları səbəbinə yalnız kütlə arasında deyil, kütlənin başı üstündə odu bir toxmaq bulunan bəylər arasında da lazımi qədər məhəbbət qazanmamışdı.

Hacı Əbdülqadir xanın hökuməti

Hacı Əbdülqadir Xan 1194 hicridə Şəki xanlığını ələ keçirdiyi əsnalarda Hüseyn Xanın böyük oğlu Məmməd Həsən Xan qaçıb Qarabağda İbrahim Xanın yanına getmişdi.

Qarabağ xanı İbrahim Xan Şirvan ölkəsinə sahiblənmək xüsusunda Dərbənd və Quba xanı Fətəli Xanın rəqibi bulunan Ağasi Xanın tərəfini saxladığına görə Fətəli Xan hicrətin 1198-ci yılında qoşun götürüb Qarabağa hücum elədi. Ağdamı və Qarabağın Aran hissələrini çapıb taladı. Bu əsnada Şəki xanlığına keçən Hacı Əbdülqadir Xan da rəqibi bulunan Məmməd Həsən Xanı ələ keçirmək ümidilə öz qüvvəsini götürüb Fətəli Xana kömək etməklə Qarabağ müharibəsinə iştirak etmişdi. Buna görə də İbrahim Xan bir qədər atlı verib Məmməd Həsən Xanı başına buraxdı. Məmməd Həsən Xan Car icmal hökuməti yanına gəldi və oranın ləzgilərindən kafi qədər qüvvə topladı. Qarabağ müharibəsindən yenicə qayıtmış Hacı Əbdülqadir Xanın üstünə, Şəkiyə hücum etdi. Fakat müharibə Məmməd Həsən Xan üçün əlverişli olmadı. O, basılıb geri qayıtmağa məcbur oldu. Ama yenə tez Cara gedib qoşun topladı və ikinci dəfə olaraq Şəki üstünə hücum etdi. Bu dəfə Əbdülqadir Xan fəna halda basıldı. Şəki ölkəsində dayanmayıb, Şirvan məmləkətində Əlvənd denilən yerdə. Ağasi Xanın yanına qaçdı. Məmməd Həsən Xan onun dalınca yetişdi və təslimini tələb etdi. Ağasi Xan Quba xanı Fətəli Xana qarşı müttəfiq olmaq şərtilə Hacı Əbdülqadir Xanı təslim elədi. Məmməd Həsən Xan rəqibini öldürdükdən sonra Şəkiyə qayıdıb, hicri 1198-də xanlığa başladı. Hacı Əbdülqadirin özündən sonra yeddi nəfər də kiçik oğlu qalmışdı. Məmməd Həsən Xan tutub onların da hamısını öldürdü.

Hacı Əbdülqadir Xan Şəkiddə üç il yarım xanlıq etmişdir. O, şücaətli və qəlbi saf adam idi. Hiyləgər deyildi. Ama çox xırda şeylərə fikir verib, böyük şeyləri nəzərdən qaçıran idi (Bakıxanov. «Gülüstani-İrəm»).

Məmməd Həsən xanın xanlığı

Məmməd Həsən Xan Şəki xanlığına keçəndən sonra məmləkət sərhədlərinin bərkətməyə başladı və qonşu xanlar ilə dostluq, qohumluq əlaqəsi düzəltməyə fikir verdi. O cümlədən

öz bacısını ən qüvvətli qonşu olan Quba xanı Fətəli Xana əyallığa təklif elədi. Xan təklifi qəbul etdi və aynı niyyətlə o da öz bacısını, Huripeykər xanımı Məmməd Həsən xana əyallığa verdi. («Gülüstani-İrəm»).

O zamanki Azərbaycan xanları, dərəbəyləri hökumət adına layiq bir surətdə bir-birilə ittifaq bağlamaq əvəzinə, hüquqsuz qadınlar vasitəsilə əlaqə düzəltməyə çalışırdılar. Qadınlar o zamanki xanların siyasət oynucağından ibarət idi. Bu hal Quba, Şəki, Şamaxı, Qarabağ, Gəncə, Bakı xanlarının hamısında adi bir hal şəklini almışdı. İşləri bərkə düşəndə isə qohumluğa baxmayıb bir-birlərinin boynunu qırırdılar. Məmməd Həsən xan qüvvətini artırincaya və fürsət vaxtı çatıncayadək dostluq və qohumluq əlaqəsini möhkəm saxlamaq niyyətilə Quba xanı Fətəli Xana hər il layiqli peşkəşlər və ixlaslıq hədiyyələri göndərirdi.

Məmməd Həsən Xan xaricdə böylə politika aparmaqla məmləkətini xarici düşməndən mühafizəyə çalışdığı gibi, daxildə ilə inzibati və mülki qaydalar, qanunlar qoymaqla məşğul idi. Xanlığına rəqib çıxar – qorxusu ilə kiçik qardaşı Fətəli Xanı tutub gözlərini çıxartdı və dustaq elədi. Məmməd Həsən Xan Səlim Xan adındakı qardaşını da bu məqsədlə öldürmək istiyordu. Fakat Səlim Xan onun məqsədini anladı. Tezəcə Şəkidən çıxıb Cara qaçdı.

Məmməd Həsən Xan məmləkət əhalisini xüsusi siniflərə ayırdı. Hər sinif üçün müəyyən vergi təyin etdi. Əsgəri hissələri məişət cəhətindən təmin etmək məqsədilə «maaf» adında torpaq hissələri təşkil elədi. Məmləkət əhalisini artırmaq niyyətilə başqa yerlərdən mühacirlər cəlb etmək üçün vasitələr düzəltdi. Boş qalmış yerləri əkdirməyə çalışdı. Bu vasitə ilə onun xanlığı zamanında ətrafdan bir çox erməni mühacirləri gəlib Şəki vilayətində yerləşdilər. (Arutyunov. «Udinlər»).

Şamaxı xanlığı ölkədə mövcud ipək toxuculuğu gibi sənaye təsərrüfatının iqtisadi əhəmiyyətinə görə hər zaman daxili və xarici hökumətlərin istila iştəhasını özünə tərəf cəlb

etdiyi gibi, Azərbaycanda təşəkkül edən xanlıqlar arasında böyük müharibələrə və rəqabətlərə səbəb olmaqdan geri qalmamışdır. Bu əsnalarda Şamaxı xanlığını istila üçün başdan ən böyük rəqabət Şəki xanlığı ilə Quba xanlığı arasında idi. Quba və Dərbənd xanı Fətəli Xanın atlı qüvvəsi başqalarına nisbətən daha artıq olduğuna görə fürsət tapdıqca Şamaxı xanlığını istila edib, məmləkətinə ilhaq etməkdə idi. Bu hal isə bir tərəfdən iqtisad, o biri tərəfdən qonşuluq cəhətindən Şəki xanlığını rahat buraxmazdı. Miladi 1756-da Şamaxı hakimi Hacı Məhəmmədəlini öldürüb, Şamaxı xanlığına sahiblənmiş olan Ağası Xan 1760-da Quba xanı Fətəli Xan vasitəsilə müharibədə məğlub və əsir edilərək, gözləri çıxarıldı. Onun bu cəzasilə Şamaxı hakimi bulunan Məmməd Seyid Xan da Fətəli Xanın qorxusundan xanlığını buraxıb. Şəki xanlığında Qəbələyə qaçdı. Bu münasibətlə Fətəli Xan gəlib Şamaxı xanlığına yiyələnmiş və Ağsu şəhərini (qalasını) da özünə qərargah etmişdi. Məmməd Seyid Xanın oğlanları qaçıb Dağıstana Əmmə Xanın yanına getmişdilər. Əmmə Xan qoşun götürüb qəfil surətdə olaraq, Ağsu qalasında Fətəli Xanın üstünə hücum elədi. Ağsu qalası 9 ay Əmmə Xanın mühasirəsi altında qaldı. Qəfil halda avlanan Fətəli Xan öz qızı Pəricahan xanımı və Səlyan ölkəsini Əmmə Xana verib, barışıq elədi. Bu vasitə ilə Əmmə Xan mühasirədən əl çəkib Dağıstana qayıtdı.

Fətəli Xanın böyləcə məğlub görünməsini Şəki xanı Məmməd Həsən Xan özü üçün fürsət bildi. Bu da Dağıstandan və ətrafdan bir neçə bəyləri, hakimləri özünə kömək edib, Ağsuda Fətəli Xanın üstünə yürüdü. Arada vaxt olan şiddətli müharibədə ilk əvvəl Şəki Xanının ordusu qalib gəldi. Hətta hücum edənlərdən bir qismi Ağsu qalasına girdilər. İki tərəfdə də ordu hissələrinin çoxusu ləzgi idi. Nəhayət Fətəli Xanın ordusu sərkərdələrinə qarşı söylədiyi təsirli nitq üzərinə Quba alayı Şəki ordusunun mərkəzinə hücum etdi və onu yerindən qaldıraraq qaçmağa məcbur elədi. Bu vasitə ilə Şəki ordusu pozularaq qaçmağa məcbur oldular. Fətəli Xanın ordusu

qaçanları təqib edərək, bir çoxlarını qətl və bir çoxlarını da əsir etdilər. Qalib ordu nəfərləri məğlubları tutaraq, at, silah və baltalarından soyub lüt elədilər. Böyləcə məğlub ləzgiləri soyub çılpaq halda vətənlərinə getməyə yol verdilər. Fakat əsirliyə aldıkları Şəki əhalisindən olan əsgərləri isə satmaq üçün yanlarında saxladılar. Köməyə gəlib qalib çıxan ləzgi nəfərləri və sərkərdələri tabe olmaları lazım gələn Fətəli Xanı da dinləməz oldular. Zətən çox vaxt köməyə gələnlər tərəfinlən yerli əhaliyə, kömək çağıranlara mənəfətdən çox irz-namus və mal zərəri vermək ümumi və təbii bir adət halını almışdı. Əsirliyə alınan Şəki ordusu ləzgi, udin, erməni və türklərdən ibarət idi. Fətəli Xan ordusunun qalib ləzgiləri Şəki ordusunda bulunan məğlub ləzgiləri soyduqdan sonra azad buraxdıqları halda, erməni və türklərdən ibarət qalan hissələri soymaqla bərabər, satmaq üçün də əsir saxlamışdılar. Bunların satılmayıb, azad edilmələri haqqında Fətəli Xan təşəbbüs etdisə də, fakat ləzgilər tərəfindən qəbul edilmədi. Nəhayət Fətəli Xan tərəfindən xristian və müsəlman əsirlərinin sahiblərinə satılması üçün adam başına bir tümən və beş min dinar qiymət təsis edildi. Bununla bərabər ləzgilər müştərinin halına baxaraq, əsirləri qərar qoyulan qiymətdən artıq satırdılar.

Şəki Xanı Məmməd Həsən Xan Ağsu müharibəsində fəna surətdə məğlub edilib Şəkiyə qayıtdı. Quba xanı Fətəli Xan da bütün Azərbaycanı qüvvətli bir təşkilat altında saxlamaq məqsədilə İrana qarşı Gürcüstan knyazı İrakli ilə tədaföi-ittifaq bağlamağa təşəbbüs etdi. Fakat 1789-da qızdırma azarına tutulub, qayıdarkən Bakı şəhərində vəfat elədi. Yerinə keçən kiçik oğlu Əhməd Xan cavan və şiddətli surətdə şəhəvtkar olduğu, həm də hökumət idarəsi cəhətindən zəif olduğu üçün Şəki Xanı Məmməd Həsən Xan yenidən fürsət tapdı. Sərkər xanədanında olan xan zadələri və başqa Şamaxı xanlarını da özülə bir edib, Ağsu qalasında oturan Əhməd Xanın üstünə hücum elədi. Əhməd Xan müdafiədə bulunmayıb Qubaya qaçdı. Məmməd Həsən Xan Sərkər övladını Şamaxı ölkəsinə xan təyin

elədi və Şamaxı şəhərinin idarəsini də Hacı Məmmədəli Xanın oğlu təkgöz Manaf Xana tapşırırdı. Məmməd Həsən Xan üç həftə qədər Şamaxı ölkəsində qalaraq, cürbəcür vasitələrlə yerli əhalidən külliyyatlı surətdə vergi və pul alıb Şəkiyə qayıtdı. Bu haldan bir qədər sonra Sərkər övladı, Manaf Xanı öldürüb Şamaxı xanlığına büsbütün sahibləşdilər və Şəki Xanına boyun əyməz oldular. Məmməd Həsən Xan Sərkər övladına tənbih etmək üçün Quba xanı Əhməd Xan ilə barışdı və ikisi də qoşun götürüb Ağsu qalasının üstünə gəldilər. Mühasirə uzandı. Yay istiləri başlandı.

Şamaxı xanı Əsgər Xan bu haldan istifadə edib, Şəki ordusu içində köməkçi halda bulunan, dağlarda sakin olan ləzgi qoşunları sərkərdələrinə 5000 tükən miqdarında pul və başqa şeylər göndərdi və onların ordudan ayrılıb qayıtmalarını təklif elədi. Talan məqsədilə köməyə gələn və imdi də pul almaqla başqa xana satılan ləzgi qoşunları Şəki və Quba ordularını buraxıb geri qayıtdılar. Bu səbəbə Şəki və Quba xanları bu dəfəki Şamaxı müharibəsindən nəticəsiz geri dönməyə məcbur oldular.

Sonra Şamaxı xanlığına keçən Mustafa Xan Qazi Qumuq xanı Surxay Xan və Ərəş sultanı Şəhabəddin Sultan ilə ittifaq edib, Şəki ölkəsinə, Qəbələ malahına və s. hücum etdilər. Məmməd Həsən Xan məhzən özünün şəxsi yigitliyi və əql tədbirliyi ilə düşmənlərini dəf edib, məmləkətində sakitliyi bərpa edə bildi. Şəhabəddin Sultan isə yerlərinin müdafiə cəhətindən əlverişli olduğuna və Qarabağ Xanının köməkliyinə arxalanaraq Şəki Xanına tabe olmadı və uzun müddət vuruşmaya davam etdi. Nəhayət könüllü bir sifətlə, öz yaxın adamları ilə birlikdə bağışlanmasını və Məkkə ziyarətinə buraxılmasını Məmməd Həsən Xandan rica etdi və adamlarını götürüb, onun yanına gəldi. Məmməd Həsən Xan söz verdiyi halda, hiyləgər bir surətlə tutub, Şəhabəddin Sultanı bütün qohumları və yaxın adamları ilə birlikdə öldürdü.

tərəfinə qaçmağa fürsət tapa bildi. Dəvəli Mustafa Xan o əsnada Şamaxı ətrafındakı qətl-qarətindən qurtarmış, Şəki vilayətində Xaçmaz mahalına gəlmişdi. Məmməd Həsən Xan kömək alıb, qardaşını məğlub etmək ümidilə Dəvəli Mustafa Xanın ordugahına gəldi. Mustafa Xan dərhal Məmməd Həsən Xanı tutub, gözlərini çıxartdırdı və yanındakı adamlarının silahlarını, atlarını alıb, Şəkiyə qayıtdı. Kor olmuş Məmməd Həsən Xanı isə qaravullara qoşub Təbrizə yola saldı. («Şəki tarixi» əl yazısı).

Səlim xanın xanlığı

Bu vasitə ilə Səlim Xan Dəvəli Mustafa Xanın razılığı ilə Şəkiddə xanlığa başladı və öz xanlığını rəqiblərdən asudə saxlamaq üçün qardaşı Məmməd Həsən Xanın 7 nəfərdən ibarət qalmış kiçik oğlanlarını tutub öldürdü.

Bu əsnalarda Rusiya imperatriçəsi Yekateranın sevgili məhbublarından birisi bulunan qraf Zubov Gürcüstanı himayə adilə Qafqaza göndərilən çar ordusunun baş komandanı təyin edilərək, külliyyatlı rus ordusu ilə Şimali Azərbaycana gəldi. Azərbaycan xanları böyük təşvişə düşdülər. İlk əvvəl Rusiya ordusunun istilasına düşər olacaq Dərbənd və Quba xanı Şıxəli Xan rus ordusuna qarşı müdafiədə bulunmaq məqsədilə (qərar-gahını Muğanda qurub, göndərdiyi qoşun dəstələri ilə Şamaxı xanı Mustafa Xanı Fit dağında mühasirə ilə sıxışdırmağa və Qarabağ kəndlilərini çapıb talamağa məşğul olan) Qacar Ağaməhəmməd Şahın yanına elçi göndərdi və ondan 1000 qoşun kömək verməsini rica etdi.

Bu vaxtlar şiddətli soyuq idi. Şahın ordusu böyük azuqə-sizliyə düşər olduğu kimi soyuğun da şiddətinə davam edəməməkdə idilər. Ordunun nəqliyat vasitəsi olduqca zəifləmiş və at, qatırlardan 70000 qədəri soyuqdan və aclıqdan qırılıb tələf olmuşdu.

Bu səbəbə Ağaməhəmməd Şah Qacar heç bir cəhətdən imdi kömək verəmiyəcəyini Şıxəli Xanın elçisi Həzər Bəyə

bildirdi. Həzər Bəy 1000 nəfər qoşun kömək verilməsini də rica etdi. Yenə mümkün olmadı. Şah özü də rus ordusilə müharibəyə girişməmək üçün qoşununu götürüb İrana qayıtdı.

Bu vasitə ilə Rusiya ordusu Dərbənd, Quba, Şamaxı tərəflərini istila etdi. Xanlığını təhlükədə görən Şəki xanı Səlim Xan isə 1805-ci ildə rus ordu komandanlığına müraciətlə rus hökuməti tabeliyini qəbul elədi. Vergi olmaq üzərə də hər il Rusiya hökumətinə 7000 qızıl verməyi öhdəsinə aldı. Bu sayaq ilə Səlim Xan çar ordusuna sədaqət etməyə başladı. Hətta çar siyasətinin tələbinə görə Gəncə vilayətini (Şəmsəddinli Əli Sultanın ixtiyarına verməklə) Gürcüstan knyazı İraklinin himayəsi altına keçirmək üçün, İrakli və Qarabağ xanı İbrahim Xanla birlikdə Səlim Xan da öz qoşununu götürüb Gəncə xanı Cavad Xanın əleyhinə başlanan düşmanlıq kampaniyasına iştirak etdi.

Fakat Şimali Azərbaycan malik olduğu iqtisadi vəziyyət, qonşu (İran, Türkiyə və Rusiya gibi) imperialist hökumətlərinin tam nəzərini özündən uzaqlaşdıramıyordu. Bu səbəbə məzkur hökumətlərdən hangi birisi özündə istila qüvvəsi görürdüsə, dərhal Şimali Azərbaycana yürüyürdü. Rus çarının istila ordusu da aynı məqsədlə bu əsnalarda Cənubi Qafqazda bulunurdu. İran şahı Qacar Ağaməhəmməd Şah yağlı tikəni yalnız rus çarına buraxmamaq üçün ertəsi il İrandan 100000 qoşun toplayıb, təkrar Qarabağ və Şirvan üstünə gəldi. Şahın böylə güclü qüvvə ilə Qarabağ üstünə yürüdüyünü eşidən Qarabağ xanı İbrahim Xan Gürcüstandan əhli-əyalını və öz canını götürüb Car vilayətinə qaçdı. Zəhmətləri sayəsində xanlığını yaşadan ölkə xalqını isə İran ordusu hücumuna məruz buraxdı. Qacar Ağaməhəmməd Şah müharibəsiz bir surətdə gəlib Şuşa qalasında əyləşdi. Şahın əmrilə Qarabağ böyüklərindən bir çoxu tutulub cəzalandı. Qarabağ başçılarından və İbrahim Xanın yaxın adamlarından olub, şahın qəzəbinə düşər olanlardan birisi də İbrahim Xanın yanında müşirlik vəzifəsində bulunan Molla Pənah Vaqif idi. Ağaməhəmməd Şah birinci Qarabağ səfərində

Şuşa qalasını mühasirə etdiyi zaman İbrahim Xanı qorxudub təslimə almaq niyyətilə:

Fələyin mancanağından fitnə daşı yağar
Sən isə sarsaqcasına şişə içində yerləşmişən

farsca şeirini yazıb göndərmişdir. Bunun müqabilində isə Molla Pənah Vaqif:

Hərgah məni saxlayan odur ki, mən tanıyıram
Şişəni də daş arasında saxlaya bilir

şeirini cavab olaraq yazıb şaha göndərmişdi. Bu səbəbə Şuşa qalası Ağaməhəmməd Şah tərəfindən işğal olunduqdan sonra sairləri gibi Molla Pənah Vaqif də öldürülmək üçün şahın əmrilə həbsə salınmışdır.

Ağaməhəmməd Şah hicrətin 1211-ci ilində yatdığı yerdə özünün saray mühafizləri tərəfindən Şuşa qalasında öldürüldü. Bu səbəbə İran ordusu dağılıb məmləkətlərinə qayıtdılar. Ortada hərə-mərclik başlandı. Azərbaycan xanları hər vaxt olduğu gibi yenə bu haldan fürsət tapıb, hər kəsin özünü müstəqil Xan adlandıraraq, idareyi-hökumətə başladılar.

Ağaməhəmməd Şah bu dəfə İrandan gəldiyi zaman Şəkinin sabiq xanı kor Məmməd Həsən Xanı da özülə birlikdə gətirmişdi. Çar hökumətilə əlaqəyə girişən Şəki xanı Səlim Xana acıqlı olduğu üçün, kor Məmməd Həsən Xanı yenə Şəki xanlığına qoyacaq idi. Fakat əvvəlcə Şuşa qalasını almağa getdiyi üçün onu Muğan çölündə, ordu arxası yanında buraxmışdı. Şah öldürüləndən sonra hüzura gəlmiş başqa xanlar gibi Şamaxı xanı Mustafa Xan da Şuşadan çıxıb Şamaxıya qayıtdığı zaman Muğanda kor Məmməd Həsən Xanı gördü. Onu da götürüb özü ilə Şamaxıya apardı. Bir azdan sonra Məmməd Həsən Xan Şamaxı xanından kömək alıb, Şəki üstünə gəldi. Səlim Xan qorxusundan məmləkəti buraxıb, Qarabağa qaçdı. Məmməd Həsən Xan gəlib ikinci dəfə Şəkiddə xanlığa başladı.

Kor Məmməd Həsən xanın yenə xanlığa başlaması

Ağaməhəmməd Şahın Şuşa qalasında öldürülüb aralıqda hərə-mərclik başlamasından və Qarabağ xanı İbrahim Xanın məmləkətdən qaçmış olduğundan, İbrahim Xanın qardaşı Mehralı Bəyin oğlu Məhəmməd Bəy vaxtı fürsət bilərək, özünü Qarabağ xanı adlandırmışdı. Şahın öldürülməsini eşidən İbrahim Xan xüsusi qüvvə ilə Car ölkəsindən çıxıb Qarabağa yürüdü. Məhəmməd Bəy qorxusundan xanlığı buraxıb Şəkiyə qaçdı. Şəki xanı Məmməd Həsən Xan Şamaxı xanı Mustafa Xana yararlıq üçün düşməni bulunan Məhəmməd bəyi tutub dustaq halində Şamaxı xanına göndərdi. Aralarında qan davası olduğu üçün Məhəmməd bəy Mustafa Xan tərəfindən öldürüldü.

Aradan bir müddət keçəndən sonra Şəki xanı Məmməd Həsən Xan ilə Şamaxı xanı Mustafa xanın arası pozuldu. Bu səbəbə Mustafa Xan Qarabağa qaçmış sabiq Şəki xanı Səlim Xanı yanına çağırırdı və onunla birlikdə qoşun götürüb Şəki xanlığının üstünə gəldi. Məmməd Həsən Xan da bu tərəfdən qoşun toplayıb müdafiə hazırlığına başladı. Fakat Məmməd Həsən Xanın bu dəfəki idarəsindən narazı olan Şəki əhalisi xanın uğrunda qan tökməkdən boyun qaçırdılar. Məmməd Həsən Xan qüvvəsinin azlığını və əhalinin narazılığını anladı. Bu münasibətlə qoşununu buraxdı və sülh təriqlə özü Şamaxı xanının yanına gəldi. Mustafa xan bu haldan öz mənafehi üçün istifadə etdi. Məmməd Həsən Xanı və Səlim Xanı – iki qardaşı da tutub dustaq elədi. Şəki vilayətini isə öz məmləkətinə ilhaq edərək, tərəfindən öz əmisi oğlu Şıxəli Bəyi Şəkiyə naib qoydu.

Şəki əhalisi Şamaxı xanının bu sayaq xəyanətcəsinə işğalından narazı qaldılar və Məmməd Həsən Xanın qardaşı bulunaraq, fakat yenə Məmməd Həsən Xan tərəfindən əvvəlcə gözləri çıxarılmış olan Fətəli Xanı gətirib özlərinə Xan seçdilər. Mustafa Xanın qoyduğu naibi isə çıxarıb, məmləkətlərindən qovdular.

Səlim Xan Şamaxıda bulunarkən, kömək diləmək məqsədilə qızını Mustafa Xana verdi. Bu səbəbə Mustafa Xan Şəki xanlığını yenə Səlim Xana qaytarmaq təşəbbüsünə başladı. Mustafa Xandan maddi və mənəvi kömək alıb Ərəş sultanlığına gələn Səlim Xan Şəki xanı Fətəli Xanın saray bəylərilə əlaqəyə başladı və onlardan bir neçəsini öz məqsədinə tabe elədi. Dilbir olduğu bəylərin köməyi ilə Səlim Xan bir gecə qəflətən öz müfrəzəsilə gəlib Nuxa qalasına daxil oldu və Fətəli Xanı kənar edib, hicrətin 1219-cu ilində üçüncü dəfə olaraq Şəki xanlığını idarəyə başladı.

Məmməd Həsən Xan Şamaxı xanı tərəfindən azad edilərək, Şamaxıdan çıxıb Qubaya və Dərbəndə gəldi. Bu xanlıqlardan kömək görmədiyi üçün Cardakı Avar icmai-hökuməti yanına getdi. Oradan da ümitsiz olduğuna görə Tiflisə yollandı. Nəhayət Tiflisdə rus komandanlığı tərəfindən həmişəlik olaraq Hacı Tarxana göndərildi.

Məmməd Həsən Xan işbacaran və igid adam idi. İntizam və qaydanı sevən adam idi. O məmləkətinin hər tərəfində öz istədiyi nizam və qaydanı, əsgəri və inzibati üsulları həyata keçirmişdi. Fakat bu qədər istedad ilə bərabər o, çox fanatik və rəhmsiz bir hakim idi.

Məmməd Həsən Xan Nuxa qalasını və qala içindəki Xan sarayını yenidən gözəl surətdə təmir etdi. Qala hasarını təzələdi. Məmməd Həsən Xan sarayın ikinci mərtəbəsində özünün hökumət otağından bağçaya qarşı iki qapı açdırmışdı. Qapılardan birinin adı «Rəhmət qapısı», o birinin adı «Əzab qapısı» idi. Haqlarında xan tərəfindən hökm veriləcək müqəssirlər yasavullar vasitəsilə gətirilib Divan həyətində saxlanırdı. Bütün müqəssirlərin gözü «Rəhmət» və «Əzab» qapılarına dikilirdi. Xan fərman vermək üçün «Rəhmət» qapısından balkona çıxardısa, müqəssirlərdən bir çoxu bağışlanır və əzabları yüngülləşirdi. Fakat «Əzab» qapısından çıxardısa müqəssirlər başları kəsilmək, gözləri çıxarılmaq və s. gibi şiddətli əzablara düçar olurdu. Məmməd Həsən Xan ən çox göz çıxartdırardı.

Məmməd Həsən Xan kor edilməmişdən qabaq 12 il, kor edildikdən sonra isə 8 il Şəki vilayətinin xanlıq məsnədində oturmuşdu.

Səlim Xan bu dəfə xanlığını daha qüvvətli bulundurmaq niyyətilə, Şamaxı Xanının da qızının əri bulunmasına arxalanaraq, o vaxt Quba, Dərbənd, Gəncə xanlıqlarını istila etmiş rus çar ordusu ilə təkrar yaxınlıq əlaqəsinə başladı. Fakat Şəki xanının ruslara yaxınlaşmaq siyasəti Şamaxı xanının xoşuna getmədi. Bu səbəbə bir qədər atlı göndərib Şəki vilayətinin bəzi yerlərini çapıb taladı.

1806-cı ilin iyun ayında Qarabağ xanı İbrahim Xan İran ordusu baş komandanı Naibissəltənə Abbas Mirzə ilə əlaqəyə girişmək məqsədilə Şuşa şəhərinin iki verstliyindəki təpəlikdə çadırlarını qurub oturarkən Şuşadakı rus otryadı komandanı mayor Lisateviç tərəfindən qəflətən yapılan bir gecə hücumu əsnasında övlad və əyalilə qətlə yetirildi. İbrahim Xan ilə birlikdə öldürülən arvadı Şəki xanı Səlim Xanın bacısı idi. Səlim Xan bu xəbəri eşidərək çar ordusu ilə yenə düşmanlığa başladı və Nuxa şəhərində yanında bulunan rus müfrəzəsini qətlə yetirdi («Şəki tarixi» əl yazısı) və Azərbaycan üstünə gəlmiş ikinci istila ordusu İran komandanı Abbas Mirzə ilə əlaqəyə başladı. Avar, Car ləzgilərindən qoşun toplayıb, çar ordusu qarşısına çıxarmaq üçün Abbas Mirzədən külliyatlı surətdə para müavinəti aldı.

Səlim Xana tənbeh etməkdən ötrü Gəncədə bulunan rus ordusu komandanlığı tərəfindən general Nebulsonun komandası altında olaraq Şəki üstünə cəza dəstəsi göndərildi. Arada vaqə olan müharibədə Şəki xanının pul ilə kömək gətirdiyi ləzgi qoşunu sinib qaçdılar. Səlim Xan əhvalını təhlükədə gördüyü üçün əhli-əyalını və yaxın adamlarını götürüb İrana qaçdı.

Səlim Xan xoş dimağ və xoş xasiyyət adam idi. İsrəfçılığı və eys işrəti çox sevərdi. Fakat rəhmsiz və zalim bir şəxs idi.

Səlim Xan qaçandan sonra 1807-ci ildə rus ordu komandanlığı tərəfindən Xoylu Cəfərqulu Xan Şəki xanlığına

təyin edildi. 7 il xanlıq edəndən sonra Cəfərqulu Xan öldü. Onun oğlu və vəliəhdi bulunan İsmail Xan 1814-də atasının yerinə keçib, Şəki xanlığını idarəyə başladı.

İsmail Xan cavan, təcrübəsiz və çox zülümkar idi. Əhali ilə zalim bir üsulda rəftar etməyə başladı. Əhalidən kimsəyə acığı tutardısı, öz mirqəzəbləri vasitəsilə onun burnunu, qulağını və bəzən kişilik alətini kəsdirirdi. Eşitdiyi və xoşuna gəlmiş arvadları güc ilə sarayına gətirib namuslarına təcavüz edərmiş. O, bu gibi zalimanə və şərəfsiz hərəkətlərilə əhalinin narazılığını özünə cəlb etmiş. Şəki əhalisi İsmail Xanın zülmündən rus ordusu komandanı Yermolova şikayətə məcbur oldular. Nəhayət beş il Şəki xanlığını böylə namussuz bir üsul ilə idarə edən İsmail Xan 1819-cu ildə övladsız bir halda birdən-birə ölüb getmiş. Onun meyiti, əyalı və qohumları İrana göndərildi. (Sisoyev. «Müxtəsər Şimali Azərbaycan Tarixi»).

Bununla da Şəki xanlığı pozulub qurtardı. Ölkə tamamilə rus istila ordusu idarəsinə keçmiş və «Şəki vilayəti» adlandırılmış.

Bu haldan bir müddət keçəndən sonra İran ordusu yenə Naibissəltənə Abbas Mirzənin komandası altında olaraq, Şimali Azərbaycanda göründü. Abbas Mirzə yerli Azərbaycan xanlarından bir neçəsini öz tərəfinə çəkməyə müvəffəq olmuş. Şəki xanlığını da ruslardan geri qaytarmaq üçün Şəki üstünə qoşun hissələri göndərmiş.

Fakat Şimali Azərbaycan gibi sovq-əl-ceyş və iqtisadi əhəmiyyəti olan bir ölkəni sahiblənməkdən ötrü İran və çar Rusiyasının istila orduları arasında şiddətli və yüngül olmaq üzərə bir çox qanlı müharibələr olmuş. Nəhayət Abbas Mirzənin qəsdən səhlənkarlığı və qardaşına qarşı başladığı rəqabət nəticəsində İran ordusu tamamilə bərbad bir halda pozulub İrana qayıtmağa məcbur olmuş. Buna görə 1813-cü ilin oktyabr ayının 12-də İran hökumətilə rus çarlığı arasında «Gülüstan əhdnaməsi» adilə bir müqavilə yazılıb, hər iki tərəfdən imza və təsdiq edilmiş. Bu əhdnamə mucibincə bütün Şimali

Azərbaycanda bulunan xanlıq ölkələrinin rus çarlığı idarəsinə keçməsinə İran hökuməti etiraf və təsdiq etdi.

Bu surətlə Şimali Azərbaycanda uzun əsrlərdən bəri davam edən feodal üsul idarəsi axıra çatdı və rus çarlığı vasitəsilə imperatorluq üsul idarəsi başladı.

Şəkiddə xanlıq zamanında məmləkət idarəsi

İdarə: Məmləkətin idarəsi cürbəcür vasitələrlə olurdu. Xanlıq ölkəsi vilayətlərə bölünmüşdü. Hər vilayət «naib», «darğa» ləqəbilə müxtəlif valilər tərəfindən idarə edilirdi. Şəki xanlığında məmləkət bəzi vaxt genişlədiyi üçün bir ölkəni, bir vilayəti idarə etməkdən ötrü oraya Xan tərəfindən bir canişin (naib) təyin olunurdu. Hacı Çələbi Xanın vaxtında Təbriz vilayətinə Sədrəddin Əfəndinin naib təyin edildiyi gibi.

Vilayət darğaları və naibləri, paytaxt darğabaşına və naibbaşına tabe idilər. Bu gibi valilər Xanın ən inandığı adamlardan təyin olunurdu.

İnzibati və mülki idarə cəhətindən kəndlər də xüsusi hissələrə ayrılırdı. Hər hissə bir bəyin ixtiyarına verilirdi. Hissələr bəyin ixtiyarından asılı olaraq beşdən iyirmiyə qədər kəndlərdən ibarət olurdu. Məzkur kəndlərin hökumətə qarşı olan vergi, nizam və əsgərlik məsələləri həmişə hakimin rəyasəti vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Xan öldükdə, məmləkət başqa xanın idarəsinə keçdikdə, hökumət şəraiti dəyişdikdə əvvəlcə iş başında duran hakimlərdən çox azı öz vəzifəsində qala bilirdi. Vəzifədən kənar olanların isə çoxunu məmuriyyətləri zamanında əhali ilə fəna rəftar etdiklərinə və zülmkar olduqlarına görə, öz qohum əqrəbasından başqa əhali arasında çox vaxt hörmət qazana bilmirdilər.

Müəyyən kəndləri idarə edən bəy öləndən və bəzən vəzifədən kənar edildikdən sonra həmişə ixtiyar onun varisinə

(oğluna, qardaşına) verilmək üçün məmləkət hakiminin xüsusi əmri lazım idi.

Kəndləri idarə edən bəy camaatın yalnız inzibati və vergi işlərini deyil, məhkəmə işlərini də idarə edirdi. Bu gibi məsələlərdə camaat arasında əvvəldən bəri mövcud olan örf və adətlər də nəzərə alınır.

Vilayətlərdə əhalinin inzibati və mülki işlərini dağalar və şəriət işlərini qazilər idarə edirdi. Bir çox kəndlərin idarəsinə hakim təyin olunan bəylərin yanında əmrlərini icra etmək üçün nazir, yüzbaşı və s. ləqəblə ayrı-ayrı xüsusi məmurlar bulunurdu.

Kəndləri idarə edən bəylər əhalidən torpaq məhsulatından, mətah cinsindən və bəzən də pul olaraq müəyyən miqdarda vergi alırdılar. Bu vergilərdən bir qismi və bəzən çox qismi məmləkət xanının xəzinəsinə gedirdi.

İdarəsinə kəndlər verilmiş bəylər məmləkət hakiminə qarşı müəyyən vəzifələr icrasilə mükəlləf idi. Hökumət xəzinəsinə çatacaq ipək, taxıl, pul gibi vergi qismlərini toplayıb, paytaxta göndərməkdən başqa, ən başlıca vəzifələrdən birisi də məmləkətin müdafiəsi zamanında xanın tələbilə əli altında bulunan kəndlərdən müəyyən miqdarda atlı və piyada silahlı əsgər toplayaraq xanın hüsurunda əmrə hazır bulunmalı idi. Bundan əlavə azuqə və s. işlərində də iştirak etməli idi.

Əhalinin siniflərə bölünməsi: Məmləkətin yuxarı sinifi bəylərdən və hökumət xənadanından ibarət idi. Bunlar məmləkətin aristokratiya qismini təşkil edirdilər.

Yuxarı sinif üç qismə ayrılırdı: 1. Məmləkəti idarə edən xənadanın övladı və qohumları. 2. Əsl kökdən bəy olanlar (əskidən bəri İran və Osmanlı hökumətləri tərəfindən bəylik adı alanlar). 3. Məmləkət hakimi tərəfindən məmuriyyət səbəbilə bəylik ləqəbi alanlar.

Bu sonuncular bəzən bir neçə kəndin idarəsinə məmur edildikləri üçün «bəy» və «məlik» ləqəbi ilə də adlanır və məzkur kəndlərin idarəsinə təyin edilirdilər. Bunlardan bəziləri

heç bir kənd idarəsinə məmur edilmədikləri halda yalnız xanın əmrlərini yerinə yetirmək üçün qeyd edilən ləqəbləri alan saray bəylərindən ibarət idi.

Məmləkətin idarə işlərinə ancaq yuxarı sinifdən olanlar təyin edilirdi. Qoşun komandanlığı və sərkərdəliyi də xana mənsub adamlara verilir. Yuxarı sinifə mənsub şəxslər vəzifələrinin artıqlığı ilə və xanədanlarının əsilliyi ilə bir-birinə ehtiram etməyə məcbur idilər. Yuxarı sinif hökumətə məxsus hər qisim vergidən azad idi. Məmləkətin bütün vergiləri və əsgərlik vəzifələri yalnız rəiyyət, rəncbər və s. aşağı sinifdən ibarət əhalinin öhdəsində idi.

Hökumət şurası: Məmləkətin ümumi siyasi, ictimai və hərbi, iqtisadi işlərini idarə etmək üçün məmləkət hakimi xanın yanında təcrübəli kişilərdən, ağsaqqallardan, ordu sərkərdələrindən, nüfuz sahibi adamlardan mütəşəkkil bir Şura heyəti mövcud idi. Xan Şuranın qərarı və izni olmamış heç bir böyük işi öz başına icra etməzdi. Az əhəmiyyətli olan işləri xan özü qərardad edib, icrasına əmr verirdi. Dövlət Şurasının ən nüfuzlu və ehtiramlı zamanı Hacı Çələbinin xanlıq vaxtı idi. Hacı Çələbi tamamilə Dövlət Şurasının qərarı ilə hərəkət edər. Başqa xanlar isə ən çox müstəbid və diktator sifətilə icrayi-hökumətə çalışmışdılar.

Vergi mükəlləfiyyəti: - Şəki xanlığında hökumətin ən görkəmli vergisi ipək təsərrüfatından müxtəlif surətlərlə alınan vergilərdən ibarət idi. Demək olar ki, bu vergi Şəki şəhəri əhalisindən alındığı kimi, bütün kənd əhalisindən də alınır. Xristiyan əhalidən alınan ipək vergisinə «din ipəyi» denilirdi. Bu isə ərəblərin xristiyan təbədən aldığı cizyə müqabili idi.

İpək təsərrüfatı Şəki xanlığında hökumət mədaxilinin ən başlıca mənbələrindən biri idi. Hətta hökumətin özü barama qurdu bəslədir və ipək təsərrüfatı ilə məşğul olurdu.

İpək təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalidən məhsulun beşdə birisi miqdarında vergi alınır. Buna «mal cihat» denilirdi.

Xanın özünə məxsus «Xalisə» edilən topraqlar və mülkləri var idi. Burada rəiyyət ad ilə kəndlilər çalışırdı. Rəiyyətin ən başlıca işi xanın baramalarını bəsləmək idi. Bunların hüsulə gətirdikləri ipəyin beşdə üç payı xanın nəfinə alınır idi.

Barama toxumu, bəsləmə yerləri, tut bağları da xanın hesabına idi. İpək vergisinin ən çoxu ipək alverçilərindən alınır idi. Bu gibi vergilər cürbəcür idi. Bunlar ipək bir əldən başqa ələ satılarkən tərəzidə çəkildikdə «mizan haqqı», məmləkətin bir yerindən başqa yerə aparıldığı zaman «rahdar» haqqı, Kür, Araz, Kanık gibi çaylardan keçirildikdə «Bərə haqqı» və s. gibi alınan vergilər idi.

İpək vergisindən başqa hökumət vergisi olaraq bu gibi vergilər də var idi. Əhalidən ev başına ildə üç manat miqdarında «Tüstü pulu» alınır idi. Xristiyan təbəələrdən arvadlı olanlar bir manat, subay olanlar və 15 yaşından yuxarı bulunanlar 55 qəpik miqdarında «baş xərci» verirdilər.

Qoyunçulardan: payız və yaz vaxtı hər yüz qoyundan bir qoyun vergi alınır idi. Qaramal saxlayanlar ildə dörd girvəngə miqdarında inək yağı verirdilər. Bostan və s. gibi göyərti məhsullarından onda bir, taxıl əkinlərindən isə dörd pud yarım qədər hökumət xəzinəsinə verirdilər.

Yerli hökumət məmurlarının maaşı hesabına olaraq bəzi vilayətlərdən xəzinə nəfinə vergi alınır idi.

Kənd və rəiyyət sahibi bəylər bəzi səbəbli vaxtlarda xanın tələb etdiyi miqdarda öz mədaxilləri hesabından xəzinə nəfinə istənilədiyi miqdarda taxıl verməyə məcbur idilər. Tacir və sənətkarlardan sərmayələrinə görə ildə yüzdə bir miqdarında «maaliyyə» alınır idi. Dəyirmançılardan ildə 16 manat, parça toxuyan fabrikanı olanlardan hər əmələ hesabına ildə 4 manata qədər, ipək zavodu olanlardan mancanaq üçün təkər başına ildə 6 manat, hər arı səbətindən ildə 32 qəpik, hər qoyun başına ildə 16 qəpik, bağ və tütün məhsullarından hər xarvara 6 manat, çəltik məhsulundan onda üç hissə, qaramalın hər başına 50 qəpikdən 2 manata qədər mütəfərrik vergilər alınır idi. Müharibə

və başqa fəvqəladə zamanlarda əhalidən xüsusi vergilər alınır. Yerlər kənd hesabına, torpaqlar icma hesabına bulunurdu.

Yer ölçüsündə başlıca ip işlənirdi. Hər ipin boyu 12 qulac və ya 6 sajin uzunluğunda idi. Bundan başqa yerlər, addım, qədəm ilə də ölçülürdü.

Tərazi və çəkisində dağar, xarvar, batman, çərək işlənirdi. «Gud» adilə qab ölçüsü də var idi.

Toxunmuş parça ölçülərində arşın, qulac, boy, çərək, girə gibi ölçü üsulları var idi.

Vərəsə malı: Ailənin böyüyü, sahibi öldükdə onun övladı, ya ki, qardaşı, qardaş övladı və başqa qohumları vərəsə hesab edilirdi. Ailə sahibindən qalan mal-dövlət onun övladı arasında bölünürdü. Vərəsəlik maldan oğlana 8, qızı 4, anaya bir hissə çatırdı.

Şəki xanlığı Rus çarlığı məmləkətinə tamamilə ilhaq olunduğu zaman rus xəzinəsinə ildə 7000 dənə qızıl vergi verirdi. Şəki xanlığı mesaha və nüfus cəhətindən o əsnalarda Şamaxı xanlığından kiçik olduğu halda iqtisadi cəhətindən Şamaxı xanlığından qüvvətli idi və mədaxili ondan artıq idi.

Hələ bu zamanlar Şəki xanlığının olduqca soyulmuş və zərər görmüş təzyi vaxtları idi.

*Maarif və Mədəniyyət,
1927 № 1, 2, 9 və 1928 № 1-2, 5-6 və 7-8*

MƏDƏNİYYƏT

Mir Abbas Mir Bağırzadə

Əski türklərdə mədəniyyət əsərləri *(İslamdan əvvəl)*

I

Tarix elminə buraxdıqları bir çox dəyərli mədəniyyət əsərlərilə türk qövmi, tarixcə qədimdən tanınmış bir millət hesab olunur.

Türk millətinin o keçmişlərdəki tövr və adətlərini həyati-ictimaiyə və mədəniyyətlərini öyrənmək, aydınlığa çıxartmaq nə qədər mümtən isə o qədər də pek zövqlü bir mövzui-metbudur. Bu millətin buraxdığı kənd və şəhər adları, yazıları, rəsm və təsvirləri, heykəl və nişangahları, daha başqa əsəri-bakiyə və mücadələləri, onun qədim zamanlarda olduqca şayanı-etina bir mədəniyyət sahibi olduqlarını göstərməkdədir.

Tarixin hər əsrlərində bu millətin mədəniyyət elmində bir varlığı görünməkdədir.

İstanbuldakı frəng katolik papasları tərəfindən nəşr edilən bir məcmuədə «Xristian türklər» sərlövhəli yazılmış məqalədə türk millətinin kuman namında bir şöbəsindən bəhs olunur və deyilir ki, «Asurilər zamanında (miladdan qabaq 1093-1118-ci illərdə I Tiğlat Fəlasir zamanlarında) Anadoluda «Kuman» adında türk sakin idi.

Bunların paytaxtları bugünkü Kaysəri şəhərinin cənubunda, əlyövmlə xərəbəsi mövcud olan «Kumana» şəhəridir. Bunlar şəhərlərini bişmiş kərpicdən yapılma üç qat barıları ilə əhatə etmişdilər. Bu vasitə ilə kumanlar paytaxtlarını düşmən təcavüzündən mühafizə etməyi və müdafiə üsulunu düşünmüşlərdi. Kumanların əski zamanlardan bəri sənətkar olduqları və

memarlıq bacarıqları bu şəhərin xarəbələrində buraxmış olduqları asar ilə bəllidir.

Kumanların o zaman məmləkətləri qədim asurilərlə həm hüdud idi. Buna görə bu iki qövm arasında münaziə və müharibə əskik olmazdı. Asur hökmdarları bu qonşu hökuməti tahti-taətinə almaqdan, kuman türkləri isə istiqlaliyyətlərini buraxmamaqdan bir türlü vaz keçəmiyorlardı. Aralarında davam edən qanlı müharibələr nəticəsində kumanlar düşmənlərinə müqavimətdən aciz qaldılar. Lakin tabiiyyət mevkiini gənə boyunlarına keçirmədilər. Bilaxirə məmləkətlərini buraxıb şimal şərqinə tərəf hicrət etdilər və Qafqaziya, Cənubi Rusiya, Bulqarıstan təriqilə keçib, Trakyaya girdilər. Şərqi Roma imperatorluğu yerlərində sakin oldular.

Bu kumanların asurilər zamanında köçüb Şərqi Roma İmperatorluğu zamanında Trakyaya daxil olmaqlarına baxılırsa, arada əsrlərcə müddət keçmiş olur ki, bu müddətin də, təbii olaraq, gah bir yerdə sənələrcə sakin olmaqla, gah başqa bir yerdə ani zühur etməklə, özgə bir yerə köçüb getmək surətilə keçmiş olduğu anlaşılır. Şərqi Roma İmperatorluğu bu kumanlar ilə əlaqəyə girişir. Bunlarla müdafiə və əsgəri müqavilə bağlıyor, ittifaqına alır. Şərqi Roma İmperatorluğu kumanlarla olan bu ittifaq sayəsində bir çox xətər və təhlükələrdən məmləkətini müdafiəyə müvəffəq olur.

Kumanlar bu yeni ölkələrində bir neçə şəhərlər bina etdilər. Bunlardan birisinin Sofiya ətrafında və o birisinin Qərbi Trakyada indi də mövcud olan Qumanova olduğunu, məzkur katolik məcmuəsi yazır.

Kuman türkləri qəbirləri üstünə böyük topraq yığıntısı yığırlardı. Yığının üstünə də yüzü gün doğusuna tərəf olaraq əlində qədəh tutan bir heykəl qoyarlardı.

Sonraları Şərqi Roma İmperatorluğunun siyasəti yüzündən kumanlar bu ölkələrini də buraxıb getməyə məcbur olmuşlar. Və nahayət Roma papasları vasitəsilə xristianlıq aləminə qarışib getmişlərdir.

Viyana darülfünunun sənət tarixi fakültəsi professorlarından İsterzoqskinin dəyərli müavini bulunan Henri Qaluk türk sənəti tarixi haqqında vermiş olduğu bir konferansında türklərdə toxuculuq sənətinin əhəmiyyətli bir hal kəsb etdiyindən bəhs edir və türk çadırlarının fəvqəladə qiymətə və zəngin bir sənətlə işləndiyini söylüyor.

Əski türklərin sənətə nə qədər həvəskar olduqlarını aşağıdakı məlumat bizə daha ətraflı anladır. Miladın VI əsrində türk Xakanı İstəminin yanına Bizans imperatoru tərəfindən elçi olaraq gəlmiş Zemarkın verdiyi bəyanatı Bizans müvərrixi Menandr aynən nəql edir.

Bu bəyanata görə İstəmi Xakan elçini çadırında bir qızıl taxt üstündə oturduğu halda qəbul etmişdir. Bu taxtın iki təkərliyi var idi və istənilədiyi vaxt bir at ilə çəkilirdi.

Xakanın oturduğu çadır ən gözəl rənglərlə, ən mahirənə bir surətdə işlənmiş ipəkli toxumalarla zinətlənmişdi.

Müvərrix Menandr özgə bizanslıların görmüş olduqları başqa türk çadırlarından da böylə bəhs eyliyor:

«Bu çadırlardan birində heykəllər və Xakana məxsus bir taxt və qızıldan qayrılmış yemək-içmək qab-qacaqları vardı. Özgə ikinci bir çadırdə dörd dənə qızıl tovus quşu üstünə kondurulmuş qızıl sıvalı bir taxt var idi. Çadırdən içəri girildikdə gümüşdən qayrılmış qablar və heyvan surətləri ilə dolu səbətlər, arabacıqlar, dərhal gözə çarpırdı. Müvərrixin dediyinə görə bu qablar Bizans imperatoru sarayındakı qablardan heç də qiymətsiz və aşağı deyildilər. Teofilakat Simukanta adlı özgə bir müvərrix də türklərin iranilərdən qənimət aldıkları qızıllardan vücudə gətirdikləri taxtlardan, kürsülərdən, zinət şeylərindən, silahlardan və at zinətlərindən bəhs edərlər.

Macarıstanda Naki-Sent-Mikloşda tapılan qızıl qab-qacaqlar üstündə ən əski türk yazıları mövcud idi.

Henri Qaluk Arnavudluqda tapılıb Amerikalıların əlinə keçmiş türk qab-qacaqlarının və Peterburqda Ermitaj muzeyində

mövcud bəzi türk qızıl zinətlərinin yüksək və incə bir sənət əsərləri olduğunu söyləməkdədir.

Abel Remuza adlı bir müvərrix Çin tarixnəvislərindən alıb verdiyi məlumata görə miladın 478-ci illərində böyük bir qüvvət və nüfuz qazanmış olan bir uyğur hökmdarı öz iclas otağında Lukral ilə Konfuçiusun hikməti-idarə haqqındakı mübahisələrinin rəsmini çəkirmişdi.

Rəsim yapmaq və memarlıq üsulları əski türklər arasında çox zamanlardan bəri mütədavil bir halda idi. Stanislav Jülyenin verdiyi məlumata görə qədim «Tukyu-türklər» qəbirlərinin yerini bəlli etmək üçün uzun bir siyrik qılınc qoyarlardı və qəbrin üstünə bir bina qayıdırıb içinə ölünün şəklini çəkərlərdi. Bütün ömründə eylədiyi dualar rəsmlərlə göstərilirdi.

Bu gibi binalı (künbəzli) qəbrlər, türk böyüklərinə məxsus idi. Əski türkcədə bu gibi binalara «bark» derlərdi ki, bu kəlimə indiki türkcədə «ev-bark» mənasındadır.

Əski türklərin rəssamlıq, memarlıq və heykəltəraşlıqla nə qədər əlaqədar olduqlarını müxtəlif ərəb mənbələrində də görmək olur.

Türk məmləkətlərinə səyahət edən ərəb səyyahı Əbudalif Məsər bin əl-Mühəlhəl «Doqquz oğuz» Xaqanının beş fərsəhlik məsafədən görünməkdə və yüz adam tuta biləcək qızıl bir çadırının olduğunu söylüyor və karluq türklərinin də ibadət xanələrində Xaqanlarının rəsmlərinin divarlara çəkilmiş olduğunu yazıyor.

Miladdan iki bin il əvvəl hökm sürmüş Çin imperatoru Payunun vəfatında Kun türkləri topraqlarını təqsim edər və hissələrinə düşən əkin yerini şumlar, əkərlərdi. Bəslədikləri heyvanlarının dərilərindən ayaqqabı, onların yunlarından paltar toxuyub giyərlərdi. Aralarında adam öldürən yaxud oğurluq və xəyanət edən ölüm cəzasilə tənbeh edərlərdi. Kunlar uşaqlarının tərbiyəsinə xüsusi surətdə əhəmiyyət verirlərdi. Camaatın ümumi mənfəəti yolunda çalışabilmək üçün onları hazırlıyorlardı. Cocuqlarına avcılıq, at binmək öyrətməklə

bərabər hərbi təlim dəxi veriyorlardı. Odur ki, kun türkləri qılinc vurmaq və kəman atmağı mükəmməl surətdə biliyorlardı.

* * *

Uyğur türkləri. Oğuzların xanı Bay-May Xanı dava içində öldürdükdən sonra, onun məmləkətini və Orxon çayı kənarındaki paytaxtını da öz ixtiyarlarına aldılar. Bundan əlavə uyğurlar özləri də o ətrafda «Qara Kurum» ya ki, «Qara Bilğəsun» adında bir şəhər bina etdilər.

Miladın 981-ci ilində Turanda Uyğur Xakanının yanına gələn katay elçisi Van-Jan-Di uyğurlar haqqında böylə məlumat verir:

«Burada xalq «Ağsuyən» - bəylər, tarxanlar, – «karasuyən» – aşağı sinif – deyə iki hissəyə ayrılır.

Uyğur türkləri musiqini çox sevib və çox işlədirlər.

Bunlarda «mandalina» və 20 dilli «gitaralar» var. Uyğurlar öz məmləkətlərindən kənar məmləkətlərə subül (samur), ağ kibiz gibi bahalı heyvan dəriləri və rəngli, bəzəkli toxunmuş parçalar, qumaşlar çıxarıb aparırlar və oralarda satırlar.

Kişiləri hər vaxt at üstündə gəzib dolanırlar. Evlərinə qayıtdıqda musiqi çalıb eyşi- nuş edərlər.

Uyğurlar məişət qaydasını və təbabəti yaxşı bilirlər,. Bunlar çox qartılıb, (qocalıb) sonra ölürlər. Yaş (cavan) ikən ölmək uyğurlar arasında az olur.

Uyğur şəhərlərində ümumi bağçalar və istirahət yerləri çoxdur. Xalq çox anlaqlı, bilikli, doğru fikirli, vədəsi düzgün, sözləri doğru, özləri huşyar və hər işi çox tez bacarındırlar. Atı çox sevərlər və onu saxlamağı yaxşı bacarırlar. Bunlar yaxşı ata bir top ipək verib alırlar. Amma pis ata ancaq üç arşın qədər ipək verirlər.

Məmləkət ayrı-ayrı hissələrə bölünür və hər hissəni bir bəy (Vali) idarə edir. Bunlarda məmləkət idarəsi mədəni bir

üsuldədir. Hər şey nizam və qayda üzərə gedər. Xakan özü böyük işlərə hökm edər. Xırda işləri bəylər (hakim) idarə eyliyor. Bəylər hər gün Xakanın hüzuruna yığılıb məmləkət idarəsi üçün məsləhətləşirlər».

Uyğurlar özlərindən qabaqkı və həməsrləri olan türklərdən daha qüvvətli və daha mədəni idilər. Bunun üçün onların islah etdikləri türk dili bütün türklər üçün də ədəbi dil oldu.

Qırğızlar Orxon çayı boyundan uyğurları qovub çıxarıncaya qədər, uyğurlar dil və ədəbiyyat aləmində çox mühüm yer tutdular.

Uyğurlar oxu – yazı üçün çox çətin və zəhmətli köhnə türk yazı və hərflərini islah və bəzilrini təbdil etdilər. Dil və yazılarına uyğun yeni hərflər düzəldilər. Uyğurlar bu yazılarını daşda, qumaşda, kağızda, dəridə, xülasə yazılması mümkün hər şeydə yazıb işlətdilər. Uyğurların Orxonda daşa yazıb qoyduqları dikili daşlar, heykəllər, paytaxtları olan Karakurumda bu günlərdə də tapılmaqdadır.

Ban-Jan-Di gördüyü zaman uyğurlar bu yeni hərf və yazılarını işlədirdilər. Kitay alimi Konfuçiusun qədim şeirlərini və «Ata-anaya itaət» adındaki kitablarını və tarixə, fəlsəfəyə dair talifatın uyğur dilində və uyğur yazısilə yazılmış olduğunu uyğurlar arasında olduğu zaman görmüşdür. Ban-Jan-Di bu xüsusda diyor ki, «Uyğurların balalarını oxutmaq üçün xəzinədən məvacib alan müəllimləri var idi. Hamısı da türkcə oxuyarlarmış. Uyğurların arasında şairlər çox imişlər. Bunlar şeir, dastan və qəsidələr düzməyə çox həvəsli imişlər və öz yazılarını ədəbiyyat aləmində işlətdikləri gibi siyasət aləmində də işlədirmişlər.

Xatay müvərrixləri uyğurca yazılmış tarixlərdən iktibas edib kitablar yazıyorlar.

İran müvərrixi Rəşidəddin türklərin tarixini (Caməttəvarix) yazdıqda uyğurların tarixi əsərlərindən çox faydalanmışdır. «Cahankəşə» sahibi Cüveyni də «uyğurların əslləri haqqındaki sözləri onların orta tarixlərindən aldım» diyor.

Uyğur xanlarından Culu adlı birisi kitab və talifat yığmağa o qədər həvəsli idi ki, hətta bütün şəxsi dövlətini bunlara sərf etməyə razı olmuşdu.

Kitaylılar Pekində Buddanın dini kitablarını təshih üçün uyğur alimlərini dəvət ediyordular. Uyğurlarda zəngin kitabxanalar var idi.

* * *

Bulqar və Xəzər türkləri barəsində onuncu və onbirinci əsrdə onların məmləkətlərinə gələn ərəb səyyahları böylə məlumat verirlər.

«Bulqar və Xəzər türklərinin hər ikisi də əkin işlərini çox yaxşı becərmiş və yetirməkdədirlər. Bunlar əkinlərini arxlar açıb su gətirməklə suvarırlar. Əkin əkməyi müqəddəs sanırlar. Bunlar arasında qızıl, gümüş, mis və dəmirdən cürbəcürə qiymətli şeylər və zinətlər qayırıcı ustalar var. Xatunları açıq gəzib dolanırlar, saçlarını başlarına hörüb qoyurlar, kafalarına kapak qoyurlar.

Bulqarlarda da, uyğurlarda da gön işləmək (dabbaqlıq) sənəti çox irəliləmişdir.

Bulqar türkləri arasında ümumən sənət çox tərəqqi etmişdir. Bunlar bez toxuyurlar, sabun və şam qayırırlar. Cürbəcürə dava silahları və zinət şeyləri hazırlayırlar. 10-11-ci əsrlərdə Orta Asiyanın bütün sovdada və ticarəti uyğur türkləri əlində idi. Qərb (hazırkı Avropayi-Rus) tərəflərindəki bütün sovdada və ticarət də bulqar türkləri əlində idi.

Kitay və qeyri-şərq məmləkətlərinin ticarəti də uyğur türkləri əlində idi. Kitay, İran, Ərəb, Fin, Qrek (yunan) məmləkətləri arasındakı ticarət isə bulqar türkləri əlində idi. Bunlarda mədəniyyət, sovdada və ticarət işləri yaxşı halda idi. Bu türklərin Biləsağun, Kaşqar, İtil və Səmbidar, Kəlli şəhərləri böyük və işlək şəhərlər idi.

Bu şəhərlər varlı camaatla, mədrəsə və ticarətxanalarla, məbədlərlə və böyük ticarət bazarları ilə dolu idi.

Qədim türklər içində müntəzəm poçta tərtibi də mövcud idi. Poçtaların məsafədən məsafəyə mövkifləri var idi. Minik aparan cavanlar, yaxud arabaların atları mövkifdən mövkifə dəyişdirilirdi. Poçtalar müəyyən vaxtlarını təxirə salmaqsızın surətdə tərdlərində davam etməkdə idilər.

Əski türklərdə olan bu gibi poçtaların müntəzəmliyini, o vaxt türk ölkələrinə ticarət üçün ya səyahət niyyətilə, yaxud elçi sifətilə Türk Xan və Xakanlarının, əmirlərinin yanına gedən əcnəbilərin hamısı etiraf və yazdıqları əsərlərinə qeyd etmişlərdir.

Maarif və Mədəniyyət
1923, № 6

Əski türklərdə mədəniyyət əsərləri (İslamdan əvvəl)

II

Qədim türklərin əski yurdları Yenisey, İrtiş, Orhon nəhri boylarında və Turfan, Kara Kurum, Kara Bilğəsun. Eydikut gibi əski türk şəhərləri yerlərində axtarış yapan alimlərin səyləri nəticəsində, həməən topraqlar altında gömülmüş qədim türk asari-mədəniyyəsinə aid, az da olsa bəzi fənni və tarixi məlumatla fikrimizi məşğul edə bilərik.

Qədim türklərin o zamankı əski komşuları bulunan çinlilər, tarix kitablarında tarixi-hicrətdən azı üç min il iləri türk mədəniyyətindən, türk həyatı-siyasiyə və ictimaiyəsindən bəhs etməkdədirlər.

Mətin bir qüvvəyi-əskəriyyəyə malik olan bu türklər dəfələrlə Çin qüvvəyi-əskəriyyəsinə məhv etməklə və Çin imperatorlarını kendi sütunları qarşısında boyun əyməyə, hədiyyələr təqdimə məcbur kılmaqla, qüvvəyi-siyasələrini göstərdikləri gibi, sənəət və ziraətə də vaxtlarına görə böyük fikirlər vermişlərdir.

Aləmlərə dəhşət saçan türklər, ancaq istirahət tapdıqları mövsümlərdə əkin tarlaları becərməyə vaxt tapa bilirlərdi. Fakat bunların buğday tarlaları, ancaq ailələrinin doyumluqları miqdarında olurdu. Və bundan artığına da ehtiyac görünmüyordu. Çünki bunların ətməkdən çox hər zaman yedikləri ət, süt, yağ və yoğurt idi.

Hədsiz otlara malik geniş düzlərdə (arpa və samana möhtaclıq göstərmədən) istədiyi qədər otlayan, hər ailənin mindən on minə qədər atları mövcuddu.

Səmin və yağlı atlar ilə qədim türklər özlərini bəsləyib və doyuzdura bilirlərdi.

Türklər bu əkinlərindən aranda, su basar yerlərdə olanlarını suvarmaq üçün böyük nəhrlərdən sular çıxartmışlardı. Və suyu əkinlərinə, bostanlarına yeritmək üçün də kanallar, arxlar kazıyıb uzatmışlardı. Turfan vadisində axtarış yapan alman heyətlərindən birisi, bu əski arx və kanallar haqqında böylə məlumat veriyor.

«Bütün məmləkətin ən isti yeri Turfan vadisidir. Buranın toprağı son dərəcədə münbitdir. Buğda, turp, pazı, kök, kartof bu toprağın ən çox yetişdirdiyi məhsullardandır. Bunlardan əlavə burada hasil olan üzüm, qovun, qarpız, xiyar, şaftalı, qaysı, nar dəxi qayət ləzzətli olur. Bu yerlərdə əkin işlərilə məşğul ola bilmək üçün sənai surətdə sulama üsullarını vücuda gətirmək məcburiyyəti vardı. Çünki buralara yağmur çox az yağar, hətta Turfana 2-3 ildən bir ancaq yağmur düşər. Buna görə əkin olan yerlərdə sənai sulama üsulları üçün lazım olan kanallar görünməkdədir. Çölün içərilərinə tərəf bir neçə günlər səyahət edilərsə, bu gibi kanallar çox yerlərdə rast gəlməkdədir.

Bundan əlavə bu gün buraxılıb tərk olunmuş bu yerlərdə bir çox şüşə sınıqları, sikkələr, möhürlər və yontulmuş daş qalıqları və sair bu gibi şeylər tapılmaqdadır. Bu hallardan vaxtilə bu yerlərdə bir çox adamların sakin olduqları anlaşımaqdadır. Vaxtilə buralarda on milyon qədər adam mövcud imiş. Çünki böylə sulama qaydasilə əkin yerləri çox geniş dərəcədə uzanıb getməkdədir».¹

Dünyanın böyük bir keşməkeş zamanında indiki mədəni hökumətlər üsulunda, müntəzəm əsgəri hökumətlər quran və böyük istedadla malik türklərin başqa asari-mədəniyyə və ictimaiyyələri də bunun qədər və buna mümasil idi.

Hazırkı əsrdə xaçpərəstlər dini məbədlərinə nə qədər ehtişam və zinət verdikləri gibi qədim türklərin də böylə

¹ Budapeştdə nəşr olunan “Turan” məcmuəsində Fon Lukukun məqaləsi tərcüməsindən.

mutena və müzəyyən məbədləri bulduğu, son tapılan əsərlərindən bəlli olmaqdadır.

Miladın VIII əsri ortalarına qədər «uyğur» denilən türk şöbəsinin ən çoxu «budda» dinini, bütpərəstliyi qəbul etmişdilər.

Fakat bundan sonra uyğur Xakanı Buğuğun zamanında Xakan «mani» məzhəbini qəbul etdiyi üçün məmləkətin komandanları, bəy, xan və əyanları ilə bərabər camaatın da böyük qismi mani məzhəbini qəbul etdilər. O zaman uyğurların Kəbəsi məqamını tutan və müqəddəs məkanları bulunan Xoçu şəhəri idi. Bu şəhər uyğurların həm mərkəzi-diniləri idi, həm də Xaqanlarının paytaxtı idi.

Uyğurlar bu ətraflarda, yəni Türkiistanın Şərqi cəhətlərində Kurla, Turfan və Kumul çayları hövzələrində miladın altıncı əsrində mövcud və sakin idilər. Bunların arasında «budda», «mani» və «xristian» dinləri intişar etmiş idi.

Uyğur dövləti miladın yeddinci əsrində qüvvətini artırmış və türk elləri komşuluğunda sakin özgə millətləri və qəbilələri də öz hakimiyyəti altına almışdı. Uyğur hakimiyyəti dairəsinə daxil olan bu əcnəbi ünsürlər, uyğur mədəniyyətinin təsiri ilə tamamilən türkləşdilər və böyük bir ədəbiyyata, cildlər dolusu zəngin kitabxanalara malik olan uyğur dilini də həm rəsmi, həm də vətən dili olaraq qəbul etdilər. Uyğur hökumətinin paytaxtı bulunan Xoçu şəhəri Turfan nəhrinin kənarında idi. Bu şəhər paytaxt və türk məbədləri, məqbərələri yığınağı bir yer olduğuna görə, türklər bu şəhərə müqəddəs bir ad olaraq «mübarək və həşəmət» demək olan «Eydi- Kut» adını da vermişlərdi. Xoçu şəhərinin havayı olduğu binaların hepsi məbədlərdən, məqbərələrdən və ziyarətgahlardan ibarət idi. Bu şəhərin başqa evləri və binaları yalnız Xakana və Xakanın muqərrəblərinə və hökumət ərkanına məxsus idi. Xoçu şəhərinin məbədlərinin divarları böyük rəsmlər və təsvirlərlə müzəyyən və münəqqəş idi. Bu rəsmlərin və təsvirlərin çox qismi dini təsvirlərə aid olduğu gibi, bunların yanında türk xakanlarına məxsus lövhələr də var idi. Rəsm, heykəl, oyma gibi uyğur

mədəniyyətini göstərən bu qədim asarın ələ gələnləri professor Fon Lukukun riyasəti altında bulunan və «Turfan xarabalarında taharriyat cəmiyyəti» adlanan alman heyyəti tərəfindən Berlin «Elmi-əqvam» muzəsinə gətirilib qoyulmuşdur.

Tarixi-qədimin mədəni millətləri, misirlilər, finikəliyə, asurilər, hititlər və qeyrilərində olduğu gibi qədim türklərdə də daş heykəllər qoymaq və bunlar üstünə vükuat və tarixə aid yazılar yazmaq adət və qayda hökmündə idi. Türklərin bu gibi yazılı daş heykəllərindən «Gültəkin» və «Bilge Kaan» abidələri idi. Tarix və asari-atika mütəxəssisləri tərəfindən mütalə edilə edilə artıq hər bir oxucuya məlum bir hal olmuşdur.

Fakat son taharriyat, bunlardan başqa daha bir çox yazılı daşların mövcudiyətini göstərməkdədir. Hətta Yenisey tərəflərində tapılan daş yazılarının əvvəlkiyərdən daha qədim olduğu anlaşılmaqdadır.

Fon Lukukun verdiyi bir məlumata görə də Xoçu şəhəri ətrafında edilən taharriyat nəticəsində 30000 dən artıq türkcədə yazılar tapılmışdır. Bu əsərlər uzun müddətlərdən bəri qumlar altında qaldıqlarına görə çox yerləri pozulmuş və xarab olmuşdur. Heyətin başladığı tədqiqata görə bu yazıların ibarələri və mətinləri, qədim türk dilinin olduqca geniş bir miqyasda olduğunu göstərməkdədir. Bu qədim, türk ləhcəsilə yazılmış yazılar uygur, mani və həm də brahman əlifbaları ilə yazılmışdır.

Xoçu şəhəri xarabalarında tapılan yazılar Orxon vadisində tapılanlardan daha qədimdir. Hətta bu yazılar ən qədim türklərə məxsus olaraq «Gültəkin» denilən qədim bir türk ləhcəsindən də məlumat və nümunələr göstərməkdədirlər.

Bundan anlaşılır ki, əski türk məmləkətlərində, fənni, elmi axtarışlar davam etdikcə, qədim türk mədəniyyətinin daha bir çoxlarına və daha əskilərinə vakıf olabilməyəbiz.

Uyğurların bu müqəddəs məkanları və birinci paytaxtları olan Xoçu şəhəri ehtimalə görə miladi tarixin 843-cü illərində qırğız türklərin bunlar üzərinə yaptıkları hücumlar əsnasında xarab edilmişdir. Sonraları bu şəhər uyğurlar tərəfindən yenidən

imar və ihya edilmiş və uyğur hökuməti də miladın 14-cü əsrinin axırlarına qədər istiqlalini mühafizə etmişdir.

Fakat XV əsrdə islamiyyətin bu ətraflarda sətvətini göstərdiyi zaman uyğur səltənəti də istiqlalini tamamilə kayb etmiş və hökuməti-islamiyyə dairəsinə qarışmış və itib batmışdır.

Uyğur ədəbiyyatı da ərəb dilinin təsiri-hökmranisiylə münqəriz olub getmişdir.

*Maarif və Mədəniyyət,
1923 № 8-9*

**Türklərdə mədəniyyət əsərləri
(İslamiyyətdən əvvəl)
(III)**

Türklər ibtidadan bəri ictimai həyata alışımsız olduqlarından ki, «çəri» əskərlik işini, ordu təşkilatını, başbuğlarına (komandan) asan eyləmişlərdi və Pekindən başlamış Romaya, İdil boyundan tutmuş Moskovaya qədər atlarını cövlan etdirmişlər. Fəth və zəfər əlamətləri olan qurd başlı sancaqlarını bu ölkələr üstündə dalğalandıra bilmişlərdi. Fəth etdikləri bu məmləkətlərdə böyük imperatorluqlar, əzəmətli hökmdarlıqlar qura bilmişlərdi.

Maldarlığa başladıkları zaman qədim türklərin hamısı göçəbə həyatilə yaşamıyorlardı. Külli bir qismi də ta qədim zamanlarda Çinin Şansi, Şənsi və Qansu əyalətlərində və hətta Pekin ətrafında və indi Türküstan Çini denilən yerlərdə, uyuqlar məmləkətində, daha sonraları da Qərbi Türküstan və Mavraennəhr tərəflərində şəhərlər təsis etmiş, qalalar yapmış, kurqanlar qurmuş (kurqan-qədim türklər tərəfindən yapılma, bir takım sənəi torpaq təpələrdi. Bunlara Moğolustanda, Türküstanın Şərqi və Qərbində, Sibiryada, Anadolu və Qafqaziyada çox təsadüf edilməkdədir. Moğol, türk və tatar prinsləri və hökmdarları, qərargah mərkəzlərini göstərmək, sancaqlarını sancıb ucaltmaq üçün, yainki rəsmi keçidləri və vaqe olan müharibələri tamaşa qəsdilə bu gibi təpələr inşa edərlərdi. Bunlardan bəziləri də türk ulularının mədfəni olurdu) və mədəni bir həyat keçirmişlərdi. Əski türklərin çəri (əskərlik) sinifinə daxil olmayanları cütçülük edib, əkin başlamışlardı. Mədənçilik edib, sənətə girişmişlərdi. Türklər üçün əkinçilikdə Altay dağları arasındakı vadilər, Yeniçay nəhrinin subasar tərəfləri Tarım, Çu, Narin, Zərəfşan (Zərəfşan çayına əski türklər Yancu, yəni İncu deyərlərdi) çaylarının boyları Urtus tərəfləri ziraət fəaliyyətinə meydan olmuşdur.

Altay dağlarındakı mədənləri qazıyıb çıxartmaq və onları əridib işlətmək və bunlardan lazım olan alət və ədəvəti yapıb hazırlamaq sənəti qədim türklər arasında çox tərəqqi eyləmiş idi.

Quzğun (Xəzər) dənizin Şimal Şərqişində Seyhun çayının şimalından tutub Issık gölünə qədər uzanan böyük və geniş bir ölkədə yaşayan Massasetlər haqqında əbülmüvərrixin məşhur Herodot diyor ki: «Massasetlər doğuya atlı və ya piyadə gedərlər. Yanlarında ox və mizraqları olurdu. Ən çox işlətdikləri silah balta idi. Mizraqlarının ucu, oxlarının dəmiri tuncdan idi. Kəmərlərinin, miğfərlərinin zinəti qızıldan idi. At takımlarını da qızıl, yəni, tuncdan qayırdırdı. Atlarının köksərlikləri (sinəbəndləri) tuncdan, kəmələri (ağızlarına keçirmə kərə) və başlıqları qızıldan idi. Məmləkətlərində qızıl və tunc bol olduğuna görə, silahları və at takımları üçün bunları işlədirlər. Əllərində gümüş və dəmir mədənləri olduğu halda bunları işlətməyə etina etməzlər.

Əski türklər tənbel təbiətli və aciz xislətli deyildilər. Heç bir şeydə başqasına möhtac olmağı sevməzlər. Bir türk sürüsünü, ilxısını idarə edərdi, baxardı, yetişdirirdi. Yaralı olanlarını «yaxı» (məlhəm) qoyub sağaldardı. Atının yəhərindən, kəmindən tutmuş nalına qədər (ərəblərin «nəl» kəliməsini cəmiyyətimiz «nal» deyib türkləşdirdiklərindən biz də öylə yazmağı münasib gördük) hər bir şeyini özü hazırlardı. Baltasını, oxunu, yayını özü düzəldirdi. Binaənəleyh hər bir türk sənayedə başqasına möhtac olmayacaq qədər mükəmməl idi» (Nəcib Asım. Türk tarixi). Ərəb ədiblərindən Cahiz «Fəzail-ət-türk» kitabında türklərdən bəhs etdiyi sırada diyor ki, «Türk çəriləri at üstündə hərəkət etməkdə o qədər mahir və çabudurlar ki, bir katib əlində vərəqi necə çevirirsə, bunlar da düşmanlarını öylə çevirib, saç gibi dağıdıb və torpaq ilə bir eylərlər. Pusu qurmaqda, qoşunun önüncə və arxasınca yürüməkdə çox tədbir və cürət sahibidirlər, Çin müvərrixlərindən biri isə «tu-kyu» dedikləri türk elindən bəhs edərək böylə məlumat verir:

«Bunlar dəri işləri bilir, heyvanlarının yunundan paltar hazırlamağı bacarırlar. Paltarlarının düymələrini çinlilərin ziddinə olaraq sağı sol üstünə iliklərlər və paltarının ətəklərini sol çiyinlərinə atarlar. (Qarabağ və İrəvan türklərində indi də bu adət var). Gözəl binici və yaxşı atıcıdırlar. Oxlarının yayları buynuzdandır. Qılınc və palaları (pala-ucu yox, ağzı enli bir növ xəncər) vardır. Düdüklü ox yapmağı bilirlər. Kökslərini dəmir geyimlə silahlandırırırlar. Qılınc qablarının üstünü oyma və qabartma zinətlərlə bəziyorlar. Sancaqlarının başına qızıldan bir qurd başı qayırib qoyurlar».

Əski türklər sakin olduqları yerlərin altun, gümüş, dəmir, mis, tunc gibi mədənlərini işlədib, lazımı alət və ədavət yaptıkları gibi, daş kömür, kükürd mədənlərindən də istifadə edirlərdi. Məmləkətlərində bolluca bir halda bulunan «koalin» gilindən saxsı və çini qablar yaptıkları gibi şişə toprağından da rəngli şişələr yapmaq sənətini bilirlərdi.

Hicrəti-İslamiyyə tarixindən 200 sənə müqəddəm Xatay xanlığına keçən İmperator Tai-Vuti zamanında türk fabrikaçılarından bir türk taciri imperatorun hüzuruna gəldi və rəngli şişə emalını bildiyi üçün paytaxtda bir şişə zavodu təsisinə və rəngli şişələr yapmasına müsaidə istədi. İmperator tərəfindən bu istida məqbul görünüb izn verildi və türk taciri də orada bir şişə zavodu açıb, rəngli şişələr emalına başladı. (Faruk Süleyman Paşa «Tarihi-aləm») Türklərin qədim məskənlərindən biri bulunan əski Turxan şəhəri yaxınlarından və Pişan şəhəri ətrafından və Lupnour (nour-qədim türkcədə və moğolcada «göl» mənasında olduğu gibi, indiki türklərdə də o mənə ilə işlənməkdədir) gölü kənarlarından İsveç alimi məşhur doktor Seven Hedenin qum basırıqları altından tapıb çıxardıkları şeylərdə türk sənai və mədəniyyətinə dair əhəmiyyətli şeylər vardır. Doktor Heden Tarım, Turfan, Lubnour ətraflarında axtarış yaptığı əsnada qumlar altından miladi tarixinin iki əsr əvvəlinə aid bir çox şeylər tapmışdır. (Doktor Seven Hedenin «Asiya kumsallarında» nam əsərinə müraciət). Bunların arasında

bulunan yazılı bir çox kağızlar və sikkələr daha artıq əhəmiyyətlidir. Bu kağızlarda olan yazılar çinlilərin yazdığı şeylər deyil idi. Çünki çinlilər kağızın yalnız bir üzünə yazı yazmaq adətində idilər. Halbuki tapılan bu kağızların iki yüzündə də yazılar yazılmışdı. Bundan əlavə bu yazılar çin, ərəb və tibet yazıları da deyil idi. O haldə yazıların türkcə olduğu mövqə cəhətcinə də öz özündən anlaşılır. Tapılan şeylər arasında «Budda» məzhəbində olanlara məxsus bir təsbih və ümuru-diniyədə bir takım kiçik kürəklərin bulunması da sakinlərinin budda təriqətinə salik olduqlarını vazeh ediyor. Burada xərəbəsi bulunan və təzyinat ilə məmlu olan kiçik bir ibadət-xana da fənni-memarinin ən dəyərlı bir asarındən ədd oluna bilir. İbadət-xananın zinətli cəbhəsi günəşə qarşı olduğu halda bir gölün kənarında yapılmışdı. Karakurum, Tarım və Turfan, Lubnour ətrafları qazıldıqca, axtarışlar yapıldıqca əski türklərə aid hər vakit bizə bir çox mədəniyyəti – qədimə nümunələri bəxş etdiyi gibi, Doktor Hedenin buralarda tapdığı maşa parçaları, qamçı, qırmızı torpaqdan yapılmış küp, Budda heykəli, mahkukatı – qədimə, bir araba təkərləyi, üç pərli ox başları, quş ovlamağa məxsus bəzi oxlar, mis və bürüncdən yapılmış çanlar (zəng), kəhrəba parçaları, bürünc yüzüklər və cürbəcürə mədənlərdən yapılmış qab-qacaqlar, tarlaları, əkin yerlərini suvarmaq üçün də Tarım və Qum dəryanəhrlərindən su götürmək niyyətilə açılmış kanallar o zaman mədəniyyətinin aydın bir dəlilləridir.

Əski türklər istatistik və təhriri-nüfus üsulunu da bilirlərdi. Türk hökmdarı təbəəsinin nə qədər nüfusdan ibarət olduğunu, nə qədər at və arabanın mövcud bulunduğunu və azuqə tədarükü üçün də nə qədər sürünün varlığını bilməli idi. Çünki bir düşmən üstünə hücum vaqe olacağı zaman nə qədər əskərdən ibarət ordu çıxara biləcəyi və nə qədər ləvazimat tədarük edə biləcəyini hər zaman bilib anlamalı idi. Bu səbəbə, müəyyən vaxtlarda məmləkətdə xüsusi məmurlar vasitəsilə əhalinin nüfusu yazılırdı və istatistikləri hazırlanıb Xakana təqdim olunurdu.

Əski türklərin ufak fabrika halində bulunaraq türlü-türlü ləvazimat hazırlayan bir çox əl dəstgahları da var idi. Bu dəstgahlarda heyvan dərilərindən bəzi geyimlər və ayaqqabılar və daha bəzi şeylər hazırlanırdı. Heyvan sümüklərindən və buynuzlarından alət və ədəvat şeyləri yapılırdı. Heyvan qıllarından ip və sicim mühəyya edilirdi. Qoyun və dəvələrinin yunlarını əyirib boyadıqdan sonra da geydikləri elbisə üçün şal və qumaşlar hazırlayırdılar. Türk qadınları da bu yunlardan ağ keçələr, gözəl kilimlər yaptıkları gibi evlərinin içini və divarlarını zinətləndirən gözəl və əlvan çiçəkli xalılar toxuyurdular. Türklərdə evlərinin səkflərini çiçəklərlə naxışlanmış ipək toxumalarla örtmək də adət idi. (Bu adət indiki türklər arasında da görünməkdədir. Dərbənd, Qarabağ, Şəki, Qazax və İrəvan türklərinin bəzi evlərində bu adətə hələ də riayət olunmaqdadır. Dərbənddə türk bəylərindən mərhum Əmir Çobanın evinin səkfi böylə rəngarəng ipək toxumalarla örtülü olduğu gibi Qarabağda da Münsinin evindəki səkf böyləcə gözəl naxışlı ipək bir örtü ilə örtülüdür).

Əski türklər hali-ibtidaidə yaşadıkları zamanlarda bir növ səyyar şəhərləri var idi. O zaman hələ daşdan yapılmış evləri yox idi. Fakat 20-30 qədəm uzunluğunda və arabalar üstünə qurulmuş böyük otaqları bulunurdu. Türk tarixi tətəbbuatilə məşğul Ziya Bəyin verdiyi məlumata görə bu otaqlar ağ geçədən yapılır, kirəç və topraqla sıvanırdı. Təpələrində də açıq bir baca bulunurdu.

Türklər ilin hansı bir fəslində haranı xoşlardı və haranın otunu, suyunu, havasını bəyənsələr, hər daim yürüdülməyə amadə bu gibi səyyar şəhərlərini o yerə aparıb qurarlardı. Bu vasitə ilə ilin hər fəslini yaxşı yerlərdə keçirməyə müvəffəq olurlardı. Otaqlar sıra ilə düzülüb, aralarında geniş caddələr buraxılırdı. Çarşılar və bazarlar da müntəzəm olaraq, ayrıca tərtib olunurdu. Məbədlər də məhəl xüsuslarında tikilirdi. Bəylərin və kiçik xanların iqamət etdikləri bu gibi səyyar şəhərlərə «Ordu» denildiyi gibi, böyük xanların və ümumi

komandanların qərargahı olan böyük səyyar şəhərlərə də «Ordu kent» denilirdi.

Əski türklər ənənələrinə və vəziyyəti-ictimaiyyətlərinə olduqca riayətkar idilər. Həyati-ictimaiyyətlərindən götürülüb, tərtib olunmuş «törə və yasalarına» da koyu bir imanla kərdandadəyi – itaət idilər. Üsuli-idarə və siyasiyələrində Xakanlarından da mafövq bu törələri və yasaları idi. Hansı bir məğrur Xakan olursa-olsun bu törə və yasaların qoyduğu qanunlardan bir maddəyə riayət etmədi və bir üsulu pozdumu, dərhal elin başbilənləri yığışib qurultay toplarlardı və məmləkətin hər yanından el vəkilləri, hətta qadınlardan da vəkillər gəlib gəngəş edərlərdi (Əski və ibtidai türkcədə «gəngəş» məşvərət, məsləhət deməkdir) və törənin üsuluna xəyanət edən Xakana qurultayda verdikləri qərar mucibincə xəl edərlərdi və yerinə o nəslədən, yəni türk asil xakanı ailə əfradından bir digərini Xakan elan edib, intixab üsulu ilə yerinə qoyarlardı.

*Maarif və Mədəniyyət,
1924 № 12*

Xəzər mədəniyyəti

I

Avropanın cənub şərq qismi VI-X əsrlərdə Xəzər hökumətinin təbəiyyəti altında bulunuyordu. Bu hökumət mevkut bir zaman üçün – əvvəlləri Avropayı istila edən Asiya xalqlarının bir keçid və toplanma nöqtəsi olan və Xəzər hökumətinin süqutundan sonra yenə eyni mahiyyəti alan – bu geniş məmləkətdə nisbətən hüsur və rahatlıq təmin edə bilmişdir. Xəzərlərin tarixi rolları – bir fütuhətçi olmaqdan ziyadə birləşdirici və sülh təmin edicidir. Xəzərlərin bu vəziyyəti onları biri-birini mütaakib İdil, Don və Kafqasiya arasındakı əraziyi istila və işğal edən bütün Asiyalı xalqlardan ayırıyor və onlara aid yazılı mütətəbilərin qırıq-qırıq olması, azlığı və maddi asarın da heç də kafi olmadığına baxmayaraq onların həyat və məişətlərini diqqətlə tədqiq etməyi müciə oluyor. Xəzərlərin qədim həyatları pek qaranlıqdır, bunların miladdan əvvəlki dövrlərinə aid məlumat verən və tamamilə inanılmayacaq bir mahiyyətdə olan Vaxtanqın gürcü xroniki ilə Firdövsinin «Şahnaməsini» nəzərə almayacaq olursaq, bu xalq haqqında ilk həqiqətə yaxın məlumat onların miladi II –IV əsrlərdə Kafqasiyayı istilalarından bəhs edən erməni mənbələrində mühafizə edilmişdir.

Yunan tarixçilərinin bəzən Akatsirlər (Akatsiri) adlandırdıqları Xəzərlər sonraları hunların hakimiyyətləri altına keçiyorlar. Hun hökumətinin süqutu və avarların qərbə doğru mühacirətlərilə VI əsrin 60-70-ci yıllarında Bizans mütətəbbilərinə görə Hamay (Kimmir Bospor, Kimmiriyskiy Bospor)lara qədər iləriləyən və bizə pek qaranlıq məlum olan Asiyadan zühur edən türk ordularından sonra – xəzərlər Don nəhrinin vadisindən İdil nəhrinin aşağı qismlərinə qədər olan məmləkətdə pek çabuc hakim vəziyyətini ələ keçirmişlər və bu vəziyyəti dörd əsr müddətində mühafizə etmişlər.

Söylənilərdən nəticə olaraq anlaşılıyor ki, xəzərlər Xəzər boyu bozkırlarında qədimdən bəri yaşamaqda imişlər və hər nə qədər IV-VI əsrlərdəki millətlər qaynaşmasında onlar kendi məskənlərini dəyişmiş olsalar belə, bu imkan daxilində olan mühacirətin hərəkəti kendi komşuları və yaxın əşirətlərə nəzərən pek əhəmiyyətsiz olmuşdur.

XIX əsrin elmi ədəbiyyatında xəzərlərin qövmi-mənşələri haqqında bir kaç fikir var idi. Bu fikirlər xəzərləri bəzən türklərə və bəzən finlərə yaxlaşdırıyor. Ehtimal ki, birinci fikir həqiqətə daha yaxındır. Göründüyünə nəzərən xəzərlər – hunlar, avarlar və bulqarlar ilə aynı mənşədəndirlər. Ola bilir ki, sonraları onların Qafqaz dağları yaxınlığında çox oturmaları və uzun zaman sükunət etmələri nəticəsində bir çox yabançı qövmlər və qəbilələrlə qarışmışlar və bu da xəzərlərin ibtidai qövmi-tərkibini bir az dəyişdirmişdir.

Maaləsəf bu qarışıq məsələyi aydınladacaq olan xəzərlərin konuştuğu dil, bizə məlum deyildir və yaxud qayət az məlumdur.

Xəzərlərin siyasi qüdrətlərinin yüksəlişi VI əsrin sonlarından başlayır. Artıq mütaakip əsrin 20-ci yılında onlar iranlılarla mübarizə edən imperator Hıraklinin pek qüdrətli bir müttəfiqi oluyurlar. Aynı zamanda, yaxud təqribən bu vaxtlarda xəzərlər kendi hakimiyyətlərini Azak dənizi və Krıma doğru nəşr ediyər və qədim Bospor hökumətinin hüdudlarını təhkimləri altına alıyurlar. Maamafih VII əsrin sonlarına qədər Krımda Xəzər hökumətindən xaric olaraq Xerson və Ğüt vilayətləri qalıyurlar. Don nəhri ilə Azak dənizi səvahlil və vadisini kaplayan bozkır (□tepp) bunların hakimiyyəti altına keçiyər. Uğur-macarlar ilə (Uqır-madyarı) bulqarların Don nəhri vadisi və Azak dənizi Şərq sahilində göcəbəlil halində yaşayan qismləri xəzərlərə vergi veriyurlar. Xəzər hökumətinin şimala və şimal qərbə doğru Tuna nəhrinin məcrası boyunca Dnepr hövzəsinə qədər, nə vaxt və nasıl yayıldıqlarını tədqiq və mühakimə edəbilmək üçün heç bir vəsiqəmiz yoxdur.

Rus salnamələrindən anlıyoruz ki, Askold və Dir tərəfindən vergidən azad edilmiş Kiyev polyakları IX əsrin ortalarında xəzərlərə vergi verməkdə imişlər. Şimallılar və radimiçlər bu vergiyi Oleqə qədər, yəni təqribən XI əsrin sonlarınaqədər, Desna və Okanın yuxarılarındakı vyatiçlər isə hətta Svyatoslava qədər verməkdə davam etmişlərdi. Çar İosifin məktubunda xəzərlərə tabe olan xalqlar sayılırkən vyatiçlər (venit), şimal və islavlar da zikr olunuyor. Ancaq 920-ci yıllara qədər bu bir anaxronizm gibi ədd edilirdi. Bulqarlar, burtaslar, mordovelər erzi (arisu)lar və çeremisin (Tsaramis) xəzərlərin mətbui və vergiçiləri gibi zikr edilməsi də böylə bir anaxronizmdən ibarət idi. Zira biz biliyoruz ki, artıq 920-cı yıllarda ibn Fəzlan bulqarlar içərisində bulunurkən, onlar xəzərlərdən ayrı olaraq müstəqil hökumət şəklində idilər. Fakat çar İosifin sözləri dəxi daha əvvəlki zamanlar üçün, daha bulqar hökumətinin Orta Volqa boyunda yerləşib möhkəmlənmədiyi vaxtlara görə doğru ola bilir. Xəzər dövlətinin Şərq hüdudu haqqında söz söyləmək pek müşküldür.

Ola bilər ki, onlar ən parlaq və iqtidarlı vaxtlarında hakimiyyətlərinin təsiri Ural dağlarına və Yayık nəhrinə qədər nüfuz etmişdir.

Fakat X əsrdə artıq Yayık məcrası bulqarların əllərində bulunur idi. VII-XI əsrlərdə Xəzər hökumətinin xarici tarixi Avropa siyasi xəritəsindən silindikləri zamana qədər, bir tərəfdən ərəblər və farslar, digər tərəfdən isə bizanslılar ilə olan münasibətlərlə izah olunur. X əsrdə yeni doğmaq üzərə olan rus hökuməti ilə xəzərlərin münasibəti birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb ediyor. Bundan başqa mənşə etibarilə xəzərlərlə yavuş olan, fakat mədəni inkişaf etibarilə onlardan daha geridə qalan uqur-macarlar və peçeneklər gibi bozkır köçəriləri dəxi xəzərlərin xarici müqəddəratlarına təsir ediyorlar.

Xəzərlərin kendi cənub komşularına olan münasibət və əlaqələri Qafqaziya dağlarının cənubunda mövcud məmləkətləri fəth və işğal edə bilmək üçün əsrlərlə sürən mübarizələrdən başqa bir şey olmamışdır. Bunlar hücum və istila vasitəsilə icra

ediliyor və yeganə keçid isə münhəsirən Kaspi dənizinin qərb kıyıları bulunuyordu. Burada xəzərlərin istila və hücumlarına mane olmaq üzərə İran Sasaniləri VI əsrdə Dərbənd qala və istehkamlarını inşa etmiş idilər ki, bu da xəzərlərin imperator Hırakli ilə müttəfiqən Azərbaycan və şimali İrani zəbt və işğal etmələrinə mane olamadı. VII əsrdə iranlıları ərəblər əvəz etdilər. Fakat hakim xalqın dəyişməsi ilə bu münasibət və əlaqə heç dəyişmədi. İş xəlifə Osmanın 644-656 hökmdarlığı zamanı ərəblərin Dərbənddən şimala doğru soxulmaya çalışmaları ilə başladı. Bu hücum xəzərlərin mərkəzi olan Səməndərin talan edilməsilə nəhayət buldu. Fakat bu vəziyyət xəzərləri heç də qırmadı. Yalnız onların siyasi mərkəzləri bu vaxtdan etibarən şimala doğru, İdil nəhrinin vadisindəki İtilə köçdü. Ərəblər ilə isə mübarizə mütebeddil müvəffəqiyyətlərlə VIII əsrin sonlarına qədər davam etdi. Xəzərlər Zaqaqzəziyaya köçdülər. Ərəblər isə kendi növbələrində Xəzəristanın cənubi hüdudlarını işğal etdilər. 799-cu yıllarda Harun-ər-Rəşidin hakimiyyəti zamanı islam yazıçıları xəzərlərin xilafətin şimali hüdudlarına olan son hücumlarını qeyd və təsvir edirlər. Bu vaxtdan etibarən bu məmləkətlərdə nisbətən bir müvazinət hasil oluyor ki, bu hər iki tərəfin fətuhət və məmləkətlərini genişlətmə dövrlərini keçirib, kendi tarixlərinin nisbətən daha sakit və rahat dövrünə girdikləri ilə izah edilir.

Xəzərlərin Bizansa olan münasibət və əlaqələri ərəb və farslara qarşı olduğundan başqa türlü idi. Bunların əvvəla İranlılara, sonra isə ərəblərə qarşı olan müştərək düşmənçilikləri bunları pek çəbuq müttəfiq yapmış idi. Müttəfiq və dostanə münasibətlər davamlı olub ayrı-ayrı ixtilaf və münaziələr ümumi lövhəyi dəyişdirmiyordu. Xəzərlərlə Hıraklinin ittifaqı iranilərin məğlubiyətini mucib oldu. 695-ci yılda Hırakli xanədanının son müməssili olan II Yustinian Rinotmet xəzərlər içərisində kendinə mələcə və pənahgah bulub, Xəzər Xaqanın qızı ilə izdivac etdi. Bu vaxt isə artıq qədim Bospor səltənətinin bütün hüdudu xəzərlərin hakimiyyəti altında bulunuyordu. Fakat bir az

sonra yenidən taxta keçən Yustinian kendinin çəkəmədiyi düşmənləri olan xersonlulardan intiqam almayı düşündüyü zaman bu sonuncular xəzərlərin yardımını dilədilər və şəhərdə xəzər valisi Tudun peyda oldu.

İkonobortsı imperatorlar zamanı imperatorluq ilə Xəzər hökuməti arasında münasibət o qədər dostanə davam ediyordu ki, hər iki məmləkətin səltənət sürən ailələri arasında ikinci bir izdivac da oluyor.

V Konstantinin (761-775) zövcəsi İrina Xəzər qızı idi. Onların oğlu IV Leon (775-780) isə tarixdə Xəzər ünvanı ilə qalmışdır.

Ammorey xənadanı (Ammoreyskaya dinastiya) zamanı da Bizans ilə Xəzərlər arasında böyləcə dostluq davam etmişdir. Feofil (775-780) zamanı xəzərlər Don nəhri üzərində istehkam yapmaq üçün bizanslılardan mühəndis istiyorlar. Buna cavab olaraq Xersones və Azak dənizi vasitəsilə Petron Kamatirin ekspedisiyon heyəti göndərilir və bunun nəzarəti altında Sarkel inşa olunuyor. II Mixailin hakimiyyəti zamanı Xəzəristana bir ruhani heyəti gediyor ki, islavların irşadı olan müqəddəs Konstantin Kirill də burada iştirak ediyor. Bizanslıların Tuna bulqarlarına qarşı müttəfiqləri olaraq xəzərlər imperator-filosof VI Leon zamanında çıxışda bulunmuşlar və onun oğlu Konstantin Baktiyanurud zamanında isə Bizans orduları içərisində ayrıca bir xəzər alayı bulunuyordu.

Bundan sonra isə Bizans yazıçılarının xəzərlər haqqında verdikləri məlumat həmə-n-həmə tamamilə kəsiliyor.

Xəzərlərin süqut və inhitatlarının xarici səbəbi bir tərəfdən şimal qonşuları olan ruslar, digər tərəfdən isə bozkır köçəriləri – macar və peçeneklərə qarşı olan münasibətləri olmuşdu. Xəzər hökuməti bizim bildiyimizə görə VIII-IX əsrlərdə Oka və Dnepr nəhrlərinə qədər imtidad ediyordu. Bu imkan daxilində idi; zira bozkırlarda nisbətən rahatlıq idi. Bozkırların şimalında olan oturaq xalqlar isə daha toplanmamış və ya toplanmamışlar idi. Başda norman vityazları (sipahiləri) olmaq üzərə Kiyev dövləti

qurulunca iş dəyişdi. Rusların ilk dəfə xəzərlər üzərinə olan böyük təərrüzü, hücumları Oleq, yaxud onun yerini tutan İqorun knyazlığı zamanı olmuşdur.

Bu hərbi haqqında ərəb yazıçısı İbn Məsudi müfəssəl sürətdə nəql ediyər və onu hicri 300-cü yıllara götürür ki, bu miladi tarixlə 913-914 tarixlərinə düşür. Bunu tənqidi nəzərlə tədqiq və mühakimə edən müasir yazıçılardan biri bu məsələyi təqribən 925-926-cı yıllara götürmək məcburiyyətində qalır.¹

Ruslar Dnepr həvalisindən Kırım, Kerç körfəzi, Azak dənizi və Don vasitəsilə sallarla Volqa boyuna sonra isə Kaspi – yaxud Məsudinin adlandırdığı gibi – Xəzər dənizi civarına keçdilər. Mühacirətin bu qismi Xəzər Kağanı və onun hökumətinin müsaidəsilə olmuşdur. Ruslar Kaspi dənizinin bütün cənub və cənub-qərb sahillərini işğal etdikdən sonra şimala döndülər və Volqa boyunca yuxarı doğru yürüdülər. Məsudinin anladığına görə burada Xəzər Kağanının müsəlman təbələri rusların üzərinə hücum etdilər və onları tamamilə məğlub etdilər. Öylə ki, bunlardan yalnız az bir qisim xilas ola bilir. Xəzəristanə yenə də böyləcə müvəffəqiyyətsiz gibi olan ikinci bir səfəri də yaxın zamanlarda kəşf olunan X əsrin ortalarında yazılmış, alim bir Xəzər yəhudisinin məktubundan öyrəniyoruz. Rus çarı Xalçu tərəfindən yapılan hücumlar kendisinə böyük hədiyyələr göndərən imperator Roman Lekapenin təşviqilə başlamışdı. Görüldüyünə nəzərən Xalçu Tmutarkanı işğal ediyör. Faqat Xəzər komandanı Pesan tərəfindən tərd olunuyör. Bu komandan sonra Bizansa aid olan, Şorşun yəni, ihtimal ki, Xerson üzərinə hücum ediyör və nəhayət Xalçuya qəti məğlubiyyət zərbəsini endiriyör. Sülh şərti üzərə Xalçu imperatora qarşı hərbi etmək məcburiyyətində oluyör. O dəxi kendi arzusunun xilafına olaraq dörd ay Konstantinopol qarşısında dənizdə hərbi etdi. Sonra Xəzər

¹ Vetsberg. Şərqi Avropa haqqında şərq məxəzlərinin təhlilinə dair rusların 300 hicridən sonrakı səfərləri. Xalq maarif nəzarəti məcmuəsi 1905. № 2. s. 382-386.

məxəzləri ümumi xətlərilə Eykurun 941-ci yildəki müvəffəqiyyətsiz təərrüzündən bahs və hekayə edirlər. Burada bu hekayəyi tənqidi olaraq təhlil etmək imkanı olmadığından, bən yalnız rus knyazlarının xəzərlər üzərinə icra etdiyi təərrüz ilə bizə rus və Bizans məxəzlərindən məlum olan Eykurun təərrüzləri arasında bunların göstərməyə çalışdığı rabitəyi qeyd edəcəyəm. Xəzər yəhudisinin hekayəsindən başqa əldə heç bir mətbu olmadığından biz böylə bir rabitənin olub olmadığını təhqiq edə biləcəək bir vəziyyətdə deyilik. Fakat bunun mümkün olduğunu inkar etmək olmaz. Bir tərəfdən xüdəkar yunan siyasəti, digər tərəfdən varyaq-rus knyazlarının tədbirçilik və cürətləri bunu həm Xəzəristan üzərinə təərrüzü bir zərbə olaraq ətf edər, həm də vaxtı gəldikdə imperatorluq əleyhinə çevirə bilər idi.

Xalçunun adı pek maraqlıdır. Bu, şübhəsiz Oleqin tarixi mövcudiyyətini təsdiq ediyor. Fakat bu vaxt üçün rus salnamələrindəki məlumatın məfgudiyyəti Xəzər hekayələrində Oleq adının həqiqətən 941-ci yildə yunanlar üzərinə müvəffəqiyyətsiz bir təərrüzdə bulunan İqorun adına nə üçün dəyişmiş olduğunu araşdırıb aydınlatmaya imkan vermiyor.

Birinci təərrüz haqqındakı Məsudinin hekayələrinin əsasında heç şübhə yox ki, məhəlli mənşədən – xəzərlərdən olmasa belə onların islam təbəələrindən alınmış məlumat mövcuddur. İkinci təərrüz haqqındakı müfəssəl hekayə isə aydıncasına xəzər mənşələrindəndir. Bunlar hər ikisi xəzərlərin təərrüzlərindən və rusların məğlubiyyətindən bəhs edirlər. Fakat həqiqətən də bu böylə olmuşmudur? Qəti heç bir şey deniləməz. Zira hər iki hekayə vətənpərəstlik ruhunda kendini öymə hissiyyəti içərisinə kömülmüşdür. Hər halda ruslar müvəffəqiyyətsizliyə uğramış olsalar belə bu müvəffəqiyyətsizliklər rus knyazlarının təkrar təərrüz etmək əməlini kırınamış idilər. Xəzəristanın şimal şərqə hüdudunda təşəkkül edən hökumət yalnız kendi iqtidarını artırmaqda idi.

Xəzərlər üzərinə ruslar tərəfindən olan üçüncü təərrüz Svyatoslav tərəfindən icra edilmişdir. Bu, vyatiçləri kəndinə tabe etdikdən sonra Xəzər hakimiyyətinin islav qəbilə və qövmləri arasında olan bütün izlərini qaldırmışdır. Rus salnaməsi bu təərrüz haqqında pek müxtəsər bəhs ediyər. Müasirlərimiz olan bəzi tarixçilərin şübhələrinə baxmayaraq, tamamilə inanmaq olur ki, Svyatoslavın təərrüzü ərəb yazıçılardan İbn Haukalın miladi 968-ci yıllara isnad etdiyi təərrüz ilə tamamilə təvafüq ediyər. İbn Haukalın sözlərinə görə ruslar İtil və Səməndəri talan və qarət etmiş və müvəqqədən bütün Xəzər məmləkətinə hakim olmuşlardır. Hər halda bu zərbə pek qüvvətli olmuş idi və xəzər hökuməti bundan sonra heç bir zaman tamamilə kəndini toplayamadı.

Rusların 1016-cı yıllarda xəzərlər üzərinə olan dördüncü təərrüzləri haqqında yalnız Bizans xəbərləri mühafizə edilmişdir. Bu imperator II Vasilinin orduları ilə birlikdə icra edilmiş və sonuncu Xəzər Xaqanının əsir edilməsilə xitam bulmuşdur.

X əsrdə Xəzər dövlətinin inhitatına müəyyən bir dərəcəyə qədər cənubi rus bozkırlarında o vaxt meydana gələn vəziyyət də təsir etmiş idi. VIII əsrin sonlarına qədər xəzərlər cənubi rus bozkırlarının hakimi idilər. Burada mühacirət dövründən bəri qalmış az miqdarlı göçəbə xalqların töküntüsü və ola bilər ki, pərakəndə olaraq dağılmış islav mühacirləri sakin idilər. Maamafih tamamilə bu vaxtlarda Şərqdə və Şimalda qara bulutlar toplanmaqda idi ki, bunlar Azak dənizi sahilində və Qara Dəniz bozkırlarında müvəqqədən təmin edilmiş olan sulh və müvazinəti pozmaya amadə idilər.

Aşağı Volqa və Yayık arasında olan məmləkətdə bu vaxtlar mənşə etibarilə xəzərlərlə bir olan türk tayfalarından peçeneklər göçəbəlik etməkdə idilər.

Fakat bunlar hələ tarix səhnəsinə ilk çıxan hər türk qəbiləsinə xas olan qüvvət və enerjiyə malik idilər. Bunları

mütəakib peçeneklər üzərinə axın edərək yenə türk tayfası olan Uzlar köç etdilər.

IX əsrin başlanğıcında uzaq şimal şərqiindən ehtimal ki, Kama hövzəsindən cənuba doğru türk xalqlarının bir çox təsirlərini hiss etmiş olan fin tayfalarından uqur-macarlar axın etməyə başladılar. Aşağı Tuna nəhrinə çatdıqdan sonra bunlar xəzərlərlə toqquşdular. Faqat bu toqquşma sülh yolu ilə həll olundu. Xəzərlər uqurları Tuna hövzəsinin qərbində olan bozkırlara buraxdılar. Bunlara Buqdan İncula qədər olan və Konstantin Baktiyanurudun dediyinə görə xəzərlər yaxud uqurların «Lebedi» adlandırdıqları geniş əraziyi verdilər. Uqurlar isə kendi növbələrində xəzərlərin hakimiyyətini qəbul etdilər və cənubi rus bozkırlarında bulunduqları bütün müddətcə xəzərlərin vassal və müttəfiqləri olaraq qaldılar.

Bu ittifaq yenə məzkur Konstantinin sözlərinə görə, ilk dəfə uqurların rəisinin əslzadə bir xəzər qızı ilə evlənməsilə möhkəmlənmişdir. Böyləliklə öylə gəliyor ki, uqurların cənubi rus bozkırlarında zühur etmələri xəzər hakimiyyətinə xələl gətirməmişdir. Fakat bu Xəzər hakimiyyətinin iki əsr zərfində cənubi rus bozkırlarında təmin etmiş olduğu sülh və müvazinəti pozmuş idi. Bozkırların yerli əhalisi və bozkır hüdudu boyunda yaşayanlar üçün uqurların zühuru hun və avar vaxtlarını təkrar ilə peçeneklərin talanını ihzar etmiş idi. Bu sonuncuların meydana çıxması kendisini pek də bəklətmədi. Daha IX əsrin ortalarında xəzərlər Sərkeli tikməklə bilavasitə kendi hakimiyyətləri altında olan əraziyi göçəbələrin təərrüzündən qorumaya çalışıyordular. Bu əsrin sonlarında uzlar tərəfindən sıxışdırılan peçeneklər Volqa boyundan qərbə doğru axışaraq kendi növbələrində uqurları cənubi rus bozkırlarında sıxışdırıb, bir bucuq əsrdən ziyadə tamamilə oraların sahibi kəsildilər. Bu dəfə artıq bunlar da uqurlar gibi vassal və müttəfiq deyil, düşmən idilər. İştə həməən bu vaxt rus knyazları da xəzərlər üzərinə təərrüzə qalxışdıqları zaman bu sonuncular məmləkətlərini Kaspi dənizindən Krıma qədər geniş bir şəriid ilə

istila edən uzlar və peçeneklərdən mühafizə edə bilmək üçün qüvvələrini toplamaq məcburiyyətində idilər.

Buraya qədər xülasə edilən xəzər tarixinin zahiri cəhəti haqqında müxtəsər bir fikir edilməyə çalışacaq olursaq, bunun ən nəzərə çarpan cizgisi, xəzərlərin get-gedə tədrici olaraq, hərbi iqtidarının süqut və inhitata uğraması olduğu görülüyor. VI əsrdə onlar hələ göçəbələrin müntəzəm qüvvələrinin önünü saxlayaraq, onları Zaqafqaziya məmləkətlərinə çeviriyorlar. Burada onları qərb və iranilərin müqaviməti bəklıyor və Xəzərin təzyiqi VIII əsrin sonlarına doğru tədricən qüvvətdən düşüyor. Onlar tamamilə qırılmamış, fakat zədələnməmiş idilər. Bu da pek çabuc olaraq meydana çıxıyor. Onlar artıq bir az əvvəl uqurlarla yapıqları gibi peçenekləri kendi tabelərinə almaq və ruslarla hesablaşma bilmək iqtidarını göstərəmiyorlardı.

*Maarif və Mədəniyyət,
1925, № 3*

Xəzər mədəniyyəti (Mabədi) (II)

Xəzər hökumətinin mövcud qüvvət və iqtidarının inhitat və inkirazı səbəblərini, onların daxili tarixlərinin xüsusiyyətlərində, mədəniyyətdə və xəzərlərə tabe olan hüduu içərisində yaşayan xalqlara qarşı olan münasibətlərində aramalıdır.

İbtidai, ehtimal ki, sırf göçəbəlilik məişəti xəzərlərdə pek çabuk ortadan qalxmış və göçəbəlilik ilə oturaqlıq arasındakı bir vəziyyətdə qalmış idi. İbn Məsudi diyor ki, «qışda bütün xalq şəhərlərdə yaşıyor, yaz gəlincə isə şəhərlərdən çıxaraq, bozkırlara yayılır və qış yaklaşıncaya qədər oralarda qalıyorlar».

«Onların paytaxtı ətrafında kəndlər görülmüyor. Bununla belə çöllərdə işlənmiş parçalar mövcuddur». Yay zamanı İtil sakinləri taxılları toplıyor və araba, yaxud qayıqlar vasitəsilə şəhərə daşıyorlar. İbn Haukalın verdiyi məlumat da böylə der.

Müsəlmanların verdiyi xəbərlər Xəzər çarı İosif tərəfindən İspaniya alimi, yəhudi Xasday bin Şaprutuyə yazdığı məktubda təsdiq edilir. Adsız olaraq 960-cı yıllara yaxın yazılmış olan bu məktubu əvvəllər də zikr etmiş idik: «Nisan ayında biz bu şəhərdən (İtil) çıxıyoruz və hər kəs kendi üzüm bağlarına, tarlalarına və işlərinə gediyor. Hər qəbilənin öz irsi əmlakı vardır. Oraya gediyor və orada yaşıyorlar. Noyabr ayının sonlarına doğru, biz yenə öz paytaxtımıza dönüyoruz».

Xəzər şəhəri böylə – yay zamanı əhalisinin çıxıb sərbəst bozkırlara yayıldığı bir qışlaq mərkəzi oluyor.

Fakat ibtidai maldarlıq məişəti artıq yerini əkinçilik və şərabçılığa tərk etmiş oluyor. Bundan başqa Volqa və Kaspı dənizi sahillərində onlar balıqçı oluyorlar. Pek çox şərq yazıçılarının söylədiklərinə görə, balıq xəzərlərin başlıca yeməkləri imiş.

Bu hadisəyə diqqətlə yaxından baxılacaq olursa, o vaxt qeyri-ixtiyari miladdan sonrakı ilk əsrlərdə olan Bospor hökuməti əhalisinin həyatına çox bənzər bir məişət xatıra gəliyor. Aynən burada da qışda əhalinin şəhərdə toplaşması və yayda steplərə dağılaraq, yay işləriylə – əkinçiliklə olduğu gibi maldarlıqla dəxi məşğul olmaları görülüyor. Bospor əhalisi daimi olaraq step işləriylə məşğul bulunuyor, aynı zamanda atlı müharib olaraq, hər zaman hər bə hazır bir vəziyyətdə bulunuyorlardı. Xəzərlər böylə olaraq, qalmışdılar. «Çar hökmdarları onları yaşlılar və zənginlərə ayırmışdı. Onlar əmlaklarının miqdarı və kendi istehsalatlarının müvəffəqiyyətinə görə, bacardıqları qədər süvarilər saxlamaq məcburiyyətində idilər. Xəzərlər hər yıl peçeneklər üzərinə hər bən yürüş edirdilər. Əskər, ordu hər hangi bir çıxışda bulunduğu zaman mükəmməl təchizatla, davamlı zirehlər geymiş olaraq, bayraqlar və mizraqlarla bərabər çıxardılar».

Fakat xəzərlərin tarixi fəaliyyətlərinin başlanğıcında Xəzər adının parlaqlığını mühafizə edə bilmək üçün onlar kafi miqdarda isələr də, X əsrin ibtidasında görüldüyünə görə bu ordu pek çox miqdarda olmayıb, İbn Dastın sözlərinə görə 10000 süvaridən ziyadə deyilmişlər. Bunu qüvvətləndirmək üçün Xəzər hökuməti bir ordu dəxi saxlıyormuş ki, İbn Haukal bunu 12000 sayır. Bu ordu daimi maaş ilə saxlanıyordu. Ehtimal ki, bunun sayları içərisinə şəhər civarındaki xəzərlər də daxil olmuşlar. Fakat bunların ən iyi qismi olan 7000 nəfər İbn Haukalın sözlərinə görə Orta Asiyada aclıqdan xilas olaraq buraya köçmüş olan müsəlmanlardan ibarət idi. Bu müsəlman qorucuları «Xakanın ən iyi əsgərlərini təşkil ediyolar, hər b zamanı hepsindən ziyadə bunlara etimad ediliyor». Müsəlman əsgərləri oxlar və mizraqlarla silahlanmış idilər. Muhariblər zireh və miğfərlər geyinmiş idilər.

X əsrdə artıq Xəzər silahlı qüvvətləri hakim qəbilənin içərisindən toplanamadılar. Məmləkətin mühafizəsi üçün maaş müqabilində xidmət edənlərə müraciət etmək lazım gəliyordu ki,

bunlar da həmin mühərririn söylədiyinə görə hökumət üçün zərərli olan xüsusi imtiyazlardan istifadə ediyordular. Onlar öz dindaşları əleyhinə müharibə etmək məcburiyyətində deyildilər.

X-XI əsrlərdə Xəzər əhalisi yarım oturaqlı olan maldarlıq, əkinçilik və üzümçülük ilə balıqçılıqla iştigal edən insanlardan ibarət idi. Bunların bir qismi ayrılıyordu. Bunlar qəbilə etibarilə irsiyyətlə keçən ərazi sahibləri, hərbi vəzifə daşıyan və iqtisadi-ictimai münasibətlərlə kendilərinə tabe olan insanların miqdarına görə əskər saxlar idilər.

Xəzər xalqı başlıca olaraq, məmləkətin sayı çox olmayan İtil və Səməndər gibi şəhərlərinin ətrafında toplaşıyor idilər. Fakat görülüyor ki, X əsrə doğru hətta hərbi müdafiə üçün belə bu kafi deyildi.

Maamafih, Xəzər şəhərləri Cənub Şərqi Avropanın mərkəzi ticarət məntəqələri olmuşdular. Bunların bu əhəmiyyəti Xəzər hakimiyyətinin bütün dövrləri üçün tamamilə aydındır. Əvvəla, müstəqil Bospor hakimiyyətinin inhitatı ilə Bospor şəhərlərinin bir tərəfdən barbar Cənub Şərqi Avropa ilə, digər tərəfdən mədəni məmləkətlər arasındakı vasitəçiliklə olan o əsrlik ticarəti və iqtisadi əhəmiyyəti də inhitat etdi. Roma imperatorluğuna gedən yollar olduğu gibi, canlanmış olan İran və Mesopotamiya yolları da buralarda birləşiyordu. İkinci, Sasani hökmdarlığının əzəmət və iqtidarının böyüməsi ilə siyasətən onu təsdiq etmiş olan xilafət dövründə Kaspi dənizinin qərb sahilləri boyunca olan ticarət yolları canlandı və müstəqil bir əhəmiyyət qazandı. Bu yollar doğruca Xəzərindən keçiyordular. Bospor, Don, Kaspi və Volqa yollarının açarları əllərində bulunan Xəzər şəhərləri, bu ticarətin təhlükəsizliyi Xəzər silahlə qorunduğu bütün müddətcə iqtisadi bir hakimiyyət qazanmalı və qazanmış idilər. Başlıca Xəzər şəhərlərinin təsvirləri bizim vaxtımıza qədər davam edib gəlmişdir. «Səməndərdə çox bağlar var idi. Deniliyor ki, bunlarda 40000 üzüm tənəyi var imiş. Buranın sakinləri müsəlmanlar və s. idilər. Orada müsəlmanların məscidləri, xristianların kilsələri və

yəhudilərin sineqoqları varmış». «İtil şəhərinin ətrafına divar çəkilməmişdir. Onun nəhr ilə ayrılmış iki hissəsinin hər birində biri nəhrə, digəri bozkıra olmaq üzərə 2 darvazası vardır. Şəhərdə bazarlar və hamamlar vardır. Evlər pərakəndə sərilmişdir. Bunlar ağacdən, yaxud çalıdan yapılmış kulübələrdir. Çamurdan az istifadə ediyörlər. Yalnız bir ada üzərində ölub, şəhərin qərb qismi ilə səyyar bir körpü ilə mərbut bulunan saray kirəmiddən yapılmışdır. Kirəmidin işlədilməsi başqalarına mən edilmişdir. Yalnız saray mənsubları nəhrin qərb cəhətində sakin olmuşlardır. Digəri (şərq cəhəti) sahə etibarilə böyük ölub, müsəlmanlar, xristianlar, yəhudilər və büt-pərəstlərlə məskundur». Artıq bu qısaca təsvirlər Xəzər şəhərlərində ölan əcnəbi müstəmləkələrinin, xaricdən gələn səyyahların gözlərinə nə qədər çarpmaqda öldüğünü göstəriyörlər. Xəzəristanın şəhərlərində yaşayan bu əcnəbilər nə yapıyördölər? Burada onların müasirlərinə söz verəlim:

«Xəzərlərin başlıca tərcih ölonur yeməkləri düyü və balıqdır. Məmləkətlərindən xaricə çıxarılan da bunlardır. Tunc, mis və dəri isə buraya rusların və bulqarların məmləkətindən gətiriliyor». «Rus tacirlərinə gəlincə, bunlar slav qövmin-dəndirlər. Bunlar xəzər dərisi – qara tülkü dərisi və Slavoniyanın uzaq bucaqlarından qılınclar daşıyör, gətiriyörlər». Onlar «Slavoniya (Volqa) nəhri üzərində gəmilərlə yürüyör, Xəzər paytaxtının körfəzilə keçiyörlər ki, burada hakim bunlardan önda bir vergi alıyör. Sonra önlər Curcan (Kaspi) dənizinə keçiyör və istədikləri sahilə yanaşıyörlər». «Xəzər Çar hökmdarının gəmiləri yoxdur və önonun əhalisi buna alışmamışdır». «Xəzər məmləkəti cənuba aparmaq üçün balıq yapışqanından başqa heç bir şey istehsal etmiyör. Zira Xəzəristandan İrənlilərin aldıkları mis, tunc, mum, dəri hep buraya Rusiya, Bulqar və Kiyevdən gəliyör. Bunları İtil şəhərinin münhəsirən tacirlərlə məskun ölan şərq cəhətinə daşıyörlər. Xəzərlər qumaş dokumuyörlər. Önlərin geydikləri paltarlar Kaspi dənizinin cənub sahillərindən Roma (Bizans)

imperatorluğu və başqa komşu məmləkətlərdən gətiriliyor. Xəzərlərin hökumət mədaxilləri səyyahlar tərəfindən verilən ücrət və paytaxtdan keçən bütün yollardan aparılan mallardan alınan onda bir vergilərdən təşkil edər».

Müasirlərinin pek nadir ixtilaflarına rəğmən verdikləri məlumat çox aydın və müəyyən bir intiba verməkdədir. Xəzər şəhərləri və bilxassə məmləkətin paytaxtı olan İtil, Şimalın, Cənubun və Şərqlin bütün məhsulunun ticarətinə vasitə olan bir mərkəzi ticarət borsasıdır. Rusiyadan Volqa vasitəsilə ruslar-tacirlər mum, bakır, dəri və əsirlər gətiriyordular. Cənubdan və Şərqdən qumaşlar və hər türlü incə işləməli təzyinat gəliyordu. Heç şübhə yox ki, nümunələri pek acaib bir tərzdə çoxlu miqdarda Kamo və Vyatka hövzələrindəki ormanlıqlar civarında saxlanmış olan Sasani məhsulata – mədəni zinətlər də bu yollar vasitəsilə Şimala gedib çıxmışdır.

Müəyyən təzyinat əşyası ehtimal ki, bildiyimiz gibi o vaxtlar Qara Dənizin şimal sahilində Bizans təsirinin başlıca istinad nöqtəsi olan Xersones vasitəsilə keçmişdir.

Əmtiə borsası tamamilə İtilin böyük və daha zəngin qismində məskun olan, xaricdən gəlmiş əcnəbilərin əlində idi. Tacir-xəzərlər haqqında heç bir yerdə bir söz belə yoxdur. Bilakis bütün məşhədət çox miqdarda Xəzəristana gəlməkdə və Xəzər şəhərlərində yaşamaqda olan şərqli və rus tacirlərinə qarşı hakim müharib və əkinçi xəzərləri göstəriyorlar. Xəzərlər hətta para da zərb etmiyordular.

Acaba, bunların rolu nədən ibarətdir? Mərkəzi mətah borsasında bunlar bina sahibləri və icra edilən muamələtin təminatçıları və qurucuları idilər. Buna görə də gətirilən mallardan onda bir vergi alıyordular. Xəzər hökuməti bununla yaşıyor və o böyük beynəlxalq cihan bazarı olan İtil və b. Xəzər şəhərlərinin sülh və müsəlimətini təmin üçün ordu saxlıyordu. Mübadilə aləti olan maddi mənfəətlərin istehsal və əldə edilməsi üçün olan hərəkəti və yaradıcı işdə xəzərlər iştirak etmiyordular və onların bütün mədəniyyətləri əcnəbi, hep xaricdən gətirilmə

idi. Bu, xərabələri bizcə məlum olan yeganə Xəzər şəhərinin maddi bakiyələrindən pek aydın anlaşılmaqdadır: Sarkeldə Bizans, rus və Şərq məhsulata olan bir çox əşya bulunmuş. Fakat orijinal maddə Xəzər mədəniyyəti haqqında söz söylüyəcək heç bir şey yoxdur. Digər bir nəticə də pek təbii görülüyor. Mərkəzi əmtiə borsası yalnız bina sahibinin içərisində intizam və inzibat və təhlükəsizliyi saxlaya biləcəyi vaxta qədər davam edə bilirdi. Fakat artıq X əsrin başlarında bu sahibkarın zəifləməkdə olduğu açıqcasına görünməkdə idi. Yüz yıl keçəndən sonra o tamamilə qüvvəsini kayb etdi. O vaxt borsaya başqa yerlərdə yerləşmək lazım gəldi.

Xəzərlərin mədəni həyatını təhlil etməyə keçmədən əvvəl burada işin yalnız Xəzər cəmiyyətinin yüksək təbəqələri haqqında gedəcəyini əvvəlcədən xəbər vermək icab edər. Onlar daha ziyadə ziyalı, elmlilə ünsürlər idi. Xəzərlərin ibtidai məişəti kəndi kəndiliyində bizə az məlumdur. Bu inkişaf etibarilə bir səviyyə və dərəcədə olan digər türk qəbilələri kimi olmalıdır. Başda rəis Xakan duruyor (Məs. tıpkı aynılıq qədim Dunay bulqarlarında və sonraları tatarlarda «Xan» adlanaraq bulunduğuna kimi) Onu bəylər və tarxanlar əhatə etmişlər. Onun vəzirə bənzər yaxın məsləhətçisi də «Bəy» yaxud «Pex» adlanıyor. Tarxanlar Semyanovdan qabaqki Bulqarıstanda da anılırlar. Son zamanki tatarlara da bu istilah pek iyi məlumdur.

Xan, xidmətinə süvari bölükləri çıxarmağa borclu olan kəndi əqrəbasından nüçəbalar ilə birlikdə ibtidai dövrlərdə Xəzər hökumətinin etimadını yaradan bulqarların, sonra istila olunmuş islavlar üzərində macarların, yaxud rusların üzərində tatarların hakimiyyətini təmin edən o hərbi qüvvənin mərkəzini təşkil ediyordular. Seçilmiş hakimi qalxanlar üzərində qaldırmaq üzərə olan padşah intixabının tənənəli mərasimini də qeyd edəyim. İmperator Konstantinin sözlərinə görə xəzərlərdə hakim mövqedə olan bu adət macarlara keçmiş və onlarda bizim zamanımıza qədər mühafizə olunmuşdur.

Xəzərlərin ibtidai dinləri də böyləcə görülüyor ki, başqa türk qəbilə və qövmələrinin dinləri gibi imiş. Onlar da atəşə tapınır, göylərin yüksək hakimi olan Tanrı Xana pərəstiş edərtilər. Fakat başlıca olaraq, bunlardakı büt-pərəstliyin mahiyyəti bir növ dini lakidi (indiferentizm) idi ki, bu bugün Uzaq Şərqi bəzi xalqlarına məxsusdur. Bu da başqa dinlərə qarşı müsaidəkar olmaları, daha qüvvətli və parlaq olan bir dinə asan dönmələrilə ifadə ediyor və bu pek də nadir olmayaraq hangi din üzərində durmaq tərəddüdü ilə müşaiyət ediliyordu.

Müxtəlif müasir məxəz və mənbələrin mühakiməsinə görə tıpkı Dunay bulqarları həmə-n-həmə-n xəzərlərlə bir vaxtda islamlıq, katoliklik və pravoslavlıq arasında, macar, oğuzlar X əsrdə katoliklik və pravoslavlıq arasında ihtizar etdikləri gibi, xəzərlər də bir çox zaman islamlıq, xristianlıq və musəvilik arasında mütərəddid qalmışlardı.

Xəzərlər üçün din dəyişdirmək məsələsi tarixdə yeganə olan bir üsulla həll ediliyordu. Xakan və Xəzər cəmiyyətinin yüksək təbəqələri yəhudilik dinini qəbul etmişdilər. Bu fəvqəladə hadisəyi tarixən izah etmək nisbətən asandır. Xəzərlərin nə vaxt və hangi şərait altında yəhudiliyə keçdiklərini olduğu gibi qəti olaraq təyin etmək pek çətindir. Xristianlıq tarixinin ilk əsrlərində Bospor hökumətində nə dərəcəyə qədər yəhudilik vasitəçiliyi müşahidə olunduğu bizə pek iyi məlumdur. Müsəlman yazıçıları, məsələn, Məsudi inandırıyor ki, Harun-ər-Rəşidin hökmdarlığı zamanı, yəni VIII əsrin sonu, IX əsrin başlarında bütün yəhudilər İstanbuldan qovulmuşdular ki, bunlar hepsi Xəzəristana doğru yola düşmüşlər. Bu xəbərin nə dərəcəyə qədər doğru olub-olmadığı haqqında uzun uzadıya bizim bəhs etməyə heç bir ehtiyacımız yoxdur. Bu hadisə olmuşmu, olmamışmı idi, hər haldə yəhudilik artıq çoxdan imperatorluğun şimal-şərqi hüdudlarında kendinə davamlı bir yuva qurmuşdu. O buradan daha ötələrə uzayıb getməli idi. Bu da bilxassə ticarət mərkəzlərinin Kerç körfəzindən Kaspə və Volqa kıyılarına keçməsilə izah edilməkdədir.

Yəhudilik geniş intisar etdiyi digər yerlər pek çoxdan bəri Mesopotamiya, İran və Şərqi Zaqafqaziya idi. Yenə də ticarət yollarının Kaspi dənizi qərb kıyıları boyunca canlanması ilə əlaqədar olan yəhudilər Xəzəristanın ticarət şəhərlərinə doğru hərəkət etməli idilər. Burada bunlar üçün nə imperatorluq, nə İran Sasaniləri, nə də onu taviz etmiş olan, xilafət içərisində imkanı olan bir imtiyaz dəxi mövcud idi ki, bu da bütpərəst xəzərlərin dini lakayidiləri yüzündən heç bir təqibata uğramadan tamam bir sərbəstinin bulunduğu idi.

Xakanın və Xəzər cəmiyyəti yüksək təbəqəsinin yəhudiliyi qəbul etmələri haqqındaki nəql və hekayələri iki əsas idarəyə götürmək olur: 1. Yaxında bulunmuş olan adsız məktub üzərinə təsvir olunur. 2. Müsəlman yazıçılarının söylədikləri ilə bu və ya digər surətlə təvafüq edilə bilən çar İosifin məktubu üzərinədir. Adsız məktubun hekayəsi işi bu surətlə zikr ediyor: Yəhudilər çoxluqla xəzərlərin ölkələrinə qaçdılar. Burada bunlar bütpərəstlər tərəfindən qəbul edildilər və kendi qanunlarını unutdular. Bu böylə olaraq o vaxta qədər davam etdi ki, gənc bir yəhudi bir hərəb zamanı göstərdiyi şücaətlərə görə hakim intixab edildi. Qadını tərəfindən təhrik edilərək bu müsəvilərin qanununu tamamilə yenidən meydana çıxartdı. Fakat bu yəhudilərdən başqa xristianlar və müsəlmanların da iştirak etdiyi dini bir münəqişədən sonra meydana gəldi. Savriil adlanan yəhudi Çar, xəzər hökmdarlarının qövmi başçısı oldu. Fakat bununla bərabər Xakan adlanan baş hakimi dəxi intixab edərtilər. Hökmdar İosifin rəvayətinə görə Xəzər hökmdarlarının qövmi yerli mənşədəndir. Onun babalarından biri olan Bulan İosifin məktubundan 340 il əvvəl, yəni 620 miladidə əcaib bir ilahi kəşf ilə yəhudiliyi qəbul etmiş imiş. Burada da hökmdar qəti olaraq , işi həll edincəyə qədər din haqqında münəqişə olmuşdur. Hadisənin kendisi deyil, fakat Bulanın bu islahat fəaliyyətilə başladığı üçün İosifin göstərdiyi vaxt şübhə oyadıyır. Onun VIII əsrin ilk yarısında yaşamış olması daha inanılacaqdır. Heç olmazsa son rübə yaxın olaraq salnaməçiləri xəzər komandanlarından

Bulanın Zaqafqaziyaya 731-ci ildə təərrüz etdiyini söyləyirlər. Bulanın hökmdar deyil, komandan adlanması da pek maraqlı bir məsələdir. Mütəəqibən, o böyük Xakan deyil, onun canişini imiş. Bir vaxt keçdikdən sonra Bulanın torunlarından biri olan Obadiya da ikinci bir islahat yapar. «Hökuməti yeniləşdirdi və həqiqi dini möhkəmlətdi». Obadiyadan sonra bir kaç hökmdar gəlmişdir ki, İosif bunları adları ilə sayır. İosif kendisini VII bətdən Obadiyanın qardaşı torunlarından ədd edir. Böyləliklə hər bətni 30 il saymaqla Obadiyanın yaptığı islahat VIII əsrin II yarısında yer bulmuş olur.

Müsəlman tarixçiləri və başqalarından əvvəl olaraq Məsudi xəzərlərin yəhudiliyə dönmələrini təqribən Harun-ər-Rəşidin hakimiyyəti zamanına götürür və dini münaqişələr haqqında hekayələr nəql eliyirlər. Fakat müsəlmanlarda o vaxta qədər xəzərlərin xəlifə Mərvan tərəfindən (743-750) islamiyyəti qəbula məcbur edildiklərinin xəbəri mövcuddur. Nəhayət IX əsrin 50-ci yıllarında Konstantin-Kirilin heyətinin Xəzəristanda olduqları xəbəri də vardır. Burada dini münaqişələr haqqında heyətin bütərəst xəzərləri xristianlığa çevirmək işindəki müvəffəqiyyətləri haqda söylənilir. Fakat Xəzər hökuməti başçısının kendisinin dönməsi haqqında heç bir şey söylənmir.

*Maarif və Mədəniyyət,
1926 № 1 (24)*

Xəzər mədəniyyəti
(Sonu)
(III)

Xəzərlərin din dəyişdirmələri haqqında o qədər çox ixtilaf mövcuddur ki, hala şimdiki elm və fənn bu məsələ xüsusunda qəti bir nəticəyə gələməmişdir. Müasirləri tərəfindən hadisat və vükuat yazılı olaraq zəbt və qeyd edilməmişdir. Əlimizdə olan məlumat isə ağızdan-ağıza keçən nağıl və əfsanədən artıq bir şey deyildir. Öylə düşünülür ki, məchul məktub məsələsi yəhudi milli təəssübü ilə qarışdırılmışdır. Ən az etimada şayan və adəta, atılmalıdır. Bu nağıl və masallara xas olan ümumi bir xassə din xüsusunda olan mübahisələrdir. Rəqabət edən bütün dinlərin təbliğatçıları mövcud, həm də xəzərlər kendiləri din xüsusunda pek laqeyd və soyuqqanlı olduqlarından orada böylə bir halın bulunması tamamilə imkan daxilində idi. Bir kərə unutmama-lıdır ki, haman bu hekayə bulqar knyazı Boris və rus knyazı Vladimiri xristianlığa çevirmək haqqındakı nağıllarda da təkrar edilməkdədir. Nağılların təkrar edilmələri onlara qarşı olan böyük etimadı pozmuş oluyor. Obadiyanın islahat vaxtını az çox Məsudinin verdiyi məlumatla uyuşdurmaq qabildir. Bu (Məsudi) isə xəzərlərin yəhudiliyi qəbul etmələrini Harun-ər-Rəşidin hakimiyyəti (786-809) zamanlarına götürüyor. O zamana qədər xəzərlərin könüllü olaraq, yaxud bəzi xarici səbəblər dolayısıyla islamiyyətə qarşı bəzi meyl və rəğbətləri ola bilirdi. Yəhudiliyin əsasları tarixən tamamilə məchul olan çar (hökmdar) Bulan zamanına aid isə, o vaxt ola bilər ki, Obadiyanın islahatı bilxassə yəhudilikdən islamlığa dönmək naminə meydana gəlmişdir. Xəzər hökmdarları bunu Bulan ilə Obadiya arasında olan müddət içərisində təcrübə etmiş idilər.

Qalan nağıl və hekayələr ilə Konstantin Kirill heyəti haqqında öz evində bulunmuş olan hekayələr uyuşdurula bilər.

Orada hökmdarın kendisinin xristianlığa dönməsi haqqında heç bir şey söylənmiyor.

Bütperəstlərin, hətta məşhur xəzərlərin belə xristianlığa dönmələri isə pek asanlıqla ola bilirdi. Zira Xəzəristan haqqında olan bütün məlumat və xəbərlər bir məsələdə birləşiyorlar ki, yəhudilik yalnız hökmdar və-məlum olduğuna görə – az bir qisim məşhur adamlar və əhali tərəfindən qəbul edilmişdir.

Bu dönmək (yəhudiliyi qəbul etmək) bir kərə xəzərlər üçün böyük nəticələr verdi. Sonraları bu, Xəzəristana doğru yəhudiliyin intişarını mucib olmuş, yəhudi xəzərləri yəhudi yazı və yəhudi mədəniyyətini bənimsəməyə məcbur etmiş, bu isə xəzərlərə ayrıca bir orijinal tarixi sima vermişdir ki, o vaxta qədər xəzərlər bundan məhrum idilər. Xəzərstanda yəhudiliyin ən aydın və canlı təsiri bilxassə bununla izah edilməlidir ki, xəzərlər yəhudiliyə dönüncəyə qədər öz mədəni simalarında heç bir orijinal cizgiyə malik deyildilər. Fakat heç şübhə yox ki, müharib bir xalqın bütperəstlik laqeydisindən və ona xas olan ölümə qarşı soyuqqanlı olmaqdan yüksək mədəniyyət dini və həməən əsrdə heç də hər bə etməyən bir dinə keçmələri xəzərlərin hər bəçiliyinə təsir etməli, onu alçatmalı idi. Tıbkı xristianlığın qəbul edilməsi də Dunay bulqarları və uqur-macarlar üzərinə tamamilə böyləcə təsir etmiş idi. Sonraları yalnız cəngavər islamiyyəti qəbul etmək, tatarların hakim və istilacı meyllərini təmin və təyid etdi. Dinin dəyişməsi miqdarca az olan xəzərlərin öz hər bəçi və istilacı ordularının inkirazı və mütəaqibən atılan ilk addımlardan idi.

Yəhudiliyi qəbul etməklə Xəzəristanın siyasi quruluşu dəyişmədi. Bunun içərisində bir kərə bütün islam yazıçılarının müttəhidən söylədikləri və məchul məktubun müəllifinin dəxi işarə etdiyi bir cizgi mövcuddur.

Məktubun məchul müəllifi söylüyor ki, xəzərlər yəhudi hökmdarı olan Savriil ilə birlikdə aynı zamanda bir də ali hakim seçmişdilər, bu da «Xakan» adlanıyordu. Konstantin Baktiya-nurudin xəzərlərdən imperator Feofilə göndərilən səfərəti təsvir

edərkən göstərir ki, bunlar Xakan və Pex, yəni onun əvəzi olan bəy tərəfindən göndərilmişdir.

Müsəlman mühərrirləri daima xəzərlərdə iki qarşılıqlı hakim qüvvə təsvir edirlər. Bunlardan biri əhali ilə heç əlaqədar olmayan Xakan-ali hökmdar, digəri isə onun əvəzində olan Çar-hakimdir. Bunu onlar Malik, Ayşa, yaxud Xakan-bəy adlandırırdılar. Bütün həqiqi hakimiyyət canişin – Çara aid bulunur. Böyük Xakana həmən-həmənlə uluhiyyət dərəcəsinə təzim edilir. Fakat onunla görüşə bilmək yalnız əvəzində olan Çara və bir də «Kəndər bəy» və «Çavuşuyar», yəni «Qarıçı» ünvanını daşıyan iki məmura münhəsirdir. Müsəlman yazıçıları daha iləri gedərək, Xakanın həyatı və vəziyyəti haqqında təfəsil verməkdədirlər. Fakat bütün bunlar tənqidi bir yoxlamadan əvvəl pek əfsanəvi görünüşlərdir. Bu yoxlama üçün isə bizdə material yoxdur. Onlar söylürlər ki, Xakan taxta çıxarkən canişin – Çar ona nəsihətlər söylədi. Sonra yeni Xakanın boğazına bir ip keçirərək onun kaç yıl hakimiyyət etmək istədiyini sorardı. Əgər Xakan kendisi tərəfindən təyin edilən müddətdən artıq yaşamış olsa idi onu öldürərdilər. Xakanlıq irsi idi. Xəzərlərdəki bu ikilik hakimiyyəti izah etmək üçün edilən bütün təşəbbüslər mənbə və məxəzlərin vəziyyəti dolayısıyla bu vaxta qədər müvəffəqiyyətlə nəticələnməmişdir. Fakat bu ikilikli hakimiyyətin olması müasirləri tərəfindən şiddətlə və müttəhidən təsdiq edilməkdədir ki, bu xüsusda şübhə edilə bilirdi. Bu ikilikli hakimiyyəti nəzər diqqətə alarkən meydana bir məsələ də çıxır ki, biz, yenə də buna təmin edəcək cavab verə bilməkdən aciz bulunuruq. Özüni «Çar» adlandıran və İspaniya yəhudisi Xasday Xakana məktub yazan İosif əcəba kim imiş? Xakanmı, yoxsa xüsusi mənasında Çarmı, yəni Malik Ayşa, yaxud Xakan bəymi imiş?

Əğləbi - ehtimala görə o, bu sonuncusu, yəni hüquq etibarilə ikinci dərəcə, məmləkətin həqiqi hakimi imiş. Əgər İosifin babası Bulan yaxud Bulaxanın da ehtimala görə Xakan deyil, onun canişin – sərkərdəsi olduğunu xatırlayacaq olursaq bu təsvir bir az daha təsdiq edilir kimi olur.

Xəzərlərin kendilərinə müəyyən bir tarixi, mədəni sima verə biləcək hər hangi orijinal cizgiləri olmadığına baxmayaraq Xəzər hökuməti yenə də həməh-həməh yalnız kendinə xas olan cizgilərə malik bulunuyor. Xəzərlər hər nə qədər hərbi cəhətdən çox zəifləmiş isələr də, fakat buna baxmayaraq kendilərindən əvvəl və sonra müxtəlif xalqların çalxantı və dalğalarının hakim olduğu o geniş hüddud daxilində X əsrin yarılarında qədər ən müxtəlif millətlərin ənənələrini birləşdirən bir qüvvə olaraq qalmış və sülh, asayiş təmin etməyi bacarmışlardır.

Fəth və istila etdikləri xalqlardan hökumət təşkil edən türk ellərini iki qrupa bölmək olar. Onlardan o zamanki hərbi islamıyyəti qəbul edənlər kendi qalib gəldikləri xalqların hakimi olaraq qalmışlardır. Əksinə olaraq əsasən dini laqeydliyini daha yumşaq və az hərbcı olan bir dinlə dəyişənlər daha yumşaq təbiətli hakimlər olmuşlardır. Bunlara tabe olan xalqlar da bunlarla nisbətən yüngül bir şəraitlə bərabər yaşamışlardır. Provoslav olan Dunay bulqarları da böylə olmuş idilər. Katolikliyi qəbul edən uqurlar öz tarixlərinin ilk dövrlərində böylə idilər. Bu tip hepsindən daha açıq və aydın olaraq xəzərlər tərəfindən təmsil edilmişdir.

Yəhudiliyi miqdarca xəzərlərin pek böyük bir qismi qəbul etmiş deyildi. Hətta görülüyor ki, əyan qismi belə bunu bütünlüklə qəbul etməmiş idilər. Yəhudi xəzərlərlə birlikdə olaraq, yan-yana xəzər olan və xəzər olmayan xristianlar, islamlar, hətta bütprəstlər belə yaşamaqda və davam etməkdə idilər. Bunun üçün Məsudi və İbn Haukalın göstərdikləri fakt ən səciyyəvi bir şəkil ola bilər. İtildə 7 məhkəmə mövcud idi: «bunlardan ikisi müsəlmanların, ikisi - Tora (yəni yəhudi qanunu) üzərə mühakimə edən xəzərlərin, ikisi orada olan xristianların idi ki, bu İniyil (yəni İncil) ilə mühakimə ediyordu. Bu məhkəmələrdən birisi də slaveslərin, rus və başqa bütprəstlərin idi. Bu, bütprəstlik qanunu ilə, yəni əql qanunu ilə mühakimə ediyordu».¹

¹ Гаркави Сказания 129-130.D'Ohsson. Les peuples du Caucase 41.

İslam müəllifləri daha iləri vararaq itiraf ediyorlar ki, ixtilaflar üçün ən son yer onların dininə mənsub olan məhkəmələrdir. Ola bilər ki, bu qədəri artıq onların bir dərəcəyə qədər mübaliğəsi ədd etmək olar.

Biz artıq biliyoruz ki, Xəzər şəhərlərində bir çox əcnəbilər yaşamaqda idilər. Təxmin etmək olar ki, bunların yaşayış şəraiti pek ağır deyilmiş. Xəzərlər özlərinin hakimiyyətləri altında olan xalqlarla da böyləcə yumşaq münasibətdə bulunuyordular. İbn Fədlan ümumi mühakiməyi ifadə ediyor və diyor ki, «Xəzərlər və onların Çarı hep yəhudidirlər. İslavlar və komşu xalqlar hep onun hakimiyyəti altındadır. O, onlarla öz xidmətçiləri gibi müamilədə bulunuyor. Onlar da sədaqətlə ona tabeyyət ediyorlar». Tabeyyətin əsas şəkli vergi idi. Salnamələri də gözəlcə qeyd ediyor ki, islav qəbilələrinin böyük bir qismi «Xəzərlərə vergi veriyor, fakat heç bir yerdə xəzər vergilərinin ağır olduğu və xəzərlərin islav qəbilələrini Obr-Avarlar gibi incitdiklərini» xatırlamıyor. Xəzərlər anarşı halində olan qəbilələr və daha mütəşəkkil birliklərlə qarşılaşdıqları və münasibətdə olduqları zaman Xəzər hökuməti tabeyyəti vergi ilə bərabər mətbularının rəisləri ilə Xəzər əyanlarının və bəzən hətta hökmdarın ailəsi arasında olan izdivac ittifaqları ilə də təyid edilirdi. Məktubun məchul müəllifi anlatıyor ki, Xəzər hökmdarı Aaron alanları məğlub edərək, onların çarlarını əsir aldığı zaman xəzər hökmdarı ona böyük hörmətlər göstərmiş və qızını öz oğlu İosif üçün zövcə olaraq almışdır. O vaxt alan çarı ona sədaqəti üçün söz vermiş. Aaron da onu yenə öz məmləkətinə buraxmışdır.¹

Bundan öylə çıxıyor ki, Xasday məktubunun müəllifi olan Çar İosif özü qadınları arasında alan hökmdarının qızına da malik imiş. Xəzərlər bir az əvvəl Konstantin Baktiyanurudun sözlərinə görə məşhur bir Xəzər qızını Uqurların rəisi Lebedə zövcəliyə verərək, onlarla da böylə bir münasibətdə olmuş idilər. İttifaq rabitələrini izdivac ilə möhkəmlətmək işini xəzərlər hətta Bizanslılarla olan əlaqələrində də təcrübə etmişdilər. Zira

¹ Коковцев. Новый еврейский документ о хазарах.

govulmuş olan imperator II Yustinianın Xəzər məlikəsilə izdivac etməsi, Xəzər hökumətinin nöqtəyi-nəzərilə, əməli qayələr də təqib edə bilirdi. İoann Qotskinin əsərində xəzərlərin Krımda nə gibi hərəkətdə olduqları haqqında pek maraqlı məlumat mühafizə edilmişdir. Bu iş VIII əsrin sonlarında, yəni Xəzər hökumətinin qüdrətli və əzəmətli dövrünün yüksəkliklərində bulunduğu bir zamanda vəqə oluyor. Qotların yepiskopu İoann öz xalqı ilə birlikdə olaraq xəzər hakimlərinə təslim edilmişdi. Zira o Qot hakimi ilə və bütün xalqı ilə xəzərlərin bunların məmləkətinə hücum etməməsi üçün müahidə bağlanmışdı. Çünki Xakan silahlı qüvvələr göndərərək «Durus» adlanan qalayı zəbt etmiş və mühafizə olaraq burada onları buraxmışdı. Həmən İoann Qotski öz xalqı ilə bərabər bu mühafizələri oradan qovmuş və dağ keçidlərini dəxi işğal etmiş idi. Açıqdan açığa yapılan bu üsyana qarşı cavab olaraq Xakan yenə Qot hakimini əfv və himayə etdi. Mühafizələrin nəzarətində məhbus olan yepiskop isə qaçmaqla qurtulmağa müvəffəq oldu və böyük Asiya sahilində Amastridə iltica etdi. Xəzərlər böylə yumşaq siyasət, kendi mətbularına qarşı yumşaq və həlim bir münasibət göstərməklə və dini bir təhəmmül ilə Krımdan Yayıkə qədər uzayan və heç bir təbii sərhədə malik olmayan böyük hökumətlərini yaratmağa və dörd əsr müddətində yaşatmağa müvəffəq oldular. Hökumətin ən iyi vasitəsi bu əsrlər içərisində Kaspidən Dnepr yuxarılarına qədər və Qafqaz dağlarından Orta Rusiya ormanlıqlarına qədər olan məmləkət içərisində davam və hakimiyət edən daxili «Xəzər sülhü» idi.

Tərəfimizdən göstərilən xülasə Rusiyanın Cənub Şərqi düzlərində 3 əsrdən ziyadə davam edən Xəzər hökuməti və Xəzər mədəniyyətinin nə qədər kendinə məxsus böyük bir əhəmiyyəti olduğunu kafi qədər aydınlatmaqdadır. Bir kərə özü özlüyündə bir nəticə məsələsi meydana çıxıyor. Bir tərəfdən, şübhəsiz, böyük bir təsir və hakimiyət, fakat o dövr üçün heç də adi bir şey olmayan ən müxtəlif ünsürləri birləşdirən sülh müsəlimat içərisində yaşayan bir hakimiyət, digər tərəfdən hər

nasılsa bir dərəcəyə qədər daxili vəziyyət, yaxud, heç olmazsa xəzərlərin kendilərinin hakimiyyət daşıyanlarının, hakimiyyət müməssillərinin tədrici zəifliyi və bu qəbiləyə mənsub orijinal bir mədəniyyətin olmaması... Əcəba bu həqiqətən də böylə mi olmuşdur? Xəzərlərin orijinal bir mədəniyyəti olmaması intibai, onlar haqqında bizim malik olduğumuz materialın az və nöqsanlı olmasından iləri gəlməyormu? Bu məlumat isə həqiqətən kafi deyildir. Bizim başlıca yazılı məxəzlərimiz Bizans, Zaqafqaziya və Qərb mühərrirlərinin əsərləri ilə, pek az bir dərəcədə də qədim rus salnamələridir ki, bunun da xəzərlər haqqında verdiyi qırıq məlumat X əsrə aiddir. Fakat xəzərlərin kendilərinin deyil başqalarının olan bu məxəzlər, xəzərlər haqqında bizə nə xəbər veriyorlar? Bu başlıca olaraq və hər şeydən ziyadə müharibələr haqqında olan xəbərlərdir. Yalnız ərəb coğrafiyaçıları bunun üzərinə xəzərlərin daxili həyatları haqqında bəzi məlumat əlavə ediyorlar ki, biz də yuxarıda bunlardan istifadə etmişiz. Fakat bu məlumat dəxi xəzər mədəniyyəti və xəzər həyatını tamamilə eskiz (kaba taslaq gibi) olaraq tərsim etmək imkanını veriyor. Bu xəbərlər onu təmin etməkdən ziyadə öyrənmək və araşdırmaq hissini oyandırıyorlar. Tamamilə Xəzər mənşəindən olmaq üzərə yalnız yəhudi dilində yazılmış iki məktubu göstərmək olur ki, bunlardan biri Çar İosifə aiddir. Digərinin isə müəllifi məchuldur, bu məktublar artıq xəzərlərin müstəqil olaraq yaşadıkları son sənələrdə yazılmış həm də yəhudiliyi qəbul etmiş olan yüksək Xəzər cəmiyyətinin istifadə etməkdə olduğu ədəbi dildə yazılmışdır. Bunların içərisində bəhs etdikləri hadisələrin mənasını izah deyil, daha da qaranlıqlaşdırın pek çox sırf ədəbi ünsürlər mövcuddur. Bu məktublara inanmaqdan və istinad etməkdənsə onları tənqidi surətdə öyrənmək və tədqiq etmək icab edər. İştə bizim malik olduğumuz yazılı məxəzlər sahəsində bütün şeylər bunlardır. Yeni əsərlər bula bilmək ümidi isə həmən həmən heç yoxdur.

Xəzər mədəniyyətinin maddi asarını tədqiq etmək cəhətdən də işlər pek iyi bir halda deyildir. Xəzərlərin Cənub şəhərləri olan Semender və Belender yalnız tədqiq edilməmiş deyil, hələ heç topoqrafik yerləri belə təyin edilməmişdir. Halbuki Dağıstanın Kaspi sahillərində qədim şəhərlərin xarabaları mövcuddur. Bu yerlər şiddətlə tədqiqatçıları davət etməkdədirlər. Onların Volqa hövzəsində mərkəzləri olan İtil şəhəri də tətəbbu edilməmişdir. İtil məsələsini həll etmək və onun əsl bakiyələrini bulmaq üçün Astraxan və həvalisini diqqətlə araşdırmaq lazımdır. Yalnız Tsimlianski stasyonu yaxınlığında olan Sarkel yaxud Ağ Veşa şəhəri sistemətlik olaraq araşdırılmış və burada hafriyat yapılmışdır. Maaləsəf bu sonuncu Xəzər mədəniyyəti haqqındakı məsələyə kafi bir cavab verəmiyor. Orada çox qüvvətli bir istehkam bakiyələri və onun qarşısında Don nəhrinin ötəki sahilində kiçik bir şəhər və ticarət məskəni bakiyələri bulunmuşdur. Burada ümumi Şərq, Bizans və nəhayət rus mənşəyindən olan əşya bulunmuşdur.

Sarkelin verdiyi nəticəyə görə orjinal Xəzər mədəniyyətinin olmaması fikri təsdiq və etiraf edilir. Fakat bu qədərlə iktifa edərək işi bitirmək olurmu? Sarkel bir sərhəd şəhəri idi. Həm də əcnəbi mühəndisləri tərəfindən tikilmiş. XI əsrdə Sarkeldə pek çox rus yaşamaqda idi. Biz bunu rus salnamələrindən biliyoruz. Sərhəd şəhəri isə tamamilə məlum bir şeydir ki, xalis Xəzər mahiyyətində deyil, bir dərəcəyə qədər də beynəlxalq bir şəhər mahiyyətində ola bilər. Bu isə onun xarabələri üzərində inikas edə bilər. Böyləliklə biz yalnız bir Sarkel hafriyatı və tədqiqatı ilə xəzərlərin maddi mədəniyyəti və onun bakiyələri məsələsini həll edə bilmərik. Xəzər ölkəsinin maddi asarı haqqında məlumatımızın pek naqis olduğunu etiraf edərkən, aynı zamanda qeyd etməliyiz ki, burada biz hər halda yazılı məxəzlərdə olduğundan çox iyi bir vəziyyətdə bulunuyoruz. Burada biz gələcəkdə arxeoloji materialın həqiqətən çoxalacağına ümid etmək haqqına malik bulunuyoruz. Buna müvəffəq ola bilmək üçün iki istiqamətdə yürümək

lazımdır. Saratov, Astraxan və Şimali Qafkasiya müzelərində olan arxeoloji materialı diqqətlə araşdırmaq. Bunlardan bizim tarixi üsulumuzla VI-X əsrə aid olan bütün əşyayı ayırmalı. Bunların mümkün isə arasından məhəlli, müstəqil məhsulat ünsürlərini bulub çıxarmaq üçün bütün bu əşyayı davamlı surətdə tədqiq etməlidir. Öylə görülüyor ki, keramik sənəti sahəsində bu pek müsbət nəticələr verə bilər. Əgər böylə bir əmək müvəffəqiyyətlə nəticələnersə və biz Kaspinin Qərb sahilində Dərbənddən Astraxana və Volqanın aşağı cərəyanına qədər olan hüdud içərisində intişar etmiş hər hangi ayrıca bir mədəniyyət haqqında söz söyləmək haqqını qazanacaq olursaq, o vaxt bu mədəniyyəti biz Xəzər mədəniyyəti ədd etmək haqqına malik bulunacağız. Fakat bu ən başlıcası deyildir. Daha artıq vaxt itirmədən Astraxan və həvalisini sistemativ olaraq, bu şəhərləri bula bilmək imkanı olan yerləri araşdırmalı, həm də Semender və Belenderin xarabələri buluna biləcək o kiçik şəhərləri dəxi diqqətlə sistemativ olaraq, tetebbu etməyə başlamalıdır. Öylə düşünülüyor ki, bu şəhərlərin plan üzrə olaraq araşdırılmasını və hafriyyatını ilk planda bulundurmalıdır. Bunlar bilməcə yolu ilə İtil şəhərini araşdırmaqdan daha doğru və daha şübhəsiz nəticələr verə bilərlər. Semender və Belender şəhərlərini meydana çıxarmaq üçün bütün vəsait və qüvvətlər sərf edilməlidir. Zira Xəzər mədəniyyətinin mövcudluğu və mahiyyəti məsələsinin cavabını yalnız bu şəhərlərin xarabələrində bulmaq olar. Buna yardımçı bir vasitə olmaq üzərə Dağıstanın sahil boyundakı bəzi az məlum olan, canlı asarı-atikasını araşdırmaq və tədqiq etmək olar. Dağlıq yer – koca mazinin keçirdiklərinin adi və təbii bir mühafizəsidir. Doğru olaraq yoluna qoyulmuş müqayisə – etnolojik tədqiqat bizi heç gözlənilmədən qədim Xəzər mədəniyyətinin əks-sədaları ilə qarşılaşdırma bilər, canlı əks-sədalar isə ölmüş asarın izah edilib, anlaşılması üçün bir anahtardır. Məhəlli asarı-atikayı tədqiq etmək üçün artıq çoxlu iş görmüş olan Muxtar Dağıstan Cümhuriyyətinin yardımı və alimlərin müttəhidən çalışmaları

nəticəsində məhəlli Xəzər mədəniyyəti məsələsi həll edilə bilirdi. Bu məsələ ilə daha pek çoxdan, XIX əsrin ilk yarısından şiddətlə maraqlanmağa başlamışlardı. Fakat heç zaman bunu sistemətik olaraq vəz etməmişlər. Bu nöqsanı düzəltmək vaxtı gəlmişdir.

Maarif və Mədəniyyət,
1926, № 2-3

T Ü R K O L O G İ Y A

Zeynətullah Nuşirəvan

Bir türkoloji xadiminin xatirəsi (Bursalı Mehmed Tahir Bəy mərhum və onun türkoloji tarixindəki yeri)

Türkoloji tədqiqatı türk-tatar xalqlarının özləri arasında bir elm sifətilə keçən XIX əsrdən dəxi qabaq başlamış idi. XVIII əsrin son yarısında ilk türkoloji mübəşşirləri türk-tatar xalqlarının özlərindən var idi. 1769-cu ildən etibarən Qazan idadisinde və bilaxirə Qazan darülfünunda türk-tatar dilləri oxutmağa və bu barədə lazımı elmi əsərləri vücuda gətirməyə başlayan Xəlfın (Xəlifə oğulları) ailəsindən Səid, onu təqib edən oğlu İshaq bin Səid və sonra İbrahim bin İshaq bin Səid işlə bu milli müdəqqiqlər qafiləsinin pişdarlarından idi.

XIX əsrdə isə artıq bu başlamış silsilənin Qafqaz türklərindən Mehmed Əli bin Mirzə Kazım, İdil boyu – Qazan türklərindən Hüseyn Feyzخانov, Səlim Mirzə Ümidbayev, Əbdülqayum Nasiri və məşhur böyük alim Səhabəddin Mərcani, Anadolu türklərindən Orxon əlifbasına dair əsərləri Anadolu türkcəsinə tərcümə edən (bunlar qeyri-mətbudur) və bu günə qədər Anadolu türkcəsi üçün ən mükəmməl lüğət mövqeyini mühafizə etməkdə bulunan «Lüğət-üt-Türkiyi» vücuda gətirən Şəmşəddin Sami, Əbülqazi Bahadırخانın «Şəcərəyi-Türkiyə»-sini Anadolu türkcəsinə tərcümə ilə bir qismini təb etdirən «Ləhcəyi-Osmani» nami-qiyətdar bir lüğət kitabı vücuda gətirən və türk-tatar xalqlarının mazesinə dair bir tarix kitabı yazan Əhməd Vəqif Paşa, Türkiyədə yaşayıb özbək sərfinəhvinə, xalq ədəbiyyatına və lüğətinə dair əsərlər yazan (Lüğəti-Cığatay və Türki-Osmani və s.) Şeyx Süleyman Buxari, müvərrix Cövdət Paşa və qismən də filosof və publisist (naşiri-

ulum) Əhməd Midhət Əfəndilə bu müdəqqiqlər zümrəsinin XIX əsrə aid ilk nəslini (yəni ümumiyyətlə II nəsl) təşkil edərlər. Bu ilk dövrə aid saydığımız müdəqqiqlərin həməən hepsi aynı əsrin, aynı sənələrində yaşamış deyillərdir. Bir qismi əvvəllərdə, bir qismi ortalarında, bir qismi də ən sonlarında yaşamışlardır. Bu qafilənin quyruğu ilə bitişik (muttəsil) olaraq, III nəsl (və ya türkoloji tədqiqatlarda II dövrün müməssilləri) gəlirlər. Bunlar isə XIX əsrin sonlarında və XX əsrdə yaşayıb məhsul verən və bir qismi bu gün belə verməkdə olanlardır.

Bu II dövrdə artıq türkoloji müqəddiqləri bütün türk-tatar dünyasında xeyli çoxalmışlar, aralarında az-çox elmi münasibət təsirinə (yekdigərinin əsərlərindən mütəqabilən istifadəyə) başlamışlar və hətta ilk türkoloji tədqiqatı təşkilatları düzəltmək təcrübələrində bulunmuşlardır. Faqat, təşkilatları daha ilk dövrdə olduğundan ancaq pek az fərdləri kendi ətrafına ala bilməkdə idi. Türkoloji tədqiqatlarının bu dövrəsini təşkil edən müdəqqiqlər arasında İdil boyu Qazan türk-tatar xalqlarından («Müfəssəl Tarixi-Qövmi-Türki», «Müxtəsər Tarixi-Qövmi-Türki», «Türk Irkları», «Bəsirət» və s. sahibi) Qazi Həsən Əta Abişi, «Atar», «Şura» və s. sahibi böyük müvərrix və möhtərəm alim Rizəddin bin Fəxrəddin, Qazan və bulqar asari-atikası mütəxəssisi mərhum Eynəddin Ahmərov, müvərrix və müqtəsəd Akçura oğlu Yusif, Qafqaz türklərindən Müfti Qaibzadəyi, Firudin Bəy Köçərliyi, Ağə oğlu Əhməd Bəyi, Anadolu türklərindən isə Vələd Çələbi Əfəndiyi, Nəcib Asim Bəyi, Əhməd Hikmət Bəyi, türk-tatar dillərinin tanınmış və mütəvazi, fakat böyük mütəxəssisi Mehmed Fuad Bəyi və işte xatirəsi yad edilməkdə olan Bursalı Mehmed Tahir Bəy bin Fuad mərhumu görürüz. Türk-tatar dünyasının ən uzaq bucaqlarından Altay dağının Çingiz Tau qismləri qonşuluğundakı səhralarında yetişən böyük qırğız-qazax alimi («Şəcərəyi Qazakiyə» və s. müəllifi) Şah Kərim Xudayverdi oğlunu və yenə aynı səhralar civarında «qarqaralı» yetişərək, Şərqi Türküstanı və qazax-qırğız türklərinə dair çox qiymətli və nadir materiallardan

mürəkkəb olaraq tarançı (uyğur) dilində «Təvarixi-Xəmseyi-Şərqi»yi vücuda gətirən və bir çox qeyri mətbu tədqiqat əsəri buraxan özbək alimi Atabəyzadə Şeyx Cövhəriyi də bu günə qədər lap az adamlara məlum olan unudulmuş bu 2 möhtərəm simayı da – bu II dövrə müdəqqiqlərindən saymaq lazımdır.

Uzun xəstəlikdən ayılaraq gözümü açdığım zaman ətrafımda toplanan mətbuat yığını arasında Türkiyə qəzetlərində olan qisim Bursalı Mehmed Tahir Bəyin vəfat etdiyini xəbər verməkdədirlər. Türk-tatar xalqlarının özləri arasından yetişən türkoloji müdəqqiqlərinin II dövrəsini apan III nəsə mənsub bulunan mərhum Mehmed Tahir Bəy türkolojiyə aid I təşkilatın müvəccih və fəal əzalarından biri idi. Türkolojiyə aid ilk təşkilat məlum olduğu üzərə «Türk Dərnəyi» nam elmi cəmiyyət idi. «Türk Dərnəyi»ni məzkur II dövrə türkoloji müdəqqiqlərindən Nəcib Asim, Mehmed Fuad, Akcura oğlu Yusif, Mehmed Ayaz İshaqi, Vələd Çələbi və mərhum Mehmed Tahir Bəy vücuda gətirmişdilər. Müqdəsad Zühdi Bəy dəxi qaliba o zamanlar lisaniyyat ilə məşğul olduğundan olacaq müvəccih əzalar arasında bulunuyordu. Bu gün artıq tədrici təkamül nəticəsində qismən siyasi bir nəşriyyat halinə gələn «Türk Yurdu»nun sələfi olan «Türk Dərnəyi» sırf elmi bir cəmiyyət idi. 6 nömrəyə qədər nəşr etməyə müvəffəq olduğu «Türk Dərnəyi» məcmuəsi də türk tatar xalqlarının kendi əllərilə türkolojiyə dair ilk kollektiv tədqiqatın əsəri idi.

Bursalı Mehmed Tahir Bəyə aid elmi şəərəflərdən biri işte bu dərnəkdə və onun məcmuəsində iştirak etmiş olması, türkolojinin ilk təşkilatçılarından biri bulunmasıdır.

Türk-tatar xalqları arasında türkoloji tədqiqatın ilk addımları olduqca şüursuz olaraq Avropaya və ruslara təqlid və hətta qismən də bunların imperiyalizminə xidmət surətilə etmiş işe də o, pek tez şüurlu, müdrək və milliyətçi bir hal almışdır. Milliyətçilik xarici təzyiq və istilalara qarşı əks əməl (reaksiyon) tərzində zühura gəlməkdə olan tədafil (və bəzən də təcavüz) bir hissi-təəssüb olduğunu nəzəri-etibarə alırsaq, onun

Şərqə və bilxassə türk-tatar xalqlarına qarşı, Avropa imperializminin və rus cahangirliyinin müdaxilə və təzyiqinin artması ilə bərabər artdığını görmək təbiidir. Buna görə imperializmin və məsələ çarizmin istibdadını ən çox çəkməkdə olan Rusiya türk-tatar xalqları arasında, o dövrlərdə milliyyət cərəyanı çox həərətlə qarşılandığı halda, əski Osmanlı İmperatorluq səltənətinin daha tamamən devrilməmiş olan enkazına baxaraq qürurlanmaqda və imperializmin tədrici istila siyasətindən qafil bulunmaqda olan Anadolu türkləri arasında türkoloji tədqiqatına dair elmi cərəyanlarla bərabər ümumi türkçülük (türk-tatar xalqları milliyyət cərəyanları) dəxi ilk həmlədə çox mənfə qarşılanmaqdadır¹. Əsrlərdən bəri saray - divan ədəbiyyatı tərəfindən «qaba» diyə təhqir edilən cəhalətin timsalı sayılaraq «köylü», «rəncbər» dərəcəsinde görülən türklərə və yaxud adətə «pis» kəliməsi ilə mütərədif sayılan tatarlara dair elmi tədqiqat olmayacağı, türk-tatar xalqlarının mədəniyyətdən anlamaz vəhşi və ibtidai əqvam olduğu fikri hökm sürməkdə idi. Öz dövründə hər halda pek mühüm rol oynayan «Türk Dərnəyi» məcmuəsində Fon Lukukun «Karakurum»a dair Vilhelm Tomsonun Orxon abidə və mədəniyyətinə dair, kəşfiyyat və tədqiqatının xülasələrinin nəşr edilməsi, sürətlə əski türk-tatar mədəniyyət tarixinin bu əski sahələrinin tanıtılması belə bu fikri yıkamıyordu.

Türk-tatar xalqının mədəni mazisinə dair bu yanlış fikri yımaqda o zamanki İstanbul mühiti üçün bir tərəfdən Əhməd Midhət Əfəndi ilə Akçora oğlu Yusif Bəyin İstanbul qəhvəxanə və kino teatrolarındakı səyyar konferansları, digər tərəfdən isə «Türk Dərnəyi»nin bu məqsədə matuf ayrı risalələr halindəki nəşriyyatı çox əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. Yalnız o günkü İstanbulun kosmopolit mühitinə deyil, bütün türk-tatar tarixinə dair məsələlərlə müsbət və ya mənfə tərzdə maraqlananların

¹ Sibiryə türklərindən olan mərhum prof.Katanovu da birinci dövrə türkoloqlarından (II nəslədən) çuvaş türklərindən prof. Aşmarini işə II dövrə türkoloqlarından, (III nəslədən) saymaq mümkündür.

hepsinə az çox təsir edən bu risalələr arasında iki ufaq əsər görürüz. Biri mərhum Mehmed Tahir Bəyin «Türklərin ülum və fünuna xidmətləri» nam risaləsi, digəri də Nəci b Asim Bəyin «Ən əski türk yazısı» ünvanlı əski türk əlifbasına, Orxon yazılarına dair əsəridir.

Rüfət oğlu Bursalı Mehmed Tahir Bəyin bu risaləsi şübhə yox, bir çox nöqsanlara, hətta filosof və doktor İbn Sina və Sihah-əl-Cövhəri, Sahibi gibi nəsəbləri pek məlum iranlılar olan və türk olmadıqları pek məlum bulunan bir iki islam üləmanın fikrini də türk göstərməyə çalışan bəzi ifratlara mütəmayil olmaqla bərabər, tam zamanında çıxmış və çox elmi olan əsərlərdən daha dərin iz buraxmağa müvəffəq olmuşdur (hətta bu risalənin şəhadətinə binaən bir çoxlarımız bu gün belə əsaslı tədqiqat yapmadan məzkur filosof və lüğət alimlərini türk irqindən olduğunu iddia ilə əsərlərimizə keçirməkdəyiz). Türk-tatar xalqının bu gün əlimizdə toplanmış və qismən də işlənmiş material, Bursalı Mehmed Tahir Bəyin bu risaləsi ilə Yusif Akçora bəyin Atabəy Nurəddin Zəngiyə dair tədqiqatından ibarətdir. (Bilaxirə Nəci b Asim Bəy ilə Köprülüzadə Mehmed Fuad Bəyin Səlcuq türk mədəniyyətinə dair tədqiqatları nəşr olunduğu gibi bənim də «Həftəlik Qəzetə» məcmuəsində təfriqə etdirdiyim «Şərq mütəfəkkirlərində fikri-insaniyyət» nam islam filosoflarına dair tədqiqatımda səlcuqların islam mədəniyyətinə xidmətlərinə təmas ilə bəzi izahat verilmişdir).

Bursalı Mehmed Tahir Bəy İstanbulun Rumeli və Anadolunun cami köşələrində əsrlərdən bəri əshabi-xeyrat tərəfindən vakf edilmək surətilə birikdirilmiş milyonlarca cildlik yazma və basma kitabları tədqiq sayəsində bir çox məsələlərdə təqdim şərfi, tarixi kəşfiyyət imtiyazı qazanmağa müvəffəq olmuşdur. Məsələn Anadolu türkləri tərəfindən ilk yazılan Anadolu türk-cəsi «Sərfi Məsirətülülüm»u ilk dəfə tanıdan, türkcə və türklərə dair əsərlər vücuda gətirmiş ərəb alimi Cahizin əsərlərini ilk dəfə meydana çıxararaq «Türk Dərnəyi»ndə və «Türk Yurdu»nda nəşr etdirməyə müvəffəq olan zat mərhum Rüfət

oğlu Bursalı Mehmed Tahir Bəydir (Bu əsərlərdən bizdə ilk dəfə istifadə ilə öz əsərlərində bəhs edənlər Həsən Əta Abişi ilə Rizaddin bin Fəxrullah olsa gərəkdir).

Bursalı Mehmed Tahir Bəyin türkolojiyə olan xidməti bunlardan ibarət deyildir. Uzun usanmaz bir səy nəticəsində vücuda gətirdiyi kitabiyat və tərəcəmi – əhval məcmuəsi olan üç cildlik «Osmanlı Müəllifləri»ni və «Osmanlı Məmləkətində Yetişən Krım Müəllifləri»ni burada zikr etmədən keçmək mümkün deyildir. Bu əsərlər dərin elmi üsullar vasitəsilə yapılan təhlil və tədqiqatlardan ziyadə yorulmaq bilməz bir əl tərəfindən toplanan qısa məlumat parçalarının kitabiyat və tərəcəmi-əhvalla aid basma və əl yazmalarda bulunan xəbərlərin və mövcud yazma əsərlər siyahılarının müəyyən bir intizama konulmasından ibarətdir. Faqat türkolojiyə, bilxassə Anadolu türklərinə dair tədqiqat yapan bir adam bunlardan müstəcəm olamaz. Krım, Qafqaz, Türküstan və s. türk ölkələrindən Osmanlı İmperatorluğuna gələrək elmi xidmətlərdə bulunan və əsərlər buraxan zatların tərəcəmeyi-halları da bu əsərlərdə pek çox rast gəlinməkdə olduğundan, bu əsərlərin türk tatar dünyasının hər hangi guşəsindəki müdəqqiqə olursa olsun çox lüzumlu bir əsər olduğunu inkar etmək mümkün deyildir. Türkiyənin qeyri mətbu kitab xəzinəsinə, ədəbi sərvətinə dair bir fikir almaq üçün bunlara şöyləcə bir göz gəzdirmək kafidir.

Mərhum Bursalı Mehmed Tahir Bəy əsərlərindən daha bir çox monoqrafilər (tərəcəmi - əhvalı) ayrı-ayrı risalə halində basıldığı gibi İstanbulun bir çox məcmuələrində («Türk Dərnəyi», «Türk Yurdu» və s.) də məqalələr halində intişar etmişdir.

Verdiyi əsərləri və onlarda təqib etdiyi üsulu etibarilə iyi bir Şərq alimi tipi olan mərhum Tahir Bəy şəxsiyyəti və əxlaqi cəhətinə ən yüksək və ən feyzli bir insan idi. Xatirəsi daima hörmətlə anılmalıdır.

*Maarif və Mədəniyyət,
1926, № 5-6*

Türkoloji haqqında ərəb məxəzləri

Ərəblər və türklər tam 3 əsr yan-yana yaşar, kendi aralarında hər türlü münasibətdə bulunur. Bəzən bərabərcə olaraq xarici düşmənlərlə və bəzən də kendi aralarında hərbi edirlər. Fakat burada həqiqətən müdhiş denilməyə layiq bir şey varsa o da. bu müddət zərfində zikr olunan iki qövmin müharibəsinin əvvəlinə təsadüf edən dövrlərdə türkolojiyə aid meydana çıxarılmış olan əsərlərin sırasına qoyula biləcək türk ləhcəsində, türk dilində olsun heç bir əsərin meydana çıxarılmamasıdır. İlk nəzərdə qarib görünən bu keyfiyyəti burada şərh edəcək deyiliz. Təqib etdiyimiz məqsədin əldə edilməsi üçün burada yalnız bunu demək kafidir ki, ərəblərmi və ya türklərmi tərəfindən ərəb dilində yazılmış olan əsərlər Osmanlı dövründən əvvəl deyil, hətta Moğol dövründən də əvvəl yazılmışdı.

Hətta qəti olaraq deyilə bilər ki, bu və ya başqa türkolojiyə aid əsər nə qədər qədim olursa, elm nöqtəyi-nəzərindən bir o qədər də qiymətlidir. Bu xüsusdakı iddiamızı isbat üçün aşağıda müxtəsərən zikr edilən, bizlərə yetişmiş olan əsərləri göstərə bilərik.

İlk əvvəl ərəb dilində türkolojiyə dair yazılmış olan əsər «Divan-ül Lüğət-it Türk»dür. Bu əsərin istər müqəddəməsindən və istərsə də mündərəcətinin bəzi yerlərindən məlum olduğu üzərə bu əsər XI əsrdə, yəni Abbasilər Xəlifəsindən Abdullah əl-Mükdədinin (1094-1095) dövrü-səltənətində yazılmış və onun adına dəxi ithaf edilmişdir. Bu məşhur əsərin müəllifi Mahmud bin əl-Hüseyn bin Məhəmməd əl-Kaşqari adında birisidir. Onun əsərlərindəki bəzi nöqtə və işarələrdən məlum olduğuna görə ənəsl Kəşmirli olan Mahmud məşhur türk zadəganından birisinin nəslindəndir. Böylə bir çox əsərlər gəlib bizə yetişməmiş və ya anə qədər kəşf edilməmişdir. Fakat bir zaman Misir, İran və s. İslam məmləkətlərində yapılacak axtarış sayəsində bu

əsərlərdən bir qisminin olsun zahirə çıxarılacağına ümidvar olmaqdayız.

Hər şeydən görünür ki, «Divan-ül Lügət-it-Türk» müəllifi öz zamanına görə son dərəcə alim bir adam olduğu gibi əsərin təlifinə də bir çox tədqiqat və tenbiatdan sonra başlamışdır. Mahmud kendi əsərini vücuda gətirmək üçün ilk əvvəl türk torpaqlarının hamısını gəzib dolaşmış və münfərid türk şivə və ləhcələrini yerində (türkiyi, türkmaniysi və qırqızıyi) öyrənmiş, ayrı-ayrı sözləri, sözlərin surətləri, təkamülü, şeirləri, zərb məsəlləri, hekayələri, xalqın etiqadətini, oyunlarını və əmsalını toplamışdır.

Bir çox zəhmət və həvəslə görülmüş olan bir işin nəticəsində məna və mahiyyətinin zənginliyi etibarilə fəvqəladə nadir və qiymətədar bir əsər vücuda gətirilmişdir. Kəmalicəsərləle denilə bilir ki, nə qədim və nə yeni türkoloji ədəbiyyatında bu əsərin əmsalı yoxdur. Mahmud Kəşmirinin bu əsəri bilfarz Akademi əzasından mərhum Radlovun lüğəti gibi adi türk sözlərindən mürəkkəb bir lüğət kitabı deyildir.

Onun bu əsəri tam mənasilə türkolojiyə aid mükəmməl bir kamusdur. Mahmud özünə aşınə olan, özünün məlum olduğu türk sözlərini toplamaqla iktifa etməmiş, fazla olaraq bir də onları xüsusi əlamət və işarələrə görə ayırmış, tərtib və tənzim etmiş, onların mənşəini göstərmiş, onlara hangi qövmlərdə təsadüf olunduqlarını, onlardan hangilərinin istimaldan sakat olduğunu və bir çox türk qəbiləsi arasında onlardan hangilərinin hala işləndiklərini göstərmişdir. Mahmud aralıqda türk sövtlərinin əhval və təbiəti üzərindəki dərin tədqiqat və müşahidətdə bulunur. Türk ləhcələrinin hamısına məxsus olan sövti və ahəngin qanunlarını türk qəbilələrindən bu və ya başqasının sövt və sədasının əhvali - xüsusiyyəsinə öyrəniyor və hələ hamısından da qaribi bu xüsusiyyətlərə dair əməli, zəmanəmizin lisanşünaslarından heç birisinin cəsərlət etməyəcəyi şərh və təfsirətdə bulunuyor. Mahmud kendi oxucularına sərfi-lüğətə aid bir çox məlumat verməklə bərabər əsərinin bir çox yerlərində

onları (oxucularını) sərf və nəhvə aid bir çox üsul və qəvidlə də aşına ediyor. Əgər bu qaidələr bir yerə toplanacaq olsa idi, onlardan böyük bir kitab vücudə gətirilmiş olurdu. Halbuki, biz onun divanının bir vərəqindən biliyoruz ki, buna məxsus «Cəvahir – əl- hunufi Lüğət it-Türk» (I c.s 24) mükəmməl bir əsər vücudə gətirmiş isə də maattəəssüf o da bizə yetişməmiş və ya biz hənüz ona yetişməmişiz.

«Divan» müəllifinin sərf və nəhv haqqındakı qeydləri onun yalnız türk lüğətlərinə, türk ləhcəsinə haqqilə aşına olduqdan savayı, bir də onun ərəb və fars dillərində də böyük bir vukuf və məlumat sahibi olduğunu isbat ediyor ki, bunun da dəlili onun müqayisə üçün öz əsərində bu dillərdən bir çox misallar gətirmiş olmasıdır. Mahmudun divanında etnoqrafiyə, coğrafiya və hətta tarixə dair o qədər məlumat vardır ki, ona nə Mahmudun əsrində yaşamış və nə də ondan sonra gəlmiş olan ərəb və fars coğrifiyun və müvərrixlərindən heç birisinin əsərində təsadüf ediləməz. Mahmudun əsərində türk əqvamının mühacirətinə (məsələnin daha ziyadə asanlıqla dərk və əhatə olunması üçün kendi əsərinə türk qəbilələrinin birləşdikləri yerlərin xəritəsini dəxi əlavə etmişdir. Bu xəritə bu yolda tərtib və tənzim olunan xəritələrin əvvəlincisi olduğundan biz onun burada dərcini münasib gördük). (Ancaq xəritə jurnalda dərc edilməyib. - B.O) Onların əski dini və əqidələrilə dini mövhumatına, yılların dövrünə (mövsümlərinə) və ayların adına (I c. s. 288-298) onların yaşayışına, əhval və məişətinə, peşələrinə dair müfəssəl bir çox məlumata təsadüf olunmaqdadır.

Əlhasil muhteviyat və mündərəcatı etibarilə son dərəcə zəngin olan bu əsər haqqında kiçik bir bənddə müfəssəl məlumat vermək çətindir. Bu əsəri yalnız mütəxəssis türkoloqlar deyil, hətta türk əqvamının keçmiş tarixinə aşına olmaq istəyən hər bir adam oxumalıdır.

Gələcəkdə bu «Türk Kamusundan» təkrar bir daha bəhsə keçəcəyimizi ümid etməklə bərabər bir tərəfdən işbu məqalə ilə təqib etdiyimiz məqsədin əldə edilməsi və digər tərəfdən oxucu

türkdə bu əsər haqqında bir şövq və maraq oyandırılması üçün buraya qədər söylədiklərimizi kafi görüyoruz.

«Divan ül-Lügət it-Türkü» oxuyanlar burasını əsla unutmamalıdırlar ki, Mahmud Kəşmirinin lügəti türk sözlərinə aid olmaq üzərə təcrübə üçün yapılmış olan ilk lügət olmaqla bərabər, bu sözləri elm nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edər və bu təcrübə isə XI əsrdə yapıldığı üçün zamanımızda çıxan əsərlərdən tələb etdiyimiz şeyləri biz ondan tələb edəməyiz. Mahmudun əsərində metodoloji və həqiqət nöqtəyi-nəzərindən bir çox nöqsan buluna bilirsə də, lakin bitərəf bir müdekkik nəzərində onun yapmış olduğu xidmət və əsərinin havi olduğu qiymət və məziyyət heç bir vaxt inkar ediləməz. Ancaq burada arzu olunacaq bir şey varsa o da, Mahmud tərəfindən toplanılmış olan fəvqəladə zəngin materialların zamanımızdakı lügət kitablarında, qramerlərdə olduğu gibi bir sistem altına alınması ilə, sözlərin əlifba qaidəsi üzrə tərtib olunmasıdır. Bu isə mütəxəssis türkoloqların işi olduğundan biz bu vəzifənin ifasını onlardan gözlüyoruz.

Zamana görə ərəbcə yazılmış olan ikinci əsər də Mehmed ibn Qeysin yazmış olduğu əsərdir. Aşağıda özündən bəhs ediləcək «Tərcümani-farsi, türki, moğoli» əsərinin müəllifi əsərinin iki yerində bundan bəhs etmişdir.

Professor Melioranskinin rəyinə görə İbn Qeysin maat-təəssüf bizə yetişməmiş olan əsəri, İranda axırıncı Xorəzm şahı Cəlaləddin (1291-də vəfat etmişdir) üçün yazılmış və o halda, onda Azərbaycan türklərinin dilindən bəhs olunmuş deməkdir. Bu kitab yazılardan bir müddət sonra «Tərcümani-farsi, türki, moğoli» adlı digər bir kitab yazılmış və ilk dəfə olaraq 1894-də məşhur Hollandiya müstəşriqi Houtsman M.J. tərəfinlə «Ein Türkisch Arabisches Gloss» adilə nəşr edilmişdir. İkinci dəfə isə 1900-də yuxarıda zikr olunan adla Peterburq professoru Melioranski tərəfindən təb və nəşr edilmişdir.

Melioranskinin fikrinə görə bu əsər XIV əsrdən gec olmaq üzərə bəlkə də XIII əsrin əvvəllərində Hulakuidlərin

dövründə və İrənin şimal qərb cəhətlərində yazılmışdır. Əsər sahibinin özünün dediyinə görə (s.1) bu əsər sırf əməli bir məqsəd təqib ediyor ki, o da fars, türk, moğol dillərini öyrənmək istəyən şagirdlərin və tacirlərin əlinə əməli və asan bir rəhbər verməkdədir.

Türk qövmlərinin hakim olması ilə bu ölkələrin və bu qövmlərin sultan şəhərlərinin və səhrələrinin talei, xoşbəxtliyi türk qövmlərinin əlinə keçmişdir. «Əl kavm alə din məlikəhi au məlukəhim», yəni «xalq kendi padişahlarının dininə tabe olmalıdır» misalı dəxi bunu təsdiq etməkdədir.

Əsər sahibi olan Əl Seid Cəmaləddin ibn Ələmühənnə təqib etdiyi məqsədə binaən aranılan və istənilən sözlərin asanlıqla tapıla bilmələri üçün (zamanımızda bu gibi əməli rəhbər yazan müəlliflər gibi) mövcud olan materialları ünvanlara bölmüşdür. Burası aşikardır ki, mövzu bəhsimiz olan kitaba bu və ya o biri dildə mövcud olan sözlərin hamısı düşməmişdir. Orada yalnız adi işlərdə, məqamlarda lazım olan sözlər qeyd edilmişdir.

Müəllif kendi kitabına türk dilinin müxtəlif sərfini dəxi əlavə etmişdir ki, bunun əməli dil xəbərləri üçün lazım olan sərfdən təfəvütü yoxdur. Tərcümanın bir əhəmiyyəti varsa, o da onun XIV və XVI əsrlərdə Yaxın Şərqdə və Misirdə türk dilinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu isbat etməsidir.

XIV əsrin əvvəllərində məşhur lisanşünaslardan Əbu Həyyanın Misirdə türkoloji haqqında yazmış olduğu əsər elm və mənəndi-ricat etibarilə daha zəngindir. Onun türkoloji haqqında yazmış olduğu bir çox əsərlərdən bu, birisi əlimizə çatmışdır ki, o da «Kitabi-əl İdrak Lisan-əl-Tərak»dır. Bu əsər 1892-də İstanbulda Mustafa Bəy tərəfindən təb və nəşr edilmişdir.¹

Əbu Həyyanın əsərləri ümumiyyət etibarilə Misirdə türk və məmlukların ən ziyadə istemal etdikləri qıpçaq dilinə aiddir.

¹ Bu əsəri akad. Z.M.Bünyadov ərəbcədən tərcümə edərək, B.Aslanovun redaktəsi ilə 1992-ci ildə Bakıda çap etdirmişdir.

Əbu Həyyanın əsərləri 1313-də, yəni Mahmud Kaşqarının «Divanından» həməən 250 yıl sonra yazılmış olmaqla bərabər, yenə də ondan sonra (Divandan) ikinci mövqə tutmaqdadır. Əbu Həyyan kendi əsərində kendisindən əvvəl gəlmiş və kendi zamanında yaşamış olan müəlliflərdən bir çoxlarının əsərinə müraciətdə bulunuyorsa da, Mahmud Kaşqarının əsərindən tək birçə dəfə olsun bəhs etmiyor. Buna görə də denilə bilir ki, bu əsər Misirdə, Yaxın Şərqi qərb əyalətlərində məlum deyilmiş.

Daha sonraları yazılmış olan əsərlər bunlardır:

1. Əddürrətül mudiz fil lüğətut Türkiyyə

Bu əsər 793-də (1399) vəfat edən Zeynaləddin əl Ayni adında birisi tərəfindən yazılmışdır.¹

2. «Tərcüman ul-mütərcimi bimultəhəl – ədəb fi lüğət-it-türk».

Bu əsər tərcümeyi-əhval yazmaqla məşhur olan və «Fakihətul-Xəlifa» nam əsərin müəllifinindir ki, 793-də (1399) vəfat etmişdir.

3. «Əş-şudurul zəhəbiyə vəl kitaul əhməviyyə» adlı əsərin müəllifi olan İbn Məhəmməd Saleh adında birisidir.

Maattəəssüf bu əsərlərdən heç birisi bizə yetişməmişdir.

Bu əsərlərin çoxu adlarından dəxi məlum olduğu üzrə əməli bir mahiyyətdə bulunuyor ki, bu da bizim yuxarıda göstərmiş olduğumuz dövrlərdə bu gibi dil rəhbərlərinə son dərəcə ehtiyac olduğunu isbat edər. Bu gibi əsərlərin zahirə çıxarılıb da tədqiq və tətəbbu olunmasilə hənüz gənc olan türkoloji elminin bizcə hala məlum olmayan qaranlıq bir çox cəhətləri tənvir oluna bilir.

*Maarif və Mədəniyyət,
1925, № 6-7*

¹ Əbu-Həyyan da eyni adda bir əsər yazmışdır. Beş əsr itmiş hesab olunan bu əsər AMEA-nın Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun böyük elmi işçisi Zemfira Rüstəmovə tərəfindən Varşava Dövlət kitabxanasında tapılmış, tərcümə və transkripsiya edilərək Ziya Bünyadovun redaksiyası ilə 1997-ci ildə çap edilmişdir.

Türkolojiyə dair yeni nəşriyyat

Türk-tatar məcmuələrində “Tənqid və Kitabiyat” şöbəsi ən zəif şöbədir.

Biz bu boşluğu qismən doldurmaq üçün «Maarif və Mədəniyyət» məcmuəsinin təklifilə öz ixtisasımız dairəsində çıxmaqda bulunan jurnal və əsərlərdən qısa da olsa zaman-zaman məlumat verməyi öz üzərimizə aldıq.

Burada, bu nüsxədə yalnız «Türkiyat Məcmuəsi» haqqında yazacağız.

Bu məcmuədən başlayışımız səbəbsiz deyildir. Bu məcmuə Türkiyədə elm və fənn aləmində yeni bir dövrün başladığını göstərir. Digər tərəfdən fikrimizcə məcmuənin mündəriçəsinə girən məqalələr, yazılar arasında bu günkü gəncliyimiz üçün çox faydalı, mühüm əsərlər vardır.

Türkiyədə elmi-ədəbi məcmuələrin özünə məxsus bir təkamülü olmuşdur. «Sərvəti-Fünun», «Bilgi», «Türk yurdu», «Milli Tətebbular Məcmuəsi», «Türkiyyat Məcmuəsi» bu təkamül cizgisinin başlıca toxumlarıdır. «Sərvəti-Fünun», «Bilgi», «Türk Yurdu» daha ziyadə balletristika, ədəbiyyat məcmuələri, «Milli Tətebbular» isə diletantizm, həvəskarlıq məhsulu olduğu halda «Türkiyat Məcmuəsi» hər cəhətdən elmi bir jurnal sayıla bilər.

Bununla bərabər hökmümüzdə acələci və bir tərəfli görünməmək üçün bundan əvvəlki jurnallarda da olduqca qiymətli əsərlər və məqalələrin bulunduğunu da qeyd etməliyiz. Türkiyədə çıxan hər jurnal – başqa yerlərdə də şübhəsiz böylə – türk ziyalı gəncliyinin elmi hazırlığı, anlayış dərəcəsi, tədqiqçiliyi haqqında açıq dəlil və məxəz xidmətini görməkdədir.

Türkiyə ziyalısı da “qəzetçilik və şairlik” devrindən keçib, elm və tədqiq meydanına çıxmışdır. İştə “Türkiyat Məcmuəsi” bunun doğru şahididir.

* * *

«Türkiyat Məcmuəsi» Türkiyədə bir kaç yıldan bəri çalışıb gəlməkdə olan «Türkiyat İnstitutu» tərəfindən nəşr olunmaqdadır. Səmimi olaraq deyilim ki, məcmuənin mündərəcəsi tədqiq və tətəbbu ilə uğraşan bir müəssisədən ziyadə bir müəssisə müdirini göstərir.

Əgər məcmuənin əsas qismətində 14 məqalədən başlıca beşinin Köprülüzadə Fuad Bəy tərəfindən yazılıb, dördünün tərcümə olduğunu qeyd edər, aynı surətlə “Kitabiyat Tənqidləri” qismində səkkiz məqalədən yenə beşinin prof. Köprülüzadə tərəfindən yazılıb, qalan üçünün də tərcümə olduğunu buna əlavə edərsək, yuxarıdakı sözlərlə nə demək istədiyimiz anlaşılır. Öylə görünür ki, Anadolu türklərinin tədqiq və tətəbbu institutlarında çalışacaq və elmi jurnallarda iştirak edə biləcək gəncliyi hənüz hazır deyildir. Doğrudan da 1908-dən zamanəmizə qədər türkoloji meydanında Necib Asim və Köprülüzadədən ibarət iki bəlli isimə bir üçüncüsü əlavə ediləməmişdir. Böylə olduğu təqdirdə «acaba məqaləmizin başında qeyd etdiyimiz təkamül yalnız bu bəlli simaların təkamül və tərəqqisindən ibarət bir şeymi?» kimi bir sual qarşısında qalıyoruz və şimdilik bu suala doğrudan doğruya kəsdirmə bir cavab vermək imkanından məhrumuz.

I cildin əsasını təşkil edən tədqiqlər şunlardan ibarətdir:

Məddahlar – Köprülüzadə M.F.

Orta Asiyada Moğol fütuhatına qədər xristianlıq – Bartold. (almancadan tərcümə)

Səlcuqlar dövründə məzhəb – Mehmet Şerafeddin

Lütfü Paşa – Köprülüzadə M.F.

Osmanlı İmperatorluğunun təşkili məsələsi – F.Gize (almancadan tərcümə)

Nədimin həyatı – Ali Canib

Oğuz etnolojisinə dair tarixi notlar – Köprülüzadə M.F.

Kitabi-Dədə Qorqud haqqında – Əbdülqadir,

“Qudatku – Biliyin” namına yazıldığı Buğra Xan kimdir?
– Bartold. (İngiliscədən tərcümə)

Hibbətül – Həqayıqın digər bir nüsxəsi – Nəcib Asim.

Qırğız qövüm isminin mənşəyi – Lüdoviq Ligeti.
(almanca tərcümə).

Xarəzmşahlar tarixinə aid – Köprülüzadə M.F.

«Eybatül-Həqaiqə» aid – Köprülüzadə M.F.

Türk qəbilə isimlərinə dair – Əbdülqadir.

Bundan sonra kitabiyat tənqidləri, türkiyat xəbərləri gəlməkdədir. Məndən xaric olaraq Lütfü Paşanın rəsmi “Hibbətül-Həqayıqın” yeni nüsxəsinin əlifbası və fitrət əlində bulunan yeni “Qudatku-Biliyin” nüsxəsindən bir səhifə əlavə edilmişdir. Bütün məcmuə 350 böyük səhifədən təşəkkül etmişdir. Kağızı parlaq, təb'i pek gözəldir.

* * *

Şimdi səthi də olsa məcmuənin mündərəcəsinə bir göz gəzdirəlim.

Məcmuənin birinci məqaləsi məddahlar haqqında olub Köprülüzadə Fuad Bəyə aiddir. Prof. Köprülüzadənin son dövrdə nəşr etməyə başladığı elmi əsərlərində başlıca iki qiymətli cəhət gözə çarpmışdır ki, bunlardan birisi onun daha ziyadə xalq kütlələrində rol oynayan ədəbi əsərlərlə məşğul olması (sufilik, dərvişlik, məddahlıq...), ikincisi Anadolu və İstanbul dairəsində ortaya çıxan ədəbi hadisələri, ümumi türk və islam ədəbiyyatı ilə müqayisə edərək, tədqiq girişməsidir. Köprülüzadə haqqında müfəssəl bir tənqid ilə «Azərbaycanı Tədqiq və Tətebbü Cəmiyyətinin Əxbarı»nda çıxışda bulunan prof. Qordelevski onun ədəbiyyata, Türkiyədə şimdiyə qədər məlum olmayan bir gözəl, yəni ictimai və kütləvi təkamül nöqtəyi-nəzərindən baxdığını təkrar təkrar qeyd etdiyi gibi, («Perexodnaya Pora Osmanskoy Literaturı» V.Qordelevskiy. İzvestie obşestva obsledovanie i izučenie Azerbaydjana. № 2.

1926, str. 10-31) macar professoru Jül Nemeth də onun türk ədəbiyyat tarixini bir küll gibi bütün bir təkamül xətti gibi göstərməyə çalışmasını qeyd etməkdə və salamlamaqdadır.

«Məddahlar» məqaləsi də işdə eyni prinsiplər üzərinə qurulmuşdur. Mühərrir bu gün xalq ədəbiyyatında mövcud hekayə və mənkiyə mövzularını başlıca üç dairəyə ayırmaqdadır:

Əski türk ənənəsindən mənqul mövzular
İslam ənənəsindən mənqul dini mövzular
İran ənənəsindən mənqul mövzular.

Hind mövzuları üçüncü dairəyə giriyor. Anadolu və İstanbul türklərinin «məddah» dedikləri hekayəçilərə ərəblər «qissas», farslar «qissəxan», yaxud «şahnaməxan» dedikləri gibi, əski türklər «ozan» diyorlar. Lakin qissəxan və məddahlar daha ziyadə birinci və üçüncü dairənin mövzularını alırlar. Səlcuqlar zamanından alaraq, mühərrir hala həyatda olan məddahlara qədər məddahlığın türlü müməssilləri, məşhur simalarını irad ediyor, digər tərəfdən məddahların «mövlud», “Menakibi – Seyid Battal”, «Şeyx Sinan», “Həmzə Mənsur Cəlahdan”, başqa həyati mövzulara qədər, mövzuca keçirdiyi təkamülün ana cizgilərini qeyd ediyor. Bu qısa məqələmizdə məddahlar haqqında yalnız şunu diyə bilirik ki, Köprülüzadənin tutduğu, (məqaləsi «Türk Ədəbiyyatı Tarixi») meydana gətirilməsi yolunda atılan mühüm addımlara bu məqalə də olduqca mühüm bir sürət əlavə edə bilər. Yalnız bibliografik və tarixi məlumat sahəsində qalmayıb, ədəbi materialların müqayisə və təhlilinə başlanmasında lüzumunu və böylə bir təhlilin daha konkret, daha mühüm nəticələr verəcəyini və bir takım elmi qanunların kəşfinə götürə biləcəyini qeyd etməliyiz. Nitəkim Köprülüzadə Fuad Bəy də «Koroğlu», «Dədə Qorqud» dastanlarının oğuz dairəsinin xaricindəki türklərdə də bulunduğunu qeyd ediyor. Eyni məcmuədə dərc edilən Əbdülqadirin «Kitabi-Dədə Qorqud haqqında»kı məqaləsi də bu xüsusları tətbiq ediyor.

Hətta pek doğru olaraq «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı bəzi parçalarla qırğızların «Manas» dastanını qarşılaşdıran Əbdülqadir hər iki dastanda bir çox müştərək parçaların, isimlərin bulunduğunu göstərir. Bu soy – material üzərinə yazılacaq müqayisələr davam edərsə qara qırğızlardan Anadolu, Krım türklərinə qədər bir çox dastan mövzularının bulunduğu görüləcəkdir və əsl türk ədəbiyyatının müqayisəli surətdə tədqiqi ancaq bu surətlə başlaya biləcəkdir. Anadolu xalq ədəbiyyatına aid parçalarda böylə müqayisələr yapıldıqdan sonra heç şübhəsiz «Anadolu türkləri öz dastanlarını unutmuşlar» deyən professor Samoyloviçin az çox yanıldığını meydana çıxaracaqdır. (Samoyloviç. Literatura turetskix narodov. Vsemirnaya literatura. Str. 39).

Anadolu türklərinin xalq ədəbiyyatından zamanımıza qədər toplanan materiallara baxaraq, bu nəticəyi çıxarmağa zənn ediyorum ki, haqqımız yoxdur. Çünki bu material daha ziyadə şəhərlərdən, şəhər xalqından toplanmış olub, Anadolunun hücrə köşələri, köyləri – bildiyimizə görə şimdiyə qədər heç kimsə tərəfindən tədqiq və təftiş olunmamışdır. Məddahların mövzuları bir birilə müqayisə edilsə və hər halda materialların tədqiqinə doğrudan doğruya girişilsə, zənnimcə burada yalnız Şərq nüfuzunun deyil, Bizansdan başlayaraq Avropa xalqlarının, Qərbin də təsiri bulunduğu görüləcəkdir. Nəkim Kazan rus müəllimlərindən Vasilyev bu xüsusda az çox mühüm bir addım atmışdır.

Azərbaycan darülfünunu professorlarından A.Baqrinin rəhbərliyi altında Azərbaycan hekayə mövzularını böylə müqayisəli bir surətdə tədqiq etmiş olan məzun tələbələrımızdən Nigar xanım Vəzirova da bu xüsusda olduqca mühüm bir hazırlıq görmüş və bu soy təcrübələrin iləridə parlaq nəticələrə erişə biləcəyini isbat etmişdir.

«Türkiyat Məcmuəsi»nin II böyük məqaləsi olan akademik V.V.Bartoldun 1901 sənəsində almanca nəşr edilmiş nüsxəsindən türkcəyə tərcümə edilən «Orta Asiyada Moğol fütuhatına qədər xristianlıq» namındaki məqaləsi bu günə qədər

qiymətini qeyb etmədiyindən oxucumuza tövsiyə etməkdən başqa bir şey demək lazım gəlməz.

«Səlcuqlar dövründə məzhəb» namilə İstanbul darülfünü ilahiyat fakültəsi müdərrislərindən Mehmet Şərafeddin Bəy tərəfindən yazılan məqalənin nəticə və qayəsi, bəncə anlaşılmadı. Epizodlar və naqis hekayələrdən ötəyə keçəməyən tənqid və müqayisə fikrindən pek uzaq olaraq yazılmış olan bu məqalənin Türkiyat sahəsində hansı suala cavab, hansı məsələyə nəticə olduğunu anlamaq olduqca gücdür.

«Türkiyat Məcmuəsi»nin dördüncü məqaləsi yenə prof. Köprülüzadəyə aid olub, Səlim və Süleyman dövrlərinin bəlli simalarından olan Lütfi Paşa və onun buraxdığı əsərdərdən «Asəfnamə» və «Tarix-əl-Osman» namındaki əsərləri haqqında qiymətli bir monoqrafidir.

Beşinci məqalə Almaniyada Braslav darülfünunu professorlarından Fridrix Gizenin «Osmanlı İmperatorluğunun işəkkülü məsələsi» haqqındakı fikirlərini ihtiva etməkdədir.

Bu məqalə «Osmanlı İmperatorluğunun təşəkkülü məsələsi» (The Foundation of the Ottoman Eempirce) namilə Oksfordda 1916 da bir əsər nəşr etmiş olan ingilis tarixçilərdən Herbert Adams Kibunisə aid bir tənqiddir. Bu tənqidində Fridrix Gize Kibunisin bir çox qüsurlarına səbəb olaraq onun, yəni Kibunisin «Osmanlı tarixi haqqında əsərlər nəşr edən əksər müvərrixlər gibi hadisata Avropanyi mərəzdən baxması»nı göstərir ki, bu çox mühüm tarix və üsuli-tarix məsələsi üzərinə Gizenin də barmaq basması şayani-təqdirdir. Bu xüsusda akademik Bartold XX əsrin başlarında «Şərqi tədqiq tarixi» əsərində çox açıq və qəti fikirlər dərmian etmişdir. (V.Bartold. İstoriya izuçeniya Vostoka v Evrope i Rossii. 1911. qlava II). Aynı surətlə bu sətirləri yazan da «Maarif İşçisi» jurnalının № 9, yanvar, 1926 nüsxəsində bu məsələ üzərində az-çox təfsilatı ilə durmuşdur. Professor Gize zikr etdiyimiz məqaləsində işte bu nöqtəyi-nəzərdən hərəkət edərək, ingilis tarixçisinin Osmanlı İmperatorluğunun təşəkkülü ətrafında

doğan əfsanələrə dayanaraq, yapdığı qüsurları parlaq bir surətdə düzəltmişdir. Məlum olduğu üzərə Osmanlıların bu dövrü haqqında tədqiqdə bulunmuş olan tarixçilər daima şu masalları iləri sürəgəlmişlərdi:

Osmanlılar 400 çadırdan ibarət idilər.

Devşirmə üsulu ilə rumları və başqa xristian xalqlarını özlərinə cəlb etdilər.

Şeyx Ədabali, Hacı Bektaş Veli... əfsanələri

İştə professor Gize bütün bu nöqtələrdə əhəmiyyətli təshihlər yaparaq, nəhayət türklərin Anadolunun qərb yalılarında yerləşmələrini və buradan Rumeliyə çıxıb, az zaman içində Avropanın göbəyinə qədər soxulmalarını, əntac səbəblərin başlıcalarını şu surətlə xülasə ediyor:

Türklər yalnız 400 çadırdan ibarət olmayıb, bəlkə oralarda əvvəlcə yerləşən bütün türkləri öz dövlətləri, hökmləri altına almış idilər.

Osmanlılar hər cəhətdən qonşularına görə da təşkilatlı idilər.

Bizans, bulqar, serb və b. Balkan və Avropa dövlətləri Osmanlılar qarşısında duracaq qədər maddi qüvvətə və ictimai təşkilata malik deyildilər.

Türklər heç bir yerdə, çox az bir qüvvətlə özlərindən üstün qüvvətləri məğlub etməmişlərdir. Biləks onlardan üstün qüvvətlərlə rastlaşdıqları zaman məğlub olduqları da vəqedir.

Xristianların Osmanlı dövlətinin təşkilindəki rolları, heç deyilsə pek cüzidir.

Bu məqalə hər halda Osmanlı dövlətinin təşkili məsələsini mifoloji dumanlar içərisindən çıxarıb, iqtisadi və beynəlxalq və siyasi təməllər üzərinə qurmağa çalışması etibarilə təqdirə layiqdir.

Türkiyənin bəlli ədəbi simalarından Ali Canip Bəyin «Nədimin həyatı və müasirlərinin tələqqilərilə yaşadığı dövrdə ədəbi mövqeyi», Nədimin İbrahim Paşa ilə əlaqəsinə və

müasirləri tərəfindən gərəyi gibi tanınmadığına və yaxud nasıl tanındığına dair olduqca qiymətli qeydləri ihtiva etməkdədir.

Yenə Köprülüzadə Fuad Bəyin «Oğuz etnolojisinə dair tarixi notlar» namilə yazdığı məqaləsində əvvəla Marquart tərəfindən «kayı», «kayıq» xalqı ilə «kay»ların bir-birinə qarışdırıldığına etiraz edilərək, bunların bir birindən ayrı-ayrı xalqlar olduğu, başlıca Mahmud Kaşqarının ifadəsinə dayanılaraq irəli sürülməkdədir. Bu məqalənin sonunda «Uc namında bir türkmən qəbiləsi varmıdır?» sualına cavab olaraq, ayrıca böylə bir türk qəbiləsinin bulunmadığını və bulunduğunu zənn edən Katermer və bunun izindən gedən Barbye de Meynarın yanıldığını qeyd edərək, «Uc» sözünün «sınır» mənasına gəldiyini və binaənəleyh bəzi Şərq tarixçilərində rast gəlinən «əltərakəman əluc», - «əltəraq əluc» gibi təbirlər, yəni «hüdüd, sınır türkləri» mənasında olub, etnolojik bir mahiyyətə malik olmadığı nəticəsinə gəliyor.

Başqırdıstanlı Əbdülqadir yuxarıda da qeyd etdiyimiz gibi, qırğız ədəbiyyatında və bəzi Orta Asiya türklərində «Dədə Qorqud» haqqında bulunan məlumatın kiçik bir xülasəsini bildiriyor. Nəcib Asim Bəy yuxarıda ünvanı qeyd edilən məqaləsində «Hibbətül-Həqaiq» namilə əvvəlcə yenə Nəcib Asim Bəy tərəfindən nəşr edilən uyğurca dini mənzumənin yaxında bulunmuş yeni nüsxəsindən bəhs ediyor. Bu nüsxədən kitabın ismi «Hibbətül-həqaiq» olmayıb, «Eybəl-Həqaiq», yəni həqaiq hekayəsi olduğu anlaşılmaqdadır. Hər iki nüsxə tamamilə bir-birinin eyni olub, yalnız bu ikincinin daha əvvəl yazıldığı görülməkdədir.

İki nüsxə arasında bulunan ayrılıqlar Nəcib Asim Bəy tərəfindən ayrıca göstərilmişdir.

«Türkiyat Məcmuəsi»nin son əsaslı məqaləsi Lüdovik Lugeti namındakı gənc macar türkoloqunun «Qırğız qövminin mənşəyi»nə dair qiymətli bir tədqiqdən, araşdırmadan ibarətdir. Lisaniyyat elminin bütün qayda və ənənələrinə riayət edilərək 137 mənbə ilə yazılan bu məqalə meydana qoyduğu

bəzi nəzəriyyələr etibarilə diqqətəlayiq olsa belə, nəticədə «qırğız isminin nədən və nasıl meydana gəldiyini bizə açıq» və qəti bir surətdə izah və ən mühümü isbat edəmiyor.

«Notlar və vəsiqələr» qismində Köprülüzadə Fuad Bəyin «Xorəzmşahlar tarixinə» və «Eybəl-həqaiq»ə dair iki kiçik məqaləsi ilə Başqırdıstanlı Əbdülqadirin «Türk qəbilə isimlərinə dair» namilə Arlışyov və başqa mənbələrdən alınmış türk qəbilə isimlərinin cədvəlini verən bir məqaləsi vardır.

«Tənqid və Təhlil» qismində Köprülüzadənin «Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər» namilə yazdığı əsəri haqqında Kliman Hevar, Jül Nemeth və Morteman gibi üç türkoqun təqdirkar mütaliələri ilə türkcənin iştikak lüğətini yazmış olan Petros Kosteciyən, «Türk musiqisi tarixi»ni yazmış olan Run Yekta, «Qərbi Asiyada Bizans və Səlcuq türkləri» namilə bir əsər meydana gətirmiş olan İ.Loran haqqında Köprülüzadənin tənqidləri dərc edilmişdir.

«Türkiyat Məcmuəsi»nin ən qiymətli qismlərindən birisi də «Türkiyat Xəbərləri»dir. Burada bütün Avropa, Türkiyə və qismən Rusiyada son zamanlarda yapılan nəşriyyatdan az çox təfəsilə məlumat verilməkdədir. Azərbaycanda yapılan nəşriyyatdan yalnız «Maarif və Mədəniyyət» jurnalının əski nömrələrində Əhməd Cəfəroğlu namında bir zat olduqca müfəssəl bir tənqid yapmaqdadır. Əhməd Cəfəroğlu özü lisançı olsa gərəkdir ki, «Maarif və Mədəniyyət» jurnalında türk lisanı tarixinə və əlifba məsələlərinə dair məqalələr yazılmasını, şöbə açılmasını təklif ediyor.

Şu məcmuənin həcminə və mündərəcəsinə qayət qısa və səthi təhlildən də oxucuyu, «Türkiyat Məcmuəsi»nin əvvəlki Türkiyə jurnalları ilə kiyası qəbul etməyəcək dərəcədə, olduqca zəngin və elmi olduğunu anlasa gərəkdir. «Türkiyat Məcmuəsi»ndə də şübhəsiz bir çox şöbələr əksikdir. Hətta bir şöbədən-ədəbiyyat tarixi şöbəsindən başqa şöbə yoxdur. Tarix, lisanıyyat, etnoqrafi, arxeoloji, sənayii-nəfisə ... gibi mühüm şöbələr haqqında əslitərcümənin qeyrisi-məqalələrə rast

gəlinmiyor. Şimdilik həm əbəyyat tarixi, həm tarix və həm də lisanıyat, hətta musiqi məsələlərini Köprülüzadənin qavramaq məcburiyyətində olduğu görülüyor. Məcmuənin qabığındakı elandan anlaşıldığına görə gələcək nüsxədəki doqquz məqalədən altısı yenə Köprülüzadə tərəfindən yazılmışdır.

Məqələmizin başında da söylədiyimiz gibi bu hal Türkiyədə bu gün daha elmi bir nəslin doğmadığına dəlil tutula bilər. Ümid edəriz ki, «Türkiyat İnstitutu» qüvvətləndikcə bu cəhətdən də yeniliklər, iləriləmələr görəcəyiz. Toplayacaq olursaq məsələn rus türkolojisi ilə Türkiyə türkolojisi arasında şu fərqlər görünür:

Türkiyədə türkolojinin türlü şöbələrində çalışan mütəxəssislərin azlığı.

Türkiyə içində doğrudan doğruya tədqiqat yapan şəxslər və yaxud müəssislərin yoxluğu.

Nəhayət «Türkiyat Məcmuəsi»nin daha keçmiş əsrlərlə uğraşmağa qərar vermiş gibi göründüyünü qeyd etməliyiz.

Məcmuənin nə bu birinci və nə də gələcək nüsxələrində XVII əsrdən bəriyə keçmədiyi görülüyor. Yapılan tərcümələr, türk gəncliyinin bugünkü vəziyyəti nəzəri-etibarə alınaraq, meydana gətirildiyini də anlıyoruz.

Hər halda «Türkiyat Məcmuəsi» elmi cəhətdən başqa, geniş mənasilə təlimi cəhəti göz önündə tutduğundan hər cəhətlə faydalıdır. Türkiyat xəbərləri, şimdilik hər hangi Avropa Türkoloji jurnalının rəqabət edə bilməyəcəyi dərəcədə bol və əsaslıdır.

Bu təşəbbüsündən dolayı İstanbul Türkiyat İnstitutu təbrikə layıqdır.

*Maarif və Mədəniyyət,
1926, № 5-6*

LÜĞƏT

A

acələ	tələsik
acımaq	yazığı gəlmək
acip	qeyri-adi
adab	ədəb
ağü	zəhər
akamed	qısırlıq
akdem	öncə
aksam	hissələr
Aksayi-Şərqi	Uzaq Şərqi
aksülaməl	reaksiya, münasibət
alam	bayraq, ələm, bəxşiş
alelaide	adi
amadə	hazır
ami	sadə, xalq kütləsi
ani	bir an
andaje	dəvət etmək, müqavilə bağlamaq
ariz	yanaq
asar	əsərlər
asari-atika	qədim əsərlər
aşqarı	ən kiçik
aşına	taniş
aşüftəhal	bikef, həyəcanlı
atf	istinad etmə
ati	gələcək
avami	sadə xalq kütləsi
avdət	qayıtma
ayırım yapmaq	ayırmaq
azayi-heyət	heyət üzvləri
azıka	yeyinti məhsulları, məhsul, material

B

bahçıvan	bağban
bakaya	borclu, vergi borcu
bakır	mis
bakiyə	qalıntılar, xarabalıq
balığ	yetişən
bar	yaradan, Allah
basamak	pillə
batn	soy, nəsl
bədməşrəb	bədxasiyyət
bəzlə	zarafat, məzəli söz
bəha	parlaqlıq, gözəllik
bəhcət	sevinc, gözəllik
bəhrəmənd	fayda, pay alan
bəlağət	fikri incə və aydın ifadələrlə anlatma
bəliğ	gözəl, bəlağətli, ifadəli
bəlləmək	müəyyənləşdirmək
bənan	barmaq, barmaq ucu
bərd	soyuqluq, daş
bərq	yarpaq
bətn	sirr, dərinlik, məna
bəyani-mütaliə	rəy bildirmək
bibəhrə	verimsiz
bilad	ölkə
bilaxirə	nəhayət
biləks	əksinə
bilxassə	xüsusilə
billittifaq	birlikdə, uyğun
bilmükabilə	cavabında, həm də
binaənəleyh	buna əsasən, buna görə
bittəbii	əlbəttə
bizzat	şəxsən

borsa
bozkır
buçuk
buğz
bunalmaq
bülənd
bünyə

birja
çöl, səhra
yarım
ədavət, kin, nifrət
boğulmaq, çətinlik
hündür, uca
bünövrə, əsas, quruluş

C

cavanmərd
caddə
caiz
cam
canib
cari
cevaz
cəlbə
cəhl
cəmadüyləvvəl
cəmadüyl-axirin
cəmiən-nəzair
cəngçi
cəngi-əzim
cənnəti-asa
cərh
cəsim
cəzvə
ciddiyyət
cihan
cinan
cinnət
civar
ciyadət

cəmərd, əliaçıq
küçə
icazəli, mümkün olan
şüşə
tərəfindən
icra edilən, axan
icazə
ovçu çantası
nadanlıq
V ay (qəməri təqvimdə)
VI ay (qəməri təqvimdə)
hamısı kimi
döyüşkən
böyük vuruş, şiddətli vuruşma
cənnət kimi
sındırma
böyük, möhtəşəm
kösöv, qor
çalışmalar
dünya
cənnətlər
dəlililik
yaxın, ətraf
təmiz, saf

cövhər
cuybar
cülus
cüz

əsil, maya, xassə
axar su
taxta oturmaq
parça, hissə

Ç

çabuk
çalı
çamur
çarşı
çeyrək
çəhari-mənazil
çəlik
çəri
çit
çiyənəmək
çorak

cəld, tez
kol
palçıq
bazar
dörddəbir
dörd mənzil
polad
əskər
yaxınlığında, ətrafında
əzib keçmək
şoran torpaq

D

dakik
damən
dəhalət
devşirmə
dəhan
dəlalət edən
dəndan
dərc
dərə
dərmıyan
dəşt
dığdığa
dikili daş

həsas, diqqət çəkən
ətək
başqasından götürmə
dəyişmə, döndərmə, çevirmə
ağız
göstərən
diş
yerləşdirmə, fərman, çap
çay
arada, aralıqda
çöl, səhra
söz söhbət, intriqa
sütun

dilpəsənd
dilşikəstə
dimağ
dinc
Doğu
düçari-əzmləlal

düçari-bələhət
düdük
durdu-rağm
düşul

ecza
eksam
ehsan
elam
elbisə
elfat
elsinə
emprizm
ender
eniş
enkaz
esasat
eshab
eş
etfən
etila

etimologiya
etina
evicac
evsaf

ürəyə yatan
ürəyi yaralı
ağıl, şüur, beyin
möhkəm, güclü, sağlam
Şərq
özünükü edilmiş, halal sahib
olduğu
axmaqlığa düçar olmaq
tütək
zidd hərəkətin toplamı
daxil olma

E

bir şeyin hissələri, parçaları
qisimlər
bağışlama, lütf, hədiyyə
yunan
paltar
son
dillər
özünü göstərmək
nadir, az tapılan
dost
xarabalıq
norma
sahiblər, sahibkarlar
yar, tay-tuş
başqasının sözünə yönəltmə
yüksək dərəcəyə çatmaq,
nailiyyət
mənşə
diqqət
əyri-üyrü, əyrilik
xüsusiyyətlər

Ə

əbəveyn	valideyn
əbkəm	dilsiz, lal
əbülmüvərrixin	tarixçilərin atası
əcəmanə	fars sayacağı, fars tərzində
əda	davranış
əcr	bir şey qarşılığında verilən şey, qarşılıq
ədan	alçaqlar, şərəfsizlər
ədibba	yazıcılar, ədiblər
ədd edilən	hesab edilən, sayılan
ədəvat	alətlər, avadanlıqlar, qrammatikada
	ədatlar
ədn	cənnət
ədva	ot, otlaq
əfkar	fikirlər
əfrad	fərdlər
əfza	artıran
əğləb	daha qüvvətli, əksəriyyət
əhd	zaman, dövr, müqavilə
əhəmmi-mühümə	daha əhəmiyyətli, daha mühüm
əhfad	nəvələr
əhya	yeniləşmə, bərpa etmə
əxbar	xəbərlər
əxz	almaq, əldə etmə
əkmal	mükəmməl
əksəriya	çox, çox zaman
əqd	bağlama, tərtib etmə
əqrəb	daha yaxın, qohumluqda yaxın olan
əqva	daha qüvvətli

əqvam	millətlər, qövmlər
əlan	indi
ələləmum	ümumiyyətlə
əlilqa	nüfuzlu
əlyövm	bu gün
əlzəm	daha lazımlı, gərəkli
əmsal	bənzərlər
əmuçə	əmi
ənasir	ünsürlər
əncümən	məclis, cəmiyyət
ənmüzəc	nümunə, örnək
ənsab	nəsəblər
ənva	növlər
ərcümənd	möhtərəm, hörmətli
ərkan	böyüklər, tanınmış şəxslər
ərz etmək	anlatmaq
əsrar	sirr
əsrarət-talibin	tələbkarlığın sirri
əsri	müasir
əsvat	səslər
əşar	şeyrlər
əşirət	köçəri tayfa, qəbilə
əşk	göz yaşı
ətəf	yönəltmə, vermək
ətmək	çörək
ətvar	üsullar, tövrlər
ətvarəl-qülub	qəlblərin tövrləri, vəziyyətlər
əz ancümlə	o cümlədən
əzəmi	böyük, möhtəşəm
əzimet	getmək, yola düşmək
əzl	işdən çıxarılma, azad etmə
əzəmi-halal	yol verilən niyyət

F

faiq
fail
fakih
fazil
fazla
fazliyyət
feyezan
fərağət
fərrix
fərsək

fəzahət
fəsih
fəşan
fəzail
fiçı
fidan
fiqdan
filfərz
filhakika
filiz
fitrət
fövt
fütuhət
fütuhətçı

üstün
mübtəda
din alimi
xeyirxah
artıq, çox
mərhəmətlilik, alimlik
bolluq, sulu
vaz keçmək
mübarək, uğurlu, xoşbəxt
uzunluq ölçüsü, təxminən beş
km.
gözəl danışmaq, natiqlik
fəzahətli, danışan, natiq
səpələyən
fəzilətlər, ləyaqətlər
çən, boçka, çəllək
körpə ağac
itki, məhrumiyyət
vacib olduğu üçün, fərz edək ki,
həqiqətən, doğrudan da
pöhrə
yaradılış, xilqət
ölüm, əldən qaçırma
fəth etmək, işğal etmək
istilaçı

G

qabi-qövs
giysu
güç
gülbərq

çərçivə, məsafə, yay, kaman
saç
çətin
gül yarpağı

gürbüz
güzəlsənət
güzənd
güzidə

səğlam, möhkəm
incəsənət
zəriflik
seçkin insanlar, ziyalılar,
seçilmiş

H

hadisat
hafriyat
haiz
hakir
hal
hala
hamiyyət
han
har
hars
harsi-bakiyə
hasmanə
hassasiyyət
havi
hazirun
heyət
həft-iqlim

hadisələr
arxeoloji qazıntı
əhatə edən, sahib, malik olan
alçaq, hörmətsiz
indiki zaman
hələ də
səxavət
kərvansaray
tikan
mədəniyyət
mədəniyyət qalıqları
düşməncilik
həssaslıq
əhatə edən
hazır olanlar
şəkil
qədim coğrafiyaçıların fikrincə
yeddi iqlim zonasından ibarət
yer kürəsi
həqiqətlər
doğruluq, həqiqət
yol verilən, icazəli
igidlik
demək olar ki, indicə
eyni dilli, eyni fikirli
həndəsədə: stereometriya
hələ də

həqaiq
həqqiyyət
hələl
həmasi
həmən
həmzəban
həndəseyi-mücəssəmə
hənüz

hepsi	hamısı
hərək	bitkinin yanına sancılan çubuk, şax
həsəb	ad san, əsilzadəlik
həsənat	yaxşı işlər
həsənə	gözəl iş, xeyir iş
həşmət	əzəmət, dəbdəbə
həvali	ətraf
həyy	diri, canlı, ölməz
həzf	silmək, pozmaq
həzimət	dağıntı, məğlubiyyət
həziməti-qütbə	təməlli məğlubiyyət, tarümar
hicrət	köçmə, mühacirət
himmət	səy, çalışma, cəhd
hin	vaxt, zaman
hirz	sığınacaq, əmin yer
hilyə	bəzək, zinət
hövzə	dairə içi
hulasətən	qısaca
huşyar	ağıllı, dəqiq
hübab	suyun üzərindəki qabarıqlar, köpük
hücrə	uzaq, ən kənar
hülul	daxil olma, gəlib çatma
hüsul	hasil olma, əmələ gəlmə
hüviyyət	kimlik, mənsubiyyət

X

xaliyanə	indiki zamanda
xatimə	son
xeyrat	nemət, sərvət, yaxşılıq
xədəng	ox
xəl	vəzifədən kənarlaşdırmaq

xəlfə	məclis başçısı, mollanın köməkçisi
xəlité	qarışıq, qarışmış
xəvas	xassələr
xitam	son
xitam pəzir	sona çatmaq
xocəstə	xoşbəxt
xoşnud	razi, məmnun
xüdəkar	hiyləgər
xülaseyi-kəlam	sözün qıyası
xürafat	mövhumat, əfsanə, uydurma
xüruc	bayıra çıxma

I

ısıрмаq	dişləmək
---------	----------

i

iadə etmək	qaytarmaq
ibat	bəndələr
ibrişim	ipək
icab	lazım, ehtiyac, tələb
icbar	zorla iş görmə
ictimə	bir yerə toplanmış
iğva	azdırma, yoldan çıxarma
ihtimam	qayğı
ihtiva	əhatə etmək
ihtizar	aqoniya, son nəfəsdə olmaq
ihya	bərpa etmə
ihzar	hazırlamaq
ixtilaf	anlaşmamazlıq, fikir ayrılığı
ikmal	tamamlama, bitirmə
iktibas	istifadə etmə, köçürmə

iktifa	kifayətlənmə, razılaşma,
iktiza	arxasınca getmə
iqamət etmək	lazımlı, tələb olunan
iqtida	məskunlaşmaq
ilhaq	təqlid etmə
iltica	qatmaq, əlavə etmək
iltifat	sığınacaq
iltisqa	hörmət
imtidat	dilçi, aqqlütinativ
imtiyaz	müddət, vaxt
inayət	üstünlük
incizab	kömək, hüsn-rəğbət
ind	coşma, vəcdə gəlmə
infisax	yanında, yaxınında
inhina	ləğv olma, xarab olma
inhisar	əyilmə
inhitat	məxsus olmaq
inikas	qüvvədən düşmə, tənəzzül
inkiraz	əks olunma
inkisar	məhv olma
	qırma, sınma, şuanın sınması,
	tabe olma
intaş	böyümə, kök atma
intiba	təəssürat
intixab	seçilmək, seçmək
intiqa	keçmə, çevirmə, dəyişmə
intisab	birləşdirmə
intişar	yayıma, şöhrətlənmə
iraə	göstərmə, təqdim etmə
irad	köçürmə, söyləmə, səhv
irca	qayıtma, tərtib etmək
irşad	doğru yol göstərmə
iskan etmək	məskunlaşmaq

iskolastik	sxolastika, orta əsrin dini ehkamlara əsaslanan idealist fəlsəfəsi
islah	düzəltmə
isnad	arxa, əsaslanmaq
istehkam	qala, səngər, sədd
istehqaq	haqlı olmaq, xidmət haqqı
istemal	işlətmək, istifadə etmək
istiarə	götürmə, istinad etmə
istida	xahiş
istihalə	dəyişiklik
istihkamat	müdafiə qüvvəsi
istihsal	almaq, əldə etmək
istixbar	məlumat alma
istikmal	mükəmməl, kamil
istinsax	təkrar etmə, üzünü köçürmə
istisqar	alçaq görmə
istitrad	haşiyə çıxmaq
istiğal	məşğul olma, iş görmə
istikak	etimologiya
itaf	aid etmək
İtilaf	saziş, anlaşma, uyuşma
itina	diqqət
ittixaz	qəbul etmə
ittirad	dəqiq, düzgün
ittişa	genişlənmək
izdivac	evlənmə
izzü-cah	ləyaqətli, rütbə, mənəsb

K

kabil	mümkün olan
kaffə	bütün, hamısı
kadrnaşüna	qədirbilməz

kail	inanmaq
kalitə	keyfiyyət, növ
kamus	lüğət, ensiklopediya
kar	qazanc
karabet	yaxınlıq, qohumluq
kara yolu	quru yolu, torpaq
kavi	güclü, möhkəm
kavm	millətlər, qövmlər
kaza	rayon, uyezd
kent	şəhər
keşen	noxta
keven	tikanlı kol
keza	həmçinin
kəb	topuq
kəlb	it
kəmik	sümük
kəmal etmək	yetkinləşmək, kamilləşmək
kəmalı-təhsil	elmdə yetişmək
kərdandadəyi-itaət	itaət etmək
kəsif	qatı, yoğun
kəşfəl-qülob	qəlblərin açılması
kıyas	müqayisə
kıyı	sahil
kisvedar	zahiri görkəm pərəstişkarı
kizip	yalan
koca	böyük
kolay	asan
komşu	qonşu
koyu	tünd, qatı, çox
kölemen	könlər, məmluk
köy	kənd
kulubə	daxma

Q

qil
qayət
qarib
qayrət
qəbail
qəbilindən
qədr
qəlp
qərun
qətaif
qəvi
qızıl
qireh
qismi-əzəmi
qitə
qul-qulə
qüsur
qövl
qövm
qövmiyyət

inanan, etiraf edən
olduqca
qəribə
cəhd, səy
qəbilələr
bənzər, həmcins
vəfasızlıq, xəyanət
dəyişdirmək, saxta, təqlid
əsr
iri örtük
qüvvətli, sağlam, varlı
qırmızı
düyün
böyük hissəsi
parça, hissə
hay-küy, qışqırıq
nöqsan
söz
tayfa
bir nəslə mənsub olan

L

laf
lahiq
lakaydi
lat
lisan
lisançı
lisaniyyət
lələi-xəşab
lüğəvi
lüğnə

boş söz
ələvə
maraqsız, laqeyd
fəqir, lüt
dil
dilçi
dilçilik
iri və parlaq inci
leksik
kəsik, parça

M

maaləsəf	təəssüf ki
maamafih	bununla yanaşı
maarəkə	savaş, vuruş
maattəəssüf	təəssüf ki
maddətən	maddi
maadə	başqa, özgə, qeyri
mağdur	aldadılmış, haqsızlıq görmüş
mahkukat	yonulmuş fiqurlar, qrvayur
mahsup	hesab olunmaq, sayılmaq
mahrəş	ay kimi, ay üzlü
mahzər	səadət yeri, yığıncaq
mahzur qalmaq	tutulub saxlanmaq, ilişib qalmaq
maiyət	əl altında, buyruk altında olan
maktul	öldürülmüş
makul	anlaşılan, başa düşülən
makulə	kateqoriya, növ
mafövq	yuxarı, yüksəkdə
malzeme	material
maniat	maneçilik
masal	nağıl
matuf	yönəlmiş, əyilmiş, dönmüş
mavəra	arxasında
mazi	keçmiş
mehip	qorxulu, əcaib
mebni	əsasən, qurulmuş
mehdi	doğru yola düşmək
melhamə	qanlı döyüş, qırğın
melhuz	umulur, gözlənilir
menend	oxşar, bənzər
menkibə	əfsanə, rəvayət, epos
mesaiyi-alimə	alimlərin əməkləri, çalışmaları
mesut	xoşbəxt

meşabih	oxşar
mevku	bir müddət
mezbu	kəsilmiş, qurban
mevzi	tərəfdaş, tərəfkeş
mevzun	ritmik
məbzul	bol, ucuz
məbzuliyət	bolluq
məcbul	təbii
məchul	naməlum
məcmui	cəmi, toplanı
mədar	ox, fırlanma mərkəzi
mədfən	qəbir
mədfun	dəfn olunmuş
mədxəl	giriş, başlanğıc
mədyuni-şükran	minnətdarlıq, minnət borcu
məfkuəvi	ideoloji
məfqud	itirilmiş, yox edilmiş
məfqudiyyə	yox olma, itki
məful	olunmuş, ərəb qramm. təsirlik, yönlük, çıxışlıq və yerlik halları, yüyə, cilov
məhar	düşəcək, eniləcək yer
məhbit	yer, məkan
məhəll	ləğv olunmuş, qüvvədən
məhsux	düşmüş
məhz	xalis, sadə, saf, ötrü, üçün
məhzən	ancaq, yalnız
məxaric	xərc, məsrəf
məxəz	mənbə
məxrub	dağıdılmış, xarab edilmiş
məkəs	əks olunan yer
məkul	yeməli
məqbul	qəbul olunan
məqtul	öldürülmüş, qətl olunmuş

məlcə	sığınacaq, pənah gətirilən yer
məlhuz	nəzərə çarpma, təsəvvür etmə
məmdut	uzun
məmlu	dolu, dolmuş
məmul	istehsal olunmuş
məmun	təhlükəsiz
məmur	əmr alan, iş tapşırılan
mimur	tikilmiş, abad
mənazar	anlaşılmaz məsələ
mənazirəl-aşiqin	eşq mənzərələri
mən etmək	dəf etmək, qadağan etmək
mənən	mənəvi
mənhus	uğursuz
mənqəbə	ləyaqət, fəaliyyət, mədhiyyə
mənqul	köçürülmüş, şifahi yayılmış nağıl
mərbut	bitişik, bağlı
məruf	tanınmış, məşhur
məsabə	dərəcəsində, kimi, sifəti ilə
məsai	iş, zəhmət
məsarif	xərclər
məsirətül-ülum	elmin yolları
məskun	yerləşmiş, sakin olmuş
məsnəd	mənsəb, vəzifə
məstur	yazılı, xətt çəkilmiş
məsul	tələb olunan, cavabdeh
məşhudat	müşahidələr
məşkur	təşəkkürə layiq, yaxşı
məşimə	ətənə, çift, son (heyvanlarda doğuşdan sonra)
məşrəb	xarakter
məşrub	içki, içiləcək şey
mətah	mal, əmtəə
mətbu	təbəələri olan başçı, rəis
mətliqə	boşanmış qadın

məvadi-təhqiğ	material, mənbə
məzbut	bağlanmış, möhkəmləndirilmiş, zəbt olunmuş
məzirət	üzür, üzür istəmək
məziyyət	xassə, xüsusiyyət
məzkur	deyilmiş, zikr edilmiş
miğfər	dəbilqə
minəlqədim	qədimdən
miyan	orta, ara, yeri gəlmişkən
möhtein	bağışlayan
mötad	adət edilmiş, məlum, bilinən
mövkiğ	dayanacaq
muaməlat	istehsalat, ticarət əməliyyatı
muamilə	rəftar, hərəkət
muavinət	yardım
mucib	səbəb
mucibincə	əsasən, bu səbəblə
muhakkak	doğru
muhakkar	alçaldılmış, təhqir olunmuş
muhət	əhatəli
muəxxərən	xüsusilə
muhtəviyat	məzmun
muhtəməl	mümkün ola biləcək
muhtıra	yaddaş, qeyd
mum	şam
mutasavvifanə	sufiyanə
mutavəət	boyun əymək, tabe olmaq
muvaffak	əldə etmək
mutena	mükəmməl
muttarit	düzgün, ardıcıl, dəqiq
müahidə	saziş
mübhəm	gizli
mücanis	həmcins, eyni cinsdən olan
müçəhhəz	hazırlanmış

mücəssəmə
müdaxil
müdəvim
müdeqqiq
müdeqqiqə
müdhil
müənnəs
müəssəs
müəssəsə
müəssir
müəssis
müəttər
müfəssir
müfrət
müfrətənə
müfrəzə
müğləq
müharib
mühacirlik
mühal
mühavirə
mühəəddit
mühərriri-şəhir
mühəyya
mühibb
mühimə
müxabirə
müxəffəf
müxəllət
müxtərə
müxtəs
mükəlimə
mükəəb
mükərrər

abidə
giriş
çalışqan, dinləyici
dəqiq araşdırıcı
tədqiq olunan əsər
daxil edilən
qramm, qadın cinsi
qurulmuş
idarə
amil, təsir edən
təsis edən, quran, yaradan
ətirli
şərhi, izah edən
tək
təklənmiş, ayrılmış
dəstə, hissə
anlaşılmaz, dolaşiq
döyüşkən, cəngavər
köç, qəriblik
çətin
danışiq
çoxlu, müxtəlif
məşhur yazıçı
hazırlanmış
sevən, dost
lazımlı, vacib
xəbərləşmə, yazışmaq
qısaltılmış
daimi, əbədi
yaradan, icad edən
bir şəxsə mənsub, sahib
danışiq, müsahibə
kub
təkrarlanan

müqabil
müqəddəm
müqəddir
müqərrəb
müqim
müqtəbəs
müqtədir
müqtəzi
mülaqi
mülahizat
müləvvəs
mümasil
müməssil
müməyyəz
mümtəni
münaə
münafi
münaziə
müncəmid
münəqqəhiyə
münəqqəş
münəqqid
münəvvər
münfəri
münhəri
münxariz
münkəsir
müncəriz
müntəha
müntəsir
müntəşir
müntəzir
mürdə
mürəttəb

qarşı, üzbəüz
əvvəlki, qədim, irəlidə olan
qiymət verən
saraya, hökmdara yaxın adam
daimi, həmişəlik
götürülmüş, istifadə edilmiş
qüdrətli, bacarıqlı
lazımlı, vacib
qovuşan
düşüncələr
kirli, murdar
oxşar, eyni, bərabər
təmsil edən, nümayəndə
fərqli, seçilən
əlçatmaz
mübahisəli
zidd, uyğun olmayan
ədavət, mübahisə
buzlu
təmizlənməmiş, düzəldilmiş
nəqş edilmiş, naxışlı
tənqidçi
ziyalı
tək, yalnız
əyilən, əyri
məhv olmaq
əzilmiş, məğlub edilmiş
məhv edilmiş, nəslə kəsilmiş
son, axır
məhdud, bir adama aid
yayılmış
intizar çəkən, ümid bəsləyən
ölü
düzənli, qaydasında

mürüz	ötmə, keçmə
müruzi-zaman	zaman keçdikcə
müsaid	əlverişli, münasib
müsaidat	köməklilik
müsaidəkar	imkan verən
müsalimət	barış, salamatlıq
müselisəl	ardıcıl, düzənli
müsri	yoluxucu, keçici
müstenid	əsaslanan
müstəcmi	toplanmış
müstəhəqq	layiqli
müstəid	qabiliyyət
müstəməl	işlədilən, işlənən
müstəmənd	zavallı
müstəşrik	şərqşünas
müstövli	işğalçı
müştaq	aşıqlər
mütaakip	ardınca, arxasınca
mütəba	təşkil etmək, istəmək
mütəbiq	uyğun
mütəliə	araşdırma, müzakirə, fikir
mütəmədiyən	davamlı
mütəəllik	bağlı, asılı
mütəkamil	inkişaf etmiş, kamilləşmiş
mütəbaqi	artıq qalan
mütədəvil	işlənən, işlədilən
mütəəddin	1. təcavüzkar. 2. qramm. təsirli feil
mütəəyyin	təyin olunmuş
mütəfənnin	alim
mütəfərrik	dağınmış, səpilmiş
mütəhəyyir	heyətlənmiş
mütəəddi	1. aqressiv. 2. qramm. təsirli feil
mütəəddit	çox sayda, müxtəlif
mütərafıq	birlikdə, müşayiətlə

mütetebbi
mütevali
müteveddil
mütəaqib

mütəaqibən
mütəəssil
mütəəssir
mütəhəyyir
mütəmmim
mütəradif
mütərəddid
mütəsəllin
mütəssəvvif
müttəhid
müttəhidən
mütəvassit
mütəvəccih
mütəvəllid
mütəvəssil
mütləq
müşirlik
müvazinət
müvəqqat
müvəccih
müvəxxir
müvərrix
müvəsvis
müyəssər
müzaf
müzakərat
müzəkkər
müzəyyən
müztər

öyrənilmiş, araşdırılmış
daimi, fasiləsiz
dəyişkən
bir-birinin ardınca gələn, izində
olan
bir-birini təqib edən
təəssüb çəkən
təsirlənən
heyrətə düşmüş
son söz, əlavə
eyni mənalı
qərarsız
qəbul edən
sufi
birləşmiş, birgə
birləşərək, birlikdə
orta, vasitəçi
üz tutan, bir tərəfə yollanan
doğulmuş, əmələ gəlmiş
genişlənən
qəti
marşal
tarazlıq, bərabərlik
müvəqqəti
aparıcı
sonuncu
tarixçi
şübhəli, qorxaq, narahat
mümkün, uğurlu
qramm. təyin edilən
müzakirə etmək, danışıqlar
qramm. kişi cinsi
bəzənmiş, zinətli
məcbur, naçar

N

<p> nahiyə naqıl naqıs nam nasıl naşı nefais nerə neş nəbzə nəfisə nəfs nəhir nəxl nəklən nəsəb nəşət nəşir nəz etmək nəzd nəzir nəzirsiz nicə nim nisan nisar nisbət nisyan nitəkim niza not nov nuşxənd </p>	<p> vilayət nəql edən, söyləyən nöqsanlı, natamam ad necə görə, səbəbinə, irəli gələn, ötürü gözəl, nəfis şeylər hara ölü azacıq, az miqdar gözəl mənlik çay xurma köçürmə soy, nəsl hasil olma, törəmə, inkişaf yayılmaq çəkib qoparmaq yanında, yaxın bənzəri tayı bərabəri olmayan nə qədər çox yarım aprel səpmə, dağıtma bağlılıq, oxşar, mənsub unutmaq belə ki, qalmaqal, çəkişmə qeyd yeni, təzə xoş gülüş </p>
--	---

nüçəba
nüfus

əsilzadələr, nəcabətli adamlar
əhali

O

omuz
ovsaf
ovza
oyluq

çiyin
şəkil, sifət, keyfiyyətlər
vəziyyətlər
bud

Ö

öndər
ötəki
övgün

rəhbər, lider
o biri
tərifli

P

payan
peydərpey
pərvəsiz
pərvərdə
pəzir
pişdar
pişva
pürtarə
püştə
püşti-püşti

son, nəhayət
dalbadal
cürətli, ürəkli
bəslənmiş, yetişdirilmiş
qəbul edilən
qabaqda gedən
başçı, rəhbər, rəis
çox təzə, sütül
kiçik təcicik
üst üstə, arxa arxaya

R

race
rağib
razbin
rehayap
rəbt etmək
rəf etmək
rəna

qayıdan, aid olan
rəğbət göstərən
sirr bilən
yol tapan, qurtaran
bağlamaq
ortadan qaldırmaq
gözəl

rəncidə etmək
rəngin
rəsamət
rəsən
rəşə
rəşk
rəhbər
rəviş
ricat
rifat
risalə
rizə
rux
rümuzül-işarət
rüşteyi-məlumat

incitmək
rəngarəng
sağlam, ciddi, düzgün
ip, kəndir
titrəyən
qısqanlıq
yol göstərən
tərz, gediş
haşiyə çıxmaq
ali vəzifə, alicənablıq
məktub, məcmuə
narın, xırda
üz, sifət
işarətlərin rəmzi
dolğun məlumat

S

saatin -qürub
sadir
saffa
saiqə
sakamət
sakat
sakin
sal
salik

salis
salim
sancaq
saniha

saniyən
sonsör

yox olma vaxtı
zahir olan, əmələ gələn
dövr, mərhələ
səbəb
səhv
səhv, şikəst
məskən salan
il
bir yol ilə gedən, bir təriqətə
mənsub
üçüncü
sağlam, nöqsansız
bayraq
qəfil fikir, nadir düşüncə, gözəl
kəlimə
ikinci
senzura

sarp	keçilməz, əlçatmaz, uca
sayəvəş	kölgə kimi
savad	ölkə, yazı pozu
sayılılıq	çoxluq
selika	ədəbi zövq
semiz	kök, şişman
seri	dalbadal, arxa-arxaya
seyyiə	günah, pis işlər
səbk	üslub, stil
sədaqətən	sədaqətlə
səfarət	səfirlər
səffət	təmizlik, aydınlıq
səhl	düzəngah
səhrai	çöldə yaşayan
səhvət	qüdrətli, iqtidar, güc
səkf	tavan
səqil	ağıl
səlasət	səlislik
səlasil	zəncirlər
səlb	inkar etmə, rədd etmə
sələf	özündən qabaq
səməndər	zümrüd quşu
səmin	yağlı, kök
sənai	sənətlər, istehsalat
sənayei-nəfisə	incəsənət
sənə	il
sənəvi	illik
sənglax	daşlıq
sərçəsmə	mənbə, qaynaq
sərfi-nəzər	istisna, vaz keçmə
sər	baş
sərih	açıq aydın, aşkar
sərihə	şübhəsiz
sərkeş	baş qaldıran, itaətsiz, üsyankar

sərü-sərmayə
sərzəniş
sətvət
səvahl
səyyar
sınır
sık-sık
sib
sihhi
sincerite
sipahi
siret

sivill
suqi-şahi
sühulət
süvari
solq-əl-ceys
sovda
soy
sövt

şagirdan
şahidi-bəliğ
şahvar
şaxsar
şaşılamaq
şayan
şayani-diqqət
şef orkestra
şəqavət
şəqi
şəmail

investisiya
danlaq, məzəmmət
hücum, həmlə, qüdrət, iqtidar
sahillər
gəzən
sərhəd, hüdud
tez-tez
alma
doğru, dürüst
səmimi
atlı əskərlər
bir adamın mənəvi əhvalı,
əxlaqı, təbiəti
vətəndaş
şaha məxsus bazarlar
asanlıq, əlverişli
atlı
hərbi cəhətdən irəli
alış-veriş, alver
nəsil
səs

Ş

şagirdlər
effektli
şahanə
qollu budaqlı ağac
təəccüb etmək, özünü itirmək
layiq, münasib
diqqətə layiq
drijor
pislik, yaramazlıq
pis, yaramaz
şəkil, surət

şəmmə
şəri-şərif
şəvahid
şikən
şikənc
şövkət
şuriş
şüarayı-təsnifiyə

bir az, cüzi
müqəddəs şəriət
şahidlər
qıran, sındıran
qıvrım
əzəmət, cəlal, dəbdəbə
qarışıqlıq
klassik şairlər

T

tab
təbeyyə
təharribat
təhəriyat
təhribat
təhriyat

tahtı-itaət
tahtı-nəzarət
takım
talib
tapınmaq
tartmaq
tasallif
tasni
tatmin
tave
taviz
tavsif
tealipərvər
tayyetmək
tebarüz
tebeyyün
telebbüh

taqət, qüvvət
tabelik, təbe olma
araşdırma
paklıq, təmizlik
xarabalıq
hərflərin yerini dəyişməklə söz
tapmaq, axtarış
itaət altında olmaq
nəzarət altında saxlamaq
dəstə, komanda
arzulamaq, istəmək
sitayış etmək
ölçüb-biçmək
öyünmə, qürurlanma
süni, xəyali, əsassız
rahatlamaq
tərz, üsul
əvəz, ödəniş
təsvir etmək, izah etmək
tərəqqi sevən, yüksəlmək istəyən
qeyd etmək
aydın görünmək
aydınlıq, məlum olmaq
uyarmaq, ayılmaq

telifat	kitablar
telhkam	məyus
tesmiyə	adlandırmaq, ad, ünvan
tetebbu	araşdırma, tədqiq etmə
tez	tezis
tezevvüc	evlənmə
təam	yemək
təb	xilqət, çap etmək, nəşr
təbah	məhv olmuş
təbdil	dəyişdirmə, təcavüz
təbəə	tabe olanlar
təbir	ifadə, anlatma, istilah
təbsir	xeyir xəbər, müjdə
təbyit	hazırlama
təbyiz	bir yazının üzünü köçürtmə
təcavüz	keçmə, aşma, başqasının yerinə soxulma
təcəlli	görünmə, təzahür etmə
təcvid	düzgün oxuma
tədafö-ittifaq	müdafiə müqaviləsi
tədvin	dağınıq şeyləri toplayıb, tərtib etmək
tədrisat	təhsil, oxumaq
təəllüq	mənsub olmaq, aid
təəmmül	mülahizə, tədqiq
təəmmüm	ümumiyyətlə
təərrüz	təcavüz, hücum, sataşma
təəssüb	tərəfdar olma, tərəfkeş
təəyyün	əyan olmaq, görmək
təfriq	ayırma, ayrılma
təfsil	ətraflı izah etmək
təfsir	şərh etmək
təfsirat	izah etmə
təğyir	dəyişmə, xarab etmə
təhəkküm	hakim olma

təhəmmül	dözüm
təhəvvül	dəyişmə, başqalaşma
təhəyyüç	həyəcan
təhhir	təmizləmə
təhkim	möhkəmlətmə, bağlama
təhqiq	həqiqəti meydana çıxarma, yoxlama
təhzir	nəzər salmaq
təxir	sonraya qoymaq, ixtisar
təxmis	beşlik
təxis	həsr etmə
təkamül	təkmilləşmə, inkişaf
təkəllüf	zəhmətə, əziyyəətə qatlaşma
təkəmmül	mükəmməlləşmə
təkərrür	təkrar etmək, təkrarlama
təqdir	bəyənmə, qiymət vermə
təqərrür	sabitləşmə
təqrir	sabitlik
təqsim	bölmə, hissələrə ayırma
təqti	şəiri vəzninə və bəhrinə görə hissələrə ayırma
tələqqi	qavrama, münasibət göstərmə
təlif	əsər
təlqin	öyrətmə, təsir etmə
təmayül	meyl etmə
təməvvüç	dalğalanma
təməyyüz	ayırılma, seçilmə
təmiq	dərindən araşdırma
təmyiz	seçmə, fərq qoymaq
tənap	ip
tənasüb	uyğunluq
tənəbböh	oyatma, başına ağıl qoyma
tənsik	düzəltmə, nizama salma
tənvir	aydınlaşdırma, işıqlandırma

tənzir	nəzirə
təracim	daşlama
təpələmək	vurub, məhv etmək
tərcih	üstünlük
tərcihən	üstün tutaraq
tərd	qovmaq, uzaqlaşdırmaq
tərəbnak	şad, fərəhli
təriq	yol
tərsim	cızma, rəsm çəkmə
tərtib	tərz, sistem
tərzil	rüsvay etmə
təsəvvürat	təsəvvürlər
təshif	mətni təhrif etmə
təshifat	dəyişikliklər
təshih	səhv düzəltmə
təsis etmək	qurmaq, əsasını qoymaq
təslim	etiraf etmə, razılaşıma
təsnif	bölgü
təsrif	dəyişmə
təsrih	açıq danışıma
təşəkkül	təşkil olma, vücuda gəlmə
tətabüg	uyğunluq
təthirətı-diniyə	dini təmizlənmə
təvafüq	uyğun, müvafiq
təvazö	təvəzökar, qürursuz
təvəccöh	üz tutma, rəğbət, diqqət
təvəqqüf	durma, dayanma
təvəllüd	doğulma, dünyaya gəlmə
təvəssö	genişlənmə, vüsətlənmə
təvəssüt	vasitəçilik
təvil	təfsir, izah etmə
təyid	təsdiq etmə, qüvvətləndirmə, yardım
təzir	bəhanə
təzyi	tələf, puç

təzyin
təzyinat
tifl
tırkeş
tovfiq
tovhid
tovlid
tortu
torun
tovsif
törə
tuğla
tuhaf
tuzak
tüga
türfə
türre

ufaq
ümumi-hazirə

übur
ücrət
üqdə
üləma
üluhiyyət
ülum
ümuri-diniyə
ünf
ürf
ürfan
üşşaq
üzar

bəzəmə
bəzək şeyləri
uşaq
ox qabı
məqsədə nail olma
birləşdirmə
dünyaya gətirmək, doğmaq
çöküntü
nəvə
tanıtma
adət, ənənə
çiy kərpic
qəribə
tələ
günahdan sığınanlar
nadir, tayı bərabəri olmayan
alındakı qıvrım tel, zülf

U

kiçik
ümumi qəbristan

Ü

keçmə, atlama
zəhmət haqqı
düyün, müşkül iş
alimlər
allahlıq
elmlər
dini işlər
şiddət, sərtlik, qabalıq
adət, hökm, tədbir; 2. yaxınlıq,
xeyir, bilik
aşıqlar
yanaq, həya

V

vahə	səhrada su və yaşıllıq olan yer
vahim	qorxulu
vakıf	fond, xeyriyyə cəmiyyəti
vakıa	doğrudan da, həqiqətən
vaqe	baş verən, olan
vase	geniş
vasıf	xüsusiyyət
vazeh	aydın, aşkar
vəch	üsul, tərz, vasitə
vəze	qoymaq, buraxmaq
vird	dillər əzbəri
virdəlsətar	dillər əzbəri olan sətirlər
vuku	hadisə
vukua gələn	baş verən
vukuat	hadisələr
vukuf	bilik, məlumat
vücuti-mütləq	azad bədən
vürud	çatmaq, yetişmək
vüsta	orta

Y

yabançı	yad
yalı	dəniz sahili, sahil, köşk
yan	dostlar, yoldaşlar
yasa	qanun
Yayıq	Ural çayı
yıldızlı	qızıl suyuna çəkilmiş
yövmiyə	bir günlük, gündəlik

Z

zaid	artıq
zanaat	sənət
zimmə	himayə, məsuliyyət, vəzifə
zarfında	ərzində, müddətində
zafiyə	bucaq, künc, guşə
zemm	məzəmmət
zəbt	zorla alma, anlama, qeyd etmə
zəxirə	azuqə, döyüş sursatı
zəkavat	ağıl, fərasət, qabiliyyət
zəqən	çənə
zəlalat	alçalma, əziyyət
zəvat	əsilzadə
zib	bəzək, zinət
zıkr etmək	yada salmaq, tərif etmək
zir	alt, altda
ziraət	kənd təsərrüfatı, əkinçilik
zübab	milçək
zühul	güman, zənn, təəccübləndirmə
zöhd	pəhriz, ibadət etmə

İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz	3
--------------	---

Ədəbiyyat

<i>Mehmet Ali Ayni</i> . Seyid Yəhyayi-Şirvani	9
<i>İsmail Hikmət</i> . Böyük Azəri şairi Həbibinin çox qiymətli bir şeiri və nəzirələri	15
<i>İsmail Hikmət</i> . Əruz və heca vəznləri (I məqalə)	27
<i>İsmail Hikmət</i> . Əruz və heca vəznləri (II məqalə)	35
<i>İsmail Hikmət</i> . Əruz və heca vəznləri (III məqalə)	41
<i>İsmail Hikmət</i> . Əruz və heca vəznləri (IV məqalə)	46
<i>İsmail Hikmət</i> . Əruz və heca vəznləri (V məqalə)	50
<i>İsmail Hikmət</i> . Tənqid və münəqqid	61
<i>Mirzə Möhsün</i> . Mahmud Kaşkarı yaxud miladi XI əsrdə böyük türk filoloqu	67
<i>Əmin Abid</i> . Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi ətrafında	73

Dil

<i>Əmin Abid</i> . Azəri ədəbiyyatında türkcənin təkamülü	79
<i>Muhiddin</i> . Türkcənin təkamülü tarixi (I məqalə)	90
<i>Muhiddin</i> . Türkcənin təkamülü tarixi (II məqalə)	101
<i>Cabbar Əfəndizadə</i> . Ümumi ədəbi türk dili məsələsi	109
<i>Cabbar Əfəndizadə</i> . Türk dili və Azərbaycan türkcəsi	114

Tarix

<i>Cabbar Əfəndizadə</i> . Azəri türklərinə və azəri türkcəsinə bir nəzər (I məqalə)	121
<i>Cabbar Əfəndizadə</i> . Azəri türklərinə və azəri türkcəsinə bir nəzər (II məqalə)	134
<i>Professor Joze</i> . Türk millətinin tarixi səhnəyə ilk çıxışı (I məqalə)	143

<i>Professor Joze. Türk millətinin tarixi səhnəyə ilk çıxışı (II məqalə).....</i>	150
<i>Professor Joze. Orxon kitabələri</i>	160
<i>Professor Meşşaninov. Urartu xətti-mixisinin göstəriləri ilə Azərbaycan haqqında əski tarixi məlumat.....</i>	166
<i>Mirzə Möhsin. Asurilər</i>	175
<i>Tahsin Kunduxov. Qədim türk tarixi və türk mədəniyyəti.....</i>	177
<i>Mir Abbas Mir Bağırzadə. Şəki qəzasında hökmranlıq.....</i>	183

Mədəniyyət

<i>Mir Abbas Mir Bağırzadə. Əski türklərdə mədəniyyət əsərləri (I məqalə).....</i>	217
<i>Mir Abbas Mir Bağırzadə. Əski türklərdə mədəniyyət əsərləri (II məqalə)</i>	225
<i>Mir Abbas Mir Bağırzadə. Türklərdə mədəniyyət əsərləri (III məqalə)</i>	230
<i>Professor İ.B.Qotiya. Xəzər mədəniyyəti (I məqalə)</i>	236
<i>Professor İ.B.Qotiya. Xəzər mədəniyyəti (II məqalə)</i>	246
<i>Professor İ.B.Qotiya. Xəzər mədəniyyəti (III məqalə).....</i>	255

Türkologiya

<i>Zeynullah Nüşirəvan. Bir türkoloji xadiminin xatirəsi</i>	265
<i>Professor Joze. Türkoloji haqqında ərəb məxəzləri</i>	271
<i>Bəkir Çobanzadə. Türkologiyə dair yeni nəşriyyat</i>	277
<i>Lüğət</i>	287

**“MAARİF VƏ MƏDƏNİYYƏT”
JURNALINDA
ELMİ ARAŞDIRMALAR**

Çapa imzalanmışdır: 28.06.2013

Ç.v.: 20,25

Sifariş: 18

Tiraj: 300

“ MA Kompani”nin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Ünvan: Bakı ş. F.Yusifov 16/8